

НАСТАВКАТА *-telъ* И ВЪПРОСЪТ ЗА СТАРИТЕ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ НА ПРАСЛАВЯНСКИ

Иван Гълъбов

Славянската наставка *-telъ*, с която се образуват имена на дейтели, по своята функция съответствува на суфикса *-ter-*, от различните степени на който в латински, гръцки и пр. се образуват имена от същата семантична категория. Очевидната семантично-функционална еднаквост на горните морфемни при биещото в очи отклонение в техния изглед поставя проблема за произхода на славянските форми с *-l-*. За неговото решение са предлагани редица хипотези. Според едни изследвачи *-l-* в *-tel-* е резултат на дисимиляция в случай като **žrtelъ* 'Opferer', **oratelъ* и пр.¹ П. Арумаа смята, че слав. *-telъ* може да се обясни с обстоятелството, че в индоевропейски е имало една обща лкквида, от която по-късно са се развили както *-r-*, така и *-l-*², докато А. Мейе поставя за индоевропейски праезик **-ter-* (и **-tel-*), при което от по-нататъшното кратко изложение на въпроса не става ясно какво мисли за отношението на двата възстановени от него облика³.

За изясняването на облика на славянския суфикс е особено важно обстоятелството, че от изолираността му сред данните на индоевропейските езици той бе изваден чрез посочването на паралел в хетитската наставка *-talla-*, с която също се образуват имена на дейтели⁴. Това свързване, обаче, остава досега като проста съпоставка и отношението между формите в двата езика е все още неизяснено, та в последно време то се посреща с известни резерви⁵. Това налага едно по-близко разглеж-

¹ W. Vondrák, *Vergleichende slavische Grammatik*, Göttingen, 1906, стр. 318; срв. и A. Meillet, *Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, Paris, 1902, стр. 312—313, който, като отбелязва, че само *prijatelъ* има точно извънславянско съответствие в ст. внс. нем. *frühdil*, ст. исл. *fri ill*, добавя предпазливо „il est donc permis de se demander si le *r* de l'élément radical de ce mot n'a pas été pour beaucoup dans la préférence accorder à *-tel-* sur *-ter-* en slave“.

² P. Aru-maa, *Urslavische Grammatik*, I, Heidelberg, 1964, стр. 138; подобно е и становището на В. В. Иванов, О значения хеттского языка для сравнительно-ист. исследования славянских языков, *Вопросы славянского языкознания*, 2, 1957, стр. 20.

³ A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, 8 изд., 1937, стр. 272.

⁴ Срв. A. Meillet, *loc. cit.*, стр. 272; H. Pedersen, *Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen*, København, 1938, стр. 47.

⁵ Срв. E. Benveniste, *Hittite et indo-européen*, Paris, 1962, стр. 96: „La relation entre les formes hittites et slaves est probablement moins étroite qu'elle ne semble à première vue“.

дане на въпроса, което — придружено с богата аргументация — ще изложи другаде, заедно с други проблеми на връзките на праславянския. В това изложение давам най-съществените моменти на застъпването от мене становище.

Суфиксът *-telъ* е особено продуктивен в съвременните славянски езици. С него се образуват имена като *строител* и пр., или *двигател* и пр., първите от които са имена на дейтели и обозначават най-вече модерни занаяти и професии, докато вторите са имена на инструменти, апарати и т. н.¹ Тази продуктивност обаче е характерна за съвременните книжовни езици, които, изправени пред необходимостта да си изградят модерна техническа терминология, прибягват в сравнително ново време до един суфикс, който в живата народна реч е абсолютно непродуктивен и който и в най-ранните славянски писмени паметници има подчертано книжен характер. Тъкмо той служи в старобългарски при образуване на имена като *всѣдѣжнѣтель*, *благодѣтель* и т. н., с които биват калкирани гр. *παντοκράτωρ*, *εὐσεβέτης* и т. н.² От друга страна, вън от приведената по-горе съпоставка със ст. вис. нем. *freundl*, старобългарските образувания с *-тел* нямат съответствия вън от славянските езици и правят впечатление на сравнително късни славянски образувания, тъй като големият процент от тях са образувани от глаголни основи на *-н-* и *-д-* и само при малка част, напр. *властѣль*, можем да предполагаме, че се е излизло от корена, макар че и това не е съвсем сигурно, тъй като в случая и инфинитивът на глагола е *властн*. Забележително е по-нататък обстоятелството, че голямата част от разглежданите думи имат крайно ограничена употреба — имена като *обаднѣтель*, *погрѣшнѣтель*, *гоннѣтель*, *подаднѣтель* и т. н. са известни само на Супрасълския сборник, а *доводнѣтель*, *свършнѣтель*, *ръкъннѣтель*, *нцѣланѣтель* и т. н. — само на Синайския требник и само една малка част като *кръстнѣтель*, *мжчнѣтель*, *роднѣтель*, *оучнѣтель* и *свѣдѣтель* са познати на по-широк кръг паметници. Това обстоятелство, а и самото значение на приведените по-горе думи с ограничена употреба, създава впечатлението, че в случая имаме работа не с живи, широко известни думи, а с образувания, възникнали в определена среда старобългарски книжовници, характеризирани за сега най-добре със Синайския требник и Супрасълския сборник. В това отношение характерни са и следните съпоставки — срещу *сждн*, засвидетелствувано във всички старобългарски паметници и известно на всички славянски езици, в Синайския псалтир и в Клоцовия сборник се явява *сжднѣтель*, което очевидно има кратък живот, тъй като и в по-късите паметници то почти не се явява; очевидно е при това положение, че ние нямаме работа с общонародна дума, а с образувание, което трябва да замени в известни

¹ К. Иванова, Върху имената на *-тел*, *-телен* с оглед на видовата им основа и видовото им значение, Български език, IX, 1959, стр. 220—235; М. Димитрова, Nomina agentis в книжовния български език, ИИБЕз, IX, 1962, стр. 150—160.

² Срв. A. Meillet, Etudes sur l'étymologie..., стр. 311—314.

определени случаи — в Клоцовия сборник е употребено само веднаж срещу 6 примера със *сѣднн* — поради стилистични съображения по-обикновеното и с по-конкретно и техническо значение *сѣднн*; възстановител е известно само на Синайския требник, докато *наставьникъ*, *прѣставьникъ* са широко употребявани в голямата част от останалите „канонически“ старобългарски текстове.

Изнесените по-горе съображения показват, че и старобългарската писменост не ни изправя пред стари, наследени от индоевропейския период образувания, че моделът с наставката *-тъль* и в този най-ранен писмен етап на славянския езиков развой има подчертано ненароден характер и че изясняването на неговото място в славянското словообразуване мъчно може да бъде осъществено с пряко сравнение с особеностите на наставката *-ter-* в останалите индоевропейски езици. Тъкмо поради тези причини възниква въпросът, дали все пак в славянските езици няма следи от посочения индоевропейски словообразователен тип?

*

Обикновено като единствена славянска дума с наставка *-t(e)r-* се приема **větrъ*, позната на всички славянски езици¹. Относно нейния състав не съществуват никакви съмнения, макар че в семантично отношение включването ѝ към категорията на *potiŋa agentis* не изглежда така очевидно за някои. Особено важно обстоятелство за постановката на разглеждания от нас въпрос е фактът, че от **větrъ* са известни немалко производни: блг. *ветрѣя*, *проветрѣя*, *ветрило* и пр.; рус. *вѣтрить*, *вѣтрьетъ*, *провѣтрить*, *провѣтрьетъ* и пр.; пол. *wietrzeć*, *wietrzyć (się)* и т. н. Очевидно е при това положение, че нашите опити да открием следите от една категория, която — както се видя по-горе — има вероятност да е отстъпила пред един нов, по-активен конкурент, ще могат да разчитат преди всичко на остатъци, запазени в производните от изчезналите изходни форми. Направеният тук далеч непълнен преглед показва, че примерите от стари образувания с наставка *-ter-* и пр. не са така малобройни, както се е струвало на изследвачите. Очевидно е, че грижливите наблюдения в отделните славянски езици, особено над диалектния материал и най-вече в областта на народната терминология ще обогатят приложението тук списък, в който са включени сравнително най-ясните факти **guterъ* (блг. диал. *гутер* 'лалугер, *Mus citillus*', Геро в, 1, 1895, стр. 261) с наставка *-ter-* от ие. **gow-* или **gəw-* 'сгъвам, свивам; гърча се', срв. блг. *гъна*, (*с*)*гъвам*; от същия корен е блг. *гъя*, срхр. *гъја* 'змия', срв. J. Schütz в Езиковедски изследвания в чест на академик Ст. Младенов, София, 1957, стр. 333—336; и в двата случая значението е било 'виещо се, огъващо се и пр. (жияотно)'. При това значението 'лалугер' е очевидно резултат на вторично, доста късно стесняване на семантиката. Блг. *гущер* 'Eidechse', срхр. *гущер*, словен. *gušcer*, *gušcar*, словин. *g^huščora* 'Plötze', *g^hušcer* м. 'Stör', полаб. *g^huustar* 'гущер', които са очевидно контаминационни облици от прасл. **guterъ* и **aščerъ* (стб. *аштеръ* Супр, рус.

¹ A. Meillet, loc. cit., стр. 407.

ящерица и пр.) са косвени указания за някогашното широко разпространение на прасл. *guterъ с посоченото по-горе изходно значение.

*gutorъ, *gutar- (рус. *гутор, гуторка* 'говор, беседа, болтовня, разговор; пословица, поговорка' Даль 1, 411; гутарить, вор. тамб. гуторить 'говорить, беседовать, болтать, калякать, разговаривать' 1, 411; разговорно и обл. ССРЛЯ 3, 1954, стр. 507; *гутора, гутарка* 'говоруна, расказик' Даль 1, 411, укр. *гутір* 'разговор, беседа', *гуторити* 'разговаривать' Гринченко, 1, 1958, стр. 344; словин. *g^hutorac* 'undetlich mirmeln, lallen (von kleinen Kindern)' Lotentz, 1958, стр. 255) от не. *gow-tor-, което има най-близко съответствие в днешно и срнем. *Köter* (< западногерм. *kautar-ja-) Kuge-Mitzka, 19 изд., 1963, стр. 397; *gow- е представен иначе в прасл. *govorъ (блг. *говор* и пр.). — Според M. Vasmer REW, 1, 1953, стр. 324 от *gu- и корена на *тараторитъ* 'бърборя', засвидетелствуван и в лит. *tariti, tariū* 'казвам'; други опити за тълкуване вж. у Bergner 1, 1913, стр. 364 и Pokorny 1951, стр. 403.

*kastr-, *kaster- (блг. *кастрия* 'подрязвам клони на дървета, abästeln, Baumen beschneiden; карам се на някого, хокам, anschnauzen'; *кастриж* 'клони и други части, останали след подрязване (на дървета)', срхр. *каштрити* Rječnik 3, 1887—1891, стр. 581—582, *каштрити*, пос. съч. 4, 1892—1897, стр. 891, *каштар, каштра* 'остър, резлив' пос. съч. 4, 889, словаш. диал. *hástra, haštr, hastra* събирателно 'съчки, храсти' т. е. 'кастриж'; *hastrit* 'sekati, gubati'; *hašteriti se*, 'карам се, джавкам се, заяждам се', Machek 1957, стр. 127) с наставка -ter-, -tr- от *kas-, удължена степен от *kos- в прасл. *kosa*² (блг. *коса* 'Säense'), *košq, *kositi (блг. *кося, косиш* 'mähen') срв. по-долу *костер*. За образуването срв. стинд. *šastrā*- ср. 'нож, меч', а за дължината на коренната гласна стинд. *šasti* 'режа, коля', *šāsā*- м. 'нож'. Застъпването на индоевропейските палатали с гутурали (а не със спиранти) в праславянски е познато и от други примери и не е нещо необичайно независимо от обяснението, което бихме възприели за подобни случаи. Формите с начално h- в сърбохърватски и словашки са очевидно вторични, резултат (по всяка вероятност) на някаква контаминация, което личи и от обстоятелството, че в сърбохърватски съществуват успоредно и облици с начално k. Тълкуването на тези думи почива върху предложението от Miklosich, EW, 1886, стр. 113, извеждане от итал. *castrare*, което семантично не би могло в никакъв случай да обясни специализираните значения на славянските форми.

*kater-, *katar-, *katr- (блг. *катеря се* 'качвам се по нещо с помощта на ръце и крака, klettern'; *катерица* 'Sciurus vulgaris, Eichhörnchen, Eichkatze'; *катерка* 'закачалка, кука'; *катаряга* 'подвижна стълба, Leiter'; *катрѣч* 'катерач'; *катрѣч* 'дърво, което се забива край огъня, за да се закача на него съда, който се поставя над огъня', *катрѣзя се* 'катеря се') с наставка -ter-, -tar-, (< -tōr-), -tr- от не. *(s)kok- (срв. блг. *скачам* и пр.) Връзката с посочения корен, легнал в образуването и на *скачам*, е ясна не само във формално отношение. За това говори и успоредността на семантичния развой: по отношение на значението приведените думи се разпределят в две групи — едната с основно значение 'катеря се' (тук влизат *катеря се, катерица, катаряга, катрѣзя се*), а другата — 'закачвам, скачвам, aufhängen, anhängen' (*катерка, катрѣч*), т. е. същото семасиологично отношение, което се съдържа във формите на изходния глагол *качвам (се)* 'steigen, aufsteigen': *закачвам* 'aufhängen,

hängen'. Че в случая имаме изконни славянски образувания, говори понататък обстоятелството, че суфиксът се явява в отделните облици в различни отгласни степени *-ter-* (евентуално и *-tor-*): *-tar-*: *-tr-*. Срв. Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, 1958, стр. 41—42, който извежда думата от незасвидетелствувано тракийско **kater*; характерно е все пак казаното от него „могат ли думите **катѣрь, катѣря се* да бъдат от славянски произход? От фонетична гледна точка това би било възможно: ие. *(s)kōk-ter-* > прасл. **katerь*, срв. *скачам* от ие. *skōk-*, *качѣ се* от ие. *(s)kōk-(ī)jō* или **kāk-(ī)jō*. Обаче предположението, че тия думи са от славянски произход би било неоправдано, понеже те се явяват само в новобългарски, докато общославянското и старобългарското название за катерица е въвѣрница, а от друга страна, и на общоиндоевропейския суфикс за образуване на помина agentis *-ter* в славянски съответствува *-tel-*, *-tbl-*, срв. праслав. *pě-tblь* 'петел'...“ За основанията за праславянския произход на разглежданата дума срв. по-горе, а анализ на останалите съображения на Вл. Георгиев ще бъде даден във вече споменатата работа.

*koster-, **kostr-* много производни, всички от първоначалното значение 'кастреж', т. е. 'това, което се е получило от кастренето и косенето', (от обширните, но далеч непълни списъци у Verneker 1, 1913, стр. 583 и сл. срв. рус. *костел* 'Baumladeln, Tannenzweige', пол. *kostra, kostrzyca* 'Haufschäben', рус. *костерь* 'Trespe, Achel, Schäbe', *костѣря* 'Achel', рус. *костѣр* 'Scheiterhaufen; Holzstoß', укр. *костер*, словен. *kóstar*, пол. *kostra, kostró*) или 'что е останало след кастренето' (чеш. *kostroun*, 'etwas spitz und unbeweglich in die Höhe Starrendes, unbehauene Tanne', *kostrbaty* 'грапав, неогладен', рус. *кострубатый* 'rauh, zottig'). Разбира се, границата между посочените две групи значения не винаги може да бъде точно прокарана. Опити да се свържат тези думи с *кость* прави Verneker, 1, 1915, стр. 583—585, а още по-несполучливо е свързването на Mashek, 1957, стр. 225, с нем. *struppig, sträuben*.

*pastr- (блг. *пастря* 'пестя' *спастря* 'спестя, запазвам') от **paz-tr-* (или **pas-tr-*, срв. *(с)паса*). Още Ст. Младенов, ЕТР, стр. 414, поставя думата във връзка с *пазя*, *паса* 'без да се спира на словообразуването. Предложеното тълкуване се подкрепя и от съществуването на *пастря*, вж., което е образувано по същия начин от друг вариант на същия корен.

*patr- (блг. *пастря* 'гледам на боб, бая', пол. *patrzeć* 'гледам', *patry* 'очи на заек' Lipde, 4, 1858, стр. 63, като ловджийски термин, чеш. *patrati* 'пазузнавам, диря, издирвам' *patrný* 'видим, явен') от **pa-tr-* от ие. *pā-*, срв. стигд. *pāti* 'schützt, hütet'. Етимологията е предложена още от Н. Petersen, Baltisches und Slavisches, Lund, 1916, стр. 88—89; на българските съответствия обръща внимание Ив. Лекков, Slavia occidentalis, 12, 1933, стр. 138—139.

*petro (пол. *piętro* 'Stockwerk, Zimmerdecke' *pietrzyć (się)* 'натрупвам (се), издигам (се)', чеш. *patro* 'Gerüst, etаж, таван', срхр. *němap, -tra* 'Stangendecke', словен. *pečar-, -tra, pečre* мн. ж. 'Brettergerüst, Dachboden', рус. диал. *пятро* 'Dachvorsprung des Neubodens' мн. *пятра* 'Stangendecke eines Neubodens') със суфикса *-tr-* от корена на **pъnq*, **pēti* с първоначално значение 'горизонтални греди, които съединяват наклонените греди на покрива', а след това 'пространството, което се образува над тях; таван, етаж'. За това изходно значение срв. блг. *разпонка*. За досегаш-

ните тълкувания вж. M. Vasmer, REW, 2, 1955, стр. 478—479, и особено A. I. Brückner, 1957, стр. 412, който бележи изрично „od piąć się z pierwotnym u Słowiań już nader rzadkim przyrostkiem *-tro* ... służącym oznaczaniu porządku“.

**větrъ*¹ (блг. *вятър* и т. н.) с наставка *-tr-* от *vě-* в срв. блг. *вєя* и пр.

**větr*² (рус. диал. *ветерьє* 'Busch', *ветойнка* 'Gerte' с наставка *-ter-* от корена **wei-*, срв. стб. *вѣтъвь* 'Zweig'; друга степен на същия корен във *oija*, *izojva* и пр.; срв. M. Vasmer, I, 1953, стр. 144. Праславянската форма съответствува точно на стинд. *vetra-* 'Rohr'. Вж. и *vitr-*.

*vitra (словен. *vitra* Flechtreis; der Jahreswuchs, der Jahresring'; *vitrnik* 'das Wiedennmesser') с наставка *-tr-* от **wei-* срв. стб. *нвѣтн*, *закѣтн* и пр.; срв. и *větr*².

Наблюденията над изнесените образувания със суфикса *-ter-* позволяват да се направят важни заключения, дадени тук в съвсем стегнат вид:

1. Както се вижда от приложената табличка, славянските думи с разглеждания суфикс се явяват в различни степени, а това е важно указание, че те са възникнали от изконни, наследени от индоевропейския праезик словообразователни модели.

Славянските думи с наставка *-ter-*, разпределени по степента на гласната на суфикса

<i>-ter-</i>	<i>-tor-</i>	<i>-tar-</i>	<i>-tr-</i>
* <i>guterъ</i>	* <i>gutorъ</i>	* <i>gutar-</i>	
* <i>kaster-</i>		* <i>katar-</i>	* <i>kastr-</i>
* <i>kater-</i>			* <i>katr-</i>
* <i>koster-</i>			* <i>kostr-</i>
			* <i>pastr-</i>
			* <i>patr-</i>
			* <i>petr-</i>
			* <i>větrъ</i> ¹
			* <i>větr</i> ²
			* <i>vitr-</i>

2. За изконност говори и обстоятелството, че имаме паралелни образувания със степенуване и на коренната гласна, срв. *kaster, *kastr, но срещу това *koster, *kostr.

3. За старинността на разглежданите образувания сигурен аргумент е и фактът, че наставката се прибавя направо към корена, а не към глаголна основа.

4. Най-сетне важно е и обстоятелството, че от словообразователно гледище още в праславянски приведените думи са в същност непрозрачни словообразователни типове, което е станало причина те да се „лексикализират“, при което всички спадат към една по-голяма семантична група от областта на една примитивна народна техническа, специална терминология.

Съпоставим ли получените данни с това, което бе установено по-горе, става ясно, че праславянски е имал някога жива категорията на *popina*

agentis на *-ter*, наследена от индоевропейски, от която в отделните славянски езици са се запазили изолирани, но не малобройни следи. Вече това обстоятелство ни води до заключението, че наставката *-telb* не може да бъде наследено от индоевропейския праезик славянско съответствие на известния суфикс *-ter*. Тъкмо поради това сравнението с хетитското състояние, разглеждането на чийто суфикс *-talla*, като възможно съответствие на праслав. *-telb*, става още по-актуално.

*

Хетитският суфикс *-talla*¹, който съпоставят със слав. *.*telb*, има значителна продуктивност. С него се образуват имена на дейтели като *pal-watalla-* от *palwa* 'applaudir', *kuššan(i-i)atalla-* 'mercenaire' при *kuššanii* 'louer', а в известни случаи и от чужди имена като напр. *irhuitalla-* 'Korbträgerin' от заетото *ijerhui* 'Korb', *Zilipurijatalla-* жрец на бога *Zilipu-* и т. н. Заедно с това край тези живи образувания в хетитски са засвидетелствувани две думи *ekuttara-* 'Tränker' и *weštara-* 'Hirt', в които суфиксът е *-tar*². Анализът на хетитските данни показва, че те в много отношения са успоредни на славянските. И в този език наставката *-tar-* се явява направо при неразширените корени — *ekuttara-* от ие. **ek^w* - 'пия' с точно съответствие в тох. *yok*, а при *weštara-* от ие. **wes-* 'paître'. Срещу тези очевидни архаизми от един вече непродуктивен словообразователен модел имената с *-talla-* се образуват от глаголните основи, при което особено характерни са случаите като *isijahheškatalla-*, *uškiškagatalla-*, *wehešgatalla-* и пр., при които наставката е прибавена към дуративно-дистрибутивните глаголни форми със суфикса *-šk*³.

Към тези черти, показващи пълна аналогия към славянското състояние, хетитските факти показват и някои допълнителни особености, които имат важно значение при цялостното решаване на занимаващия ни въпрос. На първо място е важно обстоятелството, че суфиксът *-talla-* се явява не само при обикновени имена на дейтели, но е и словообразователен елемент при собствени имена като *Muwatalli-* от *muwa-* 'force'⁴, *Armatalla-* от *Arma-* божество на луната и т. н. Ларощ отбелязва по този повод тясната връзка на хетитската ономастика с останалата част на неговата словообразователна система⁵.

Не е без значение по-нататък и това, че суфиксът *-talla-* се явява и в палаитски, напр. *hapittalla-*⁶, но особено внимание трябва да се обърне на лув. *hutarli-*, което със своето значение 'Diener, Sklave' ясно спада към групата на имената на дейтели. Като се има пред вид казаното по горе за хетитската ономастика, не е изненада и обстоятелството, че тази дума заедно с извънредно важните варианти *Hutrala-*, *Hutrali-*

¹ Й. Фридрих, Краткая грамматика хеттского языка, Москва, 1952, стр. 56; E. Lagosche, *Opom.*, стр. 130 и сл.; A. Krumphacher, *Protohittisch-Hethitisches*, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, 14, 1959, стр. 82, бел. 18.

² Й. Фридрих, *loc. cit.*, стр. 56; A. Krumphacher, *loc. cit.*, стр. 78, и особено E. Vennemann, *Hittite et indoeuropéen*, Paris, 1962, стр. 95—102.

³ A. Krumphacher, *loc. cit.*, стр. 82, заб. 18.

⁴ E. Lagosche, *loc. cit.*, стр. 124 и сл.

⁵ E. Lagosche, *loc. cit.*, стр. 131.

⁶ A. Krumphacher, *Esquisse de grammaire palaite*, BSL, 54, 1959, стр. 34, и *Protohittisch-Hethitisches* . . . , стр. 79.

се явява и като собствено име на различни лица. Досещането на Г. Нойман¹ е, че при тях имаме работа с правилен развой на производно от засвидетелствуваното в хетитски (но, може би, заето от лувийски) *huitar-*. Така името може да се анализира на *huitar-li-*, т. е. едно образуване с наставката *-tar-*, към което се е прибавил суфиксът *-l-*, който служи също за образуване на имена на дейтели. Имаме работа следователно с т. нар. натрупване на суфикси (нем. *Suffixanhäufung*). От този съвсем ясен случай можем да решим и проблема за наставката *-talla-* — тя е по-нататъшен развой на *-tarla-*, получена от срещането на имащите еднаква функция наставки *-tar-* и *-l-* в хетитски. Промяната *-tarla-* > *-talla-* е пълно разбираема при характерната слаба артикулация на хетитското *r*, както това личи от неговото изпускане в известни случаи, напр. *pian = pijaṅ* вм. *piran*, *wakkant* за *warkant* и пр.², или от замяната му с *h* в средата на думите, напр. *wa-ah-nu-ma-an-zi* за *wa-ar-nu-ma-an-zi* 'zu verbrennen'³.

Като отбелязвам само, че разглежданият модел *-tarla(i)-* с неговите по-нататъшни преобразования има пълна аналогия в честите тракийски имена от типа *Mukattalis*, както личи от съпоставката с *Μουκαττας* (край което имаме и *Μουκαττω*) и *Μουκαλας*⁴, ние бихме могли да възстановим по следния начин отношенията между отделните облици на разглежданите суфикси в поменатите езици: в определен момент от развоя на индоевропейските езици на Мала Азия се явява склонност (може би под влияние на протохатск) старият словообразователен модел на *popina agentis -ter-* да бъде разширяван с наставката *-la(i)-*. Новият разширен суфикс показва голяма продуктивност в хето-лувийските езици, гдето е добре представен и в антропонимията. Към този ареал бива включен (както може да се съди от единствения стоящ на наше разположение антропонимичен материал) и тракийски, с което още веднаж се потвърждава неговата ясна връзка с малоазийските индоевропейски езици⁵. Анализът на формално фонетичните особености позволява да се проникне по-дълбоко в разглежданите процеси — хетитското *-talla-*, както видяхме, е получено от *-tar- + -la(i)-*, при което *-tar-* е многозначно по отношение на своя първоначален облик. То би могло да идва от не. *-tor-* (с не. *o* > хет. *a*)⁶, или от *-tr-* (с не. *r* > хет. *ar*)⁷, или най-сетне от *-ter-* (с преход на не. *e* в хет. *a* пред *r*, последвано от други съгласни, в случая *l*)⁸. В тракийското *-trali-* анализът позволява да се отдели *-li-*, прибавено към засвидетелствуваното и в самостоятелни образувания с *-tra-*. Последното очевидно трябва да се обясни от нулевата степен на суфикса *-tr-*, разширен с тематичната гласна *-a-*. Съпоставките на данните показват, че разглежданите хетитски и тракийски наставки не са идентични по своя

¹ G. Neumann, Drei luvische Wörter, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft 16, 1964, 1, стр. 49—51.

² Й. Фридрих, пос. съч., стр. 51; Н. Кропассер, Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg, 1956, стр. 72.

³ Н. Кропассер, пос. съч., стр. 62.

⁴ Въпросът за тракийските лични имена на *-tralis* е подробно разработен от мене в споменатата в началото работа.

⁵ Ив. Гълъбов, Тракийските имена на *-τρος*, *-ατος* и техните проблеми, ИИБЕ, X, 1964, стр. 59 и сл.

⁶ Кропассер, пос. съч., стр. 41.

⁷ Кропассер, пос. съч., стр. 52.

⁸ Кропассер, пос. съч., стр. 38.

произход, но че са изградени въз основа на едни и същи словообразователни принципи, т. е. че полученото веднаж в хетитско-лувийски сгрупирване на посочените два суфикса е било възпроизведено, калкирано в тракийски със средствата на този език. Забележителен е все пак фактът, че в лувийските варианти *Hutarli-/Hutrala-, Hutrali-* са представени и двата типа на констатирания словообразователен модел.

Простото сравнение на славянското *-telъ* показва, че то стои по-близко до малоазийското *-talla(i)-*, отколкото до трак. *-trali-*. Слав. *-telъ* се различава в същност от хетитско-лув. *-talla(i)-* само с наличието на *e* срещу *a*. По-горе бе посочено, обаче, че хетитско-лув. *-talla-* може да бъде и от по-рано *-terla(i)-*. В такъв случай славянското *-telъ* би могло да бъде поставено във връзка с един малоазийски ие. език (диалект), в който *-terla(i) > -tella(i) > -tela(i)-* преди прехода *e > a*, при посочените по-горе условия. Получената по този начин наставка *-teli-* е могла да изтика в праславянски наследените от индоевропейски застъпници на *-ter-* във всички онези случаи, които са били прозрачни в словообразователно отношение, но не е могла да засегне анализирани по-горе думи, които поради своята лексикализация са били изгубили за говорителя връзката със своя словообразователен модел. Така слав. *-telъ* е още едно сериозно указание за близките отношения между праславянски и малоазийските индоевропейски езици, обстоятелство, което не ще изненада никого при известния факт, че прасл. *-ostъ* има своя единствен паралел в хетитски. Само че сега нещата са по-ясни, тъй като е очевидно, че се касае не за черти на изконна близост, а за резултати на вторични взаимодействия, изходният център на които са старите културни средища на Мала Азия. Така възникват редица въпроси за хронологическите и пространствени отношения на праславянски, които могат да получат задоволително решение само в по-цялостно разглеждане на проблема.

ETYMOLOGISCHES AUS DEM BEREICHE DES THRAKISCHEN UND DAKISCHEN

Ivan Duridanov

1. Dak. *Aedáβη, Aíáδαβα

*Aedáβη hieß nach Prokopios (de aed. IV 6, 31) ein Kastell südlich der Donau, zwischen Augustae und Oescus: ἀλλὰ καὶ τὰ πεπονθότα τοῦ ἐν Aedáβη ἐρούματος ἐληνώθησε, καὶ Βαριάνα πόλιν ἐκ παλαιοῦ κειμένην ἀνέσκηεν. Ein gleichlautender Ortsname, der bei demselben Autor (de aed. IV 4) belegt ist, stammt aus Dardanien, Bezirk Remesiana (jetzt Bela Palanka): *Εν χόρα Ρεμειανισία - - Στέγες. Αἰάδαβα. W. Tomaschek (Die alten Thraker, II 2, S. 53) hat richtig beide Namen als Kompositum mit Hinterglied *-δαβα aufgefaßt, das nach seiner Meinung (a. a. O. II 1, S. 9) 'Siedlung, Wohnort, offenes Dorf' bedeutet. Das Vorderglied Aia-, *Ae- (vermutlich spätere Form), das bis heute unerklärt bleibt, ist m. E. unbedenklich auf älteres *Avja zurückzuführen, zur Wurzel idg. *au(ə)- 'benetzen, befeuchten, fließen' in lett. *avudis* 'Quelle, Brunnen', aind. *avatā-h* m. 'Brunnen', *avāni-h* 'Lauf, Bett eines Flusses; Strom, Fluß', weiter in FIN *Avi* (Fluß zum Schwarzen Meer; Rav. IV 5), balt.-russ. *Ova* (Nblf. des Njemen) < *Ava u. a. (J. Pokorny, Idg. etym. Wörterbuch, S. 78; H. Krahe, Beiträge zur Namenforschung, IV, 1953, S. 49 und V, 1954, S. 205, Anm. 6). Hierher gehören auch: Aia, Quelle des Axios (Strab. VII 330, frg. 21) < *Avja¹ oder *Avja; Aia, der heutige Fluß Voiusa in Südalbanien (Strab. VI 2, 4 und VII 5, 8; Steph. Byz. 408, 21), dazu das Ethnikon Παγ-αυ-ῶι (Steph. Byz. 503, 6). Mit Rücksicht auf das Areal des Wortes *dava* (*deva*)² sind die Namen *Aedáβη, Aíáδαβα dem Dakischen zuzuschreiben.

2. Dak. Acidava

Diesen Namen führten zwei Siedlungen in Dakien: 1. Stadt an der Alutasstraße (Tab. Peut. 8, 5); 2. Stadt südlich von Apulum (Tab. Peut. 8, 1), wofür bei Ravennas Anonymos (Cosm. IV 7) *Sacidaba* (Var. *Sancidapa*) steht, möglicherweise verschrieben nach dem ON *Sacidava* (Tab. Peut. 8, 3 u. a.) aus Moesia inferior. D. Detschew (TS 11) sieht in der ersten Hälfte *Acti-* einen PN *Akiš, der jedoch im Bereiche des Dakischen und Thrakischen

¹ H. Krahe, Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie, Abhandlungen der Akad. d. Wiss. und d. Lit. in Mainz, Geistes- und Sozialwiss. Kl., 1962, Nr. 5, S. 321.

² Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958, S. 90 ff.

nicht bekannt ist. Viel ansprechender ist die Vermutung von W. Tomaschek (a. a. O. II 2, S. 55), der an lit. *akis* 'Auge, Öffnung, Quelle' (jedenfalls mit Fragezeichen) denkt. Vgl. auch lit. *ākas* 'Wuhne, Loch im Eise' lett. *aka* 'gegrabener Brunnen', *Ace* (Teich), apreuß. SeeN *Akicz*, apoln. *okno* 'Quelle' (E. Fraenkel, Lit. etym. Wörterbuch, S. 120, unter *eketē*; J. Pokorny, a. a. O., S. 777), lit. SeeN *Akis*, FIN *Akys*, *Akija* u. a. (LUEV 2). In unserem *Ac(-=Aki-)* könnte man eine Lokativform zu dak. *akis erblicken, so daß der Name *Acidava* 'Siedlung bei einer Quelle' bedeutet haben wird.

3. Dak. *Amoulo

So nennt Prokopios (de aed. IV 4) ein Kastell im Bezirk der Stadt Ad aquas (bzw. Aquae, *Akses), die unweit Vidrovac, zwischen den Flüssen Jasenica und Čubra, am Unterlauf des Timok lag¹. W. Tomaschek (Die alten Thraker II 2, S. 53) möchte diesen Namen an armen. *amul* 'sterilis' anknüpfen, was jedoch aus semantischen Gründen unwahrscheinlich ist. Der Name läßt sich einwandfrei mit alb. *amë* 'Flußbett', gr. *ἀμάρα* 'Graben, Kanal' verbinden. Hierzu kommen weiter FIN *Amana* (8. Jh.) > *Ohm*, Nbf. der Lahn; *Amisia* > *Ems* 'die Ems'; *Amitas*, Fl. in Apulien; *Αμμίτης, Fl. in Makedonien²; lit. FIN *Amälė*, *Amālis*, *Amatā* (LUEV 55f.) u. a. Demnach ist unser ON *Amoulo (aus älterem *Amoulon) > idg. *Amulon durch das Suffix *-ulo-* erweitert worden; vgl. zur Bildungsweise den dakischen ON *Απουλον (Ptol. III 8, 4) *Apulon* (Rav. IV 6), der zur Wurzel idg. **āp-* 'Wasser, Fluß' (D. Detschew, TS 19) gestellt wird. Der Bedeutung nach wird man *Amoulo für einen ursprünglichen Flußnamen halten dürfen, der sicherlich einem der obengenannten Flüsse (Jasenica, Čubra) zugehörte. Eine genaue Parallele bietet uns das Lettische: *Amule*, Nbf. der Abava³.

4. Dak. *Arīva

Das Kastell *Arīva lag nach Prokopios (de aed. IV 11), der uns den einzigen Beleg dafür liefert, irgendwo zwischen Odessos und Nikopolis, in Moesia inferior: *Μνοίας παρὰ μὲν ποταμὸν Ἰστρον* --- *Ὀδυσσοῦς Βιδώνης. Ἀρίβα. Νικόπολις*. Der Name läßt sich mit lit. SeeN *Arinas*, FIN (alt) *Arina* (LUEV 8) vergleichen, zur Wurzel idg. **er-*: **or-* 'sich in Bewegung setzen' in aind. *ārṇa-h* 'wallend, wogend, flutend', 'Woge, Flut', got. *runs*, ags. *ryne* 'Lauf, Fluß' (J. Pokorny, Idg. etym. Wörterbuch, S. 326f.), somit ist er als Erweiterung durch das Suffix *-inā* zu einem idg. Appellativum *ora 'Lauf, Fluß' anzusehen, das in alten Flußnamen erhalten ist: *Ara* > *Ahr*, Nbf. des Rheins bei Remagen; *Ahre*, Nbf. der Nuhe bei Arnsberg; 780 *Ara*, jetzt *Ohre*, Nbf. der Elbe; *Aar* und *Are*, Flüsse in Westländern; *Ara* > *Ayr*, Fl. in Schottland; *Ara*, Fl. in Nordspanien, u. a.⁴

¹ W. Tomaschek, Pauly-Wissowa Realenzykl. II, col. 294, s. v. Aqua Nr. 3; Извори за бълг. история, III, София, 1958, S. 163, Anm. 1.

² H. Krahe, Sprache und Vorzeit, Heidelberg, 1954, S. 49.

³ J. Endzelins, Latvijas PSR vietvārdi, I 1, Rīgā, 1956, S. 26.

⁴ H. Krahe, Sprache und Vorzeit, S. 49 f.; Die Struktur der alteuropäischen Hydroponymie, S. 314 f.

5. Thrak. *Αρμουλα (bzw. -ον)

Bekannt ist ein Beinamen der Hera *Ἀρμουληνή* aus einer Inschrift aus dem Dorfe Dolni Lozen, südöstlich Sofia: *Ἡερα Ἀρμουληνή* (Detschew, TS 25). Beinamen von Gottheiten sind im Thrakischen recht häufig Ableitungen von Ortsnamen¹. Auf Grund der angeführten Bezeichnung der Göttin ist ein Ortsname etwa *Αρμουλα bzw. -ον od. ä. zu konstruieren. Wir sind geneigt, darin einen ursprünglichen Flußnamen mit dem Suffix *-ula* (bzw. *-ulo-*) zu erblicken, der dann mit FIN wie *Arma* (in Piemont), lit. *Arm-enà*, *Arm-onà*, ON (=urspr. Hydronyme) *Armo* (in Ligurien), *Armio* (in Varese) usw.² verglichen werden kann, zur Wurzel idg. **er-*: **or-* 'sich in Bewegung setzen' in aind. *árna-h* 'wallend, wogend, flutend', Woge, Flut', alb. *jerm* 'rasend, wahnwitzig' (Pokorny, a. a. O., S. 326 f.). Eine stammverwandte *-ul-* Bildung liegt offenbar dem lit. FIN *Armul-iškis* (LUEV 8) zugrunde, der zweifelsohne eine Erweiterung durch das Suffix *-iškis*³ darstellt.

6. Dak. *Βάλανσον*

Bei Prokopios (de aed. IV 4) wird ein Kastell im Bezirk Skassetana (Dacia mediterranea) *Βάλανσον* genannt, leider ohne nähere Angaben über seine Lage. Als Grundform dieses Namens wäre ein Kompositum etwa idg. *Bhol-auso-s anzusetzen, dessen Vorderglied zur Wurzel idg. **bhēl-* 'weiß' gehören könnte, in gr. *φαλός* 'weiß', arm. *bal* 'Blässe, Bleichheit', lit. *bālas* 'weiß', lett. dehnstufig *bāls* 'bleich, blaß' (J. Pokorny, a. a. O., S. 118 f.), weiter in thrak. PN *Balas*, *Balys*, *Balius* (Detschew, Charakteristik, S. 69). Das zweite Glied dürfte ein Appellativum idg. *auson zur Wurzel **aus-*, **aus-* 'Mund, Mündung, Rand' gewesen sein, vgl. aisl. *öss* m. 'Flußmündung', lat. *os*, *oris* 'Mund, Antlitz' und 'Rand, Ufer', alb. *anë* 'Seite, Saum, Ufer, Borste' (<*ausna < idg. *ausnā) usw. (J. Pokorny, a. a. O., S. 784). Ein idg. Appellativum *ausā f. liegt sicher vor im FIN *Ausa* (in Italien), 754 *Ausa* (jetzt *Hozain*, in Frankreich), *Ausa* > *Oos*-bach (im Rheingebiet)⁴; hierher gehören weiter FIN *Ausava* (jetzt *Oos*-bach, im Moselgebiet), *Auser* (in Etrurien), *Ausona* (in Gallien) u. a.⁵ Zur Bildungsweise vgl. lit. FIN *Bāl-ups*, *Bal-upys*, SeeN *Bāl-ažeris* (LUEV 12 ff.), lett. *Balt-avuots* 'Weißquell', *Balt-upe* 'Weißfluß', *Duob-upe* 'Tieffluß' (Endzellan 125). Dementsprechend wäre die Bedeutung unseres Namens etwa als 'weiße Mündung' oder 'weißes Ufer' zu erschließen. Zum letzteren vgl. die semantischen Parallelen aus dem Bulgarischen ON *Beli breg*, aus dem Serbokroatischen *Beli Breg*, *Bijeli Breg* 'weißes Ufer' u. a.

Nicht ausgeschlossen ist, daß in *Βάλανσον* eine einfache Bildung zur Wurzel idg. **bhēl-* 'weiß' vorliegt, mit einem Suffix *-aus-*, das in der litauischen Hydronymie nachgewiesen ist, vgl. z. B. die FIN *Lēt-aus-as*, *Smuk-aūs-is*⁶, die von lit. *lėtas* 'langsam, träge, ruhig, still' bzw. *smuk(l)ūs* 'wo man beim Gehen einsinkt, stecken bleibt, sumpfig, morastig' abgeleitet sind.

¹ Siehe Ив. Гълъбов, ИИБЕз, X, S. 3 ff.

² J. Pokorny, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, Halle (Saale), 1938, S. 105; H. Krahe, Beiträge zur Namenforschung, VIII, 1957, S. 12 ff.

³ Vgl. dazu J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, II, Warszawa, 1965, S. 291.

⁴ H. Krahe, Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie, S. 320.

⁵ J. Pokorny, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrier, S. 145 f.; H. Krahe, a. a. O., S. 320.

⁶ J. Otrębski, Lingua Posnaniensis, I, 1949, S. 227.

7. Bryg. Βαρβύσης

Der Fluß Βαρβύσης wird in der Gegend von Byzanz lokalisiert (Tomaschek II 2, S. 94; Detschew, TS, S. 42). Belege: *γαλὶ μὲν Ἀργείους πρώτους - - - πήξασθαι τὰς οὐχέσεις ἐν ἐκείνῳ τῷ χωρίῳ* (bei der Mündung des Pontos), *ἐν ᾧ Κύδαρος τε καὶ Βαρβύσης ποταμοὶ τὰς διεξόδους ποιῶνται* (Hesych. Miles. FGrH 390, F 1, 3). Aus derselben Landschaft stammt ein gleichlautender Personennamen, der offensichtlich sekundär von dem Flußnamen gebildet ist: *λέγεται τὸ Βυζάντιον Θράκης ἐμπορίον εἶναι, καὶ δι' ἰσπαρίας ἦν ἐν αὐτῷ Βαρβύσιος, ὁ πατὴρ Φεδαλίας* (Chron. Pasch., Bonn., I, S. 493).

Die bisherigen Deutungsversuche des Namens gehen von der Voraussetzung aus, daß er thrakisch sei. W. Tomaschek (Die alten Thraker II. 2, S. 94) denkt mit einigem Zweifel an die Wurzel idg. *bh(e)ra-/*bha(e)rey-] 'sich heftig bewegen, wallen, bes. vom Aufbraten beim Gären, Brauen, Kochen usw.' in arm. *borboq* 'Hitze, Wallung'. D. Detschew (TS, S. 42) möchte mit Vorbehalt den Namen auf dieselbe Wurzel zurückführen, indem er aind. *bhur-ván-* 'unruhige Bewegung des Wassers', lat. *ferveo* 'sieden, wallen' herangezogen hat. Diese Deutung stützt sich auf keine stammverwandten Parallelen aus der Hydronymie, zudem paßt sie in semantischer Hinsicht kaum zu einem der Flüßchen in der Gegend von Byzanz (h. Istanbul), die ruhig in einer Ebene fließen.

Unser Flußname läßt sich unschwer mit einigen alten geographischen (vor allem Fluß-) Namen vergleichen, wie z. B. illyr. FIN *Barb-anna* (h. alb. *Buánë*, nordwestgeg. *Buenë*, serb. *Bójana*), *Metu-barbis* 'zwischen Sümpfen', Name einer Save-Insel, *Barbanne* (Fl. in Frankreich), die zu gr. *βόσβοσος* 'Kot', aind. *barburám* 'Wasser', alb. *berrák, brrak* 'Sumpf' (Krahe, Spr. III. I, S. 93; Mayer II, S. 19) gestellt werden. Zum illyr. FIN *Barbanna* hat neuerdings V. N. Toporov¹ Parallelen aus dem Bereiche des Baltischen angeführt: apreuß. SeeN. *Barben*, FlurN *Barba-lenx* bzw. *Barba-lanke* 'via ad mare' — mit zweitem Glied apreuß. *lonki* 'Steig, Pfad' (Gerullis 16), lit. ON *Barblai*, lett. FlurN. *Bārba-purvs, Bārbene, Bārblns, Barbiena-valks*; hierher gehören weiter lit. FIN *Bārbr-ravis* (vgl. lit. *rāvas* 'Graben'), *Barbierā, Barbörine* (LUEV 14). Die Bildungsweise unseres Namens ist klar: das Suffix *-us-*, das wir darin vermuten, kommt in alten Flußnamen vor: *Gen-us-us* (in Illyrien), *Var-usa* (in Ligurien), *Apr-usa* (in der Aemilia) (Krahe, a. a. O., S. 88 f.), thrak. FIN *Pan-ys-is* (Plin. NH IV 45), *Πάν-υσ-ος* (Ptol. III 10, 3); ferner im lit. SeeN *Bebr-us-āt*².

Der Name Βαρβύσης kann wegen der Bewahrung der idg. Media (*b*) nicht thrakisch sein. Eher ist brygische Herkunft anzunehmen, wobei sich als Grundform etwa idg. *Brybusis 'Sumpfluß, Sumpfbach' ansetzen ließe. Da kleine Flüsse und Bäche, infolge von Einwanderungen und Ansiedlungen in ihrer Umgebung, die alten Namen oft zu wechseln pflegen, scheint es durchaus möglich, daß die Brygen bei ihrer Einwanderung nach Kleinasien hier und da Spuren in der Hydronymie der betreffenden Gebiete hinterlassen haben. Außer dem FIN Βαρβύσης gehört hierher m. E. auch der FIN *Κύδαρος* aus derselben Gegend (s. weiter unten).

¹ В. Н. Топоров, Несколько иллирийско-балтийских параллелей из области топонимстики, Проблемы индоевропейского языкознания, Москва, 1964, S. 54.

² J. Otrębski, *Lingua Posnaniensis*, I, S. 227.

8. Dak. *Deusara*

Dieser Ort im Goldbezirk von Dakien ist in zwei lateinischen Inschriften bezeugt: Actum Deusare (CIL III, 930, tab. cer. III, anno 162, d. Juni 20); Act(um) Deusar/e (a. a. O., 950, tab. cer. XIII, anno 165, d. Mart. 28). D. Detschew (TS 127) vergleicht diesen Namen als identisch mit einem Ortsnamen aus Makedonien — *Δαύσαρα*: *Δαύσαρα, πόλις περὶ Ἐδεσσᾶν. ὁ παλιῆς Δαυσαρηός* (Steph. Byz. 222, 4). Man behandelt diese Namen gewöhnlich als ein Kompositum mit Hinterglied *-sara, -sara*, das zur Wurzel idg. **ser-* 'strömen' gestellt wird, in aind. *sarā-h* 'flüssig', *sarā* 'Fluß, Bach', gr. *δαρός* 'der wässerige Teil der geronnenen Milch, Molke', gall. FIN *Sara* 'die Saar', apreuß. FIN *Sar-ape*, lit.-poln. *Szar-upa*, lett. *Sarija* (Detschew, Charakteristik 78 und TS 422; Georgiev, VBE 106). Der erste Teil des Kompositums *Deu-*; *Δαυ-* ist bisher nicht erklärt.

Unsere Namen dürften auf älteres *Daus-sara 'Wolfsbach, Wolfsfluß' zurückgehen, somit mit einem Vorderglied, das sich mit dem phrygischen Wort für 'Wolf' gleichsetzen läßt: *δάος ὑπὸ Φρυγῶν λύκος* (Hesych.), vgl. weiter dak. PN *Δαῦος, Davos, Δάος, Daus* < idg. *dhāmos, zur Wurzel idg. **dhāu-* 'würgen, drücken, pressen' in abulg. *daviti* 'würgen, erwürgen' (Detschew, Charakteristik 80). Die Form *Daus-* im *Daus-sara* könnte man dann als einen Genitiv — wahrscheinlich vereinfacht aus älterem **Dauaus-* < **Dauaus-* < idg. *dhāuōus (nach den *u*-Stämmen) — auffassen. Daß eine solche Form zu diesem Wort im Dakischen existiert haben muß, wird aus der ersten Hälfte des ON *Δαυό-δαια* (Stadt in Mösien, jetzt Razgrad in Nordostbulgarien; Ptol. III 10, 6) deutlich nachgewiesen, der zutreffend von G. Kazarow (Klio, XXII, 1928, S. 84) als 'Wolfstadt' gedeutet worden ist. Das *-e-* in *Deusara* kann durch Anlehnung an lat. *deus* entstanden sein oder dürfte einen späteren Übergang *a > e* im Dakischen widerspiegeln. Der Name ist sicher dakischer Herkunft, wenn man in Betracht zieht, daß sein zweiter Teil *-sara* vornehmlich in Ortsnamen aus Dakien und Mösien vorkommt (s. Georgiev, VBE 116). Was den ON *Δαύσαρα* aus dem Gebiete von Edessa (h. Voden, Südmakedonien) betrifft, scheint er vom Norden, möglicherweise durch dardanische Ansiedler übertragen zu sein. Bemerkenswert ist jedenfalls, daß außer Stephan von Byzanz alle übrigen Quellen von einer Stadt mit ähnlich lautendem Namen nichts wissen¹.

9. Thrak. *Καβύλη*

Eine der ältesten thrakischen Städte war Kabyle, die vom makedonischen König Philipp II. ca. 342 v. u. Z., sicherlich auf der Stelle einer alten thrakischen Siedlung, gegründet wurde². Sie wird 2 km nordöstlich Izvor (früher Taušantepe, Taušanli), Kreis Jambol, bei der Biegung der Tundža lokalisiert³. Für ihren Namen liegen zahlreiche Belege aus der Antike vor: *Καβύλη Δερμοθένης ἐν ἡ Φιλιππικῶν χωρίον ἐστὶ τῆς Θρακίας, ὡς φησι Θεόπομ-*

¹ Vgl. Ф. Паназоглу, Македонски градови у римско доба, Скопје, 1957, wo dieser Ort außer acht gelassen ist.

² K. Jireček, Cesty po Bulharsku, Praha, 1888, S. 495.

³ K. Jireček, a. a. O., S. 496; Г. И. Кацаров — Д. Дечев, Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, S. 111, Anm. 3; П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, I, София, 1953, S. 338; В. Ив. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, S. 108.

πος ἐν μζ' καὶ Ἀναξιμένης ἐν ἡ' Φιλιππικῶν. οὗτος δὲ φησὶν αὐτὸ ἰδρῦσθαι πρὸς τῷ Τάξω (Verschreibung statt Τόνω) ποταμῷ κατὰ μέσον τῆς Θρακίας (Harpokr.; Demosth. VIII 44 und X 15); ὑπέρεται δὲ τοῦ Βυζαντίου τὸ τῶν Ἀσιῶν ἔθνος, ἐν ᾧ πόλις Καλύβη [statt Καβύλη], Φιλίππου τοῦ Ἀμύντου τοῦς πονηροτάτους ἐνταῦθα ἰδρῦσαντος (Strab. VII 6, 2); πόλις δὲ εἰσι μεσόγειοι τῆς Θρακίας - - Τόνω, Καβύλη, Βεργούλη (Ptol. III 11, 7); Καβύλη, πόλις Θρακίας οὐ πόρρω τῆς τῶν Ἀσιῶν χώρας. Πολύβιος τρισηκονακότη (Steph. Byz. 346, 1); Καλύβη (d. h. Καβύλη), πόλις Θρακίας, ἄποιος Μακεδόνων (Steph. Byz. 154, 8); - - καὶ ἀνατεθῆναι ἐμὲν μετὰ Καβύλην εἰς τὸ Φασφόριον καὶ εἰς τὴν ἀγορὰν παρὰ τὸμ βωμῶν τὸν τοῦ Ἀπόλλωνος (G. Mihailov, Inscriptions graecae in Bulgaria repertae, vol. III, fasc. 2, S. 147, in einer Inschrift aus Seuthopolis, 8 km östlich von Kazanlak); dazu das Ethnikon Καβυληνῶν (auf Münzen aus dem 2. Jh. v. u. Z.; Head HN 278); oppidum Uscudamam, quod Bessi habitabant, eodem die, quo adgressus [M. Lucullus], vicin, cabylen recepit (Eutrop. VI 10); [Marcus Lucullus] Cabylen (Cabulen B, Capilen W¹, Cavillam b) (Rufius Festus 9); prope Cabylen oppidum (Amm. Marc. XXXI 11, 5); Severus episcopus a Cabula opto vos in Domino bene valere (a. 347, S. Hilar. frg. 4; Migne PL X 668); Ancialis — Aquis calidis — Cabillis (Tab. Peut.); A Cabile per compendium Adrianopoli usque m. p. LXXVIII (Itin. Ant. Aug. 175, 1); Aquis calidis — Berzamis — Gavilis... Item iuxta civitatem quam praediximus Cavilis est civitas que dicitur Beroe (Rav. IV 7).

Die Schreibung Καλύβη (bei Strabo und einmal bei Stephan von Byzanz nebst Καβύλη) hält D. Detschew (TS 220) mit Recht für fehlerhaft, an griech. καλύβη 'Hütte' angelehnt. Die meisten Belege deuten in der Tat auf eine thrakische Form *Kabula hin, die sich mit dem apreuß. FIN Cabula (Gerullis 52) = *Gabula¹ vergleichen läßt, — aus idg. *G^hobula zur Wurzel *g^hzbh- 'schleimig, schwabbelig' in norw. dial. kvapa 'eine Flüssigkeit aussenden', engl. quab 'Morast' (J. Pokorny, Idg. etym. Wörterbuch, S. 466). Hierher gehören weiter apreuß. SeeN Gabelin (Gerullis 41), lit. SeeN Gabys, Gab-ūtis², FIN Gab-ižius, Var. Gāb-ižis³ (LUEV 41). Demnach wird unser Name 'morastige, sumpfige Stelle' bedeutet haben. Diese Deutung paßt gut zu den geographischen Gegebenheiten der Landschaft, wo die Stadt Kabyle lag. Hier erstreckt sich ein Morast am Flößchen Gjomé (r. Nbf. der Tundža bei dem Dorfe Zavoi, früher Kulakli) entlang, etwa 2 km vom Hauptfluß entfernt⁴. Diese Gegend wird auch oft durch die Wasserfluten der Tundža überschwemmt⁵. Gegenüber der Mündung des genannten Flößchens

¹ Das Phonem *g* wird manchmal in der Überlieferung des Materials durch *k* bzw. *c* wiedergegeben; vgl. z. B. in ON: 1484 *Glawbothen*, 1489 *Klaubotten*, jetzt *Glaubitten*; 1363 *Cabeln*, 1398 *Gabeln*, wo jetzt der *Gabelwald* liegt (Gerullis 42, 52).

² Zum Suffix *-ut-is* in Ortsnamen s. J. Otrębski, *Lingua Posnaniensis*, I, S. 230.

³ Mit dem Suffix *-iž-, -yž-* nach J. Otrębski, a. a. O., S. 235.

⁴ Vgl. П. Делирадев, a. a. O., S. 338: „На 2 км сев.-ист. от селото (Извор), от източната страна на голямата скала, към мочурището на р. Гъоме, зад което на 2 км е р. Тунджа, ... се разстила една продълговата площ, върху която е било разположено малко тракийско селище. Когато Филип II Македонски превзел това стратегическо място (342 г. до н. е.), той издигнал силната крепост Кабиле.“

⁵ Vgl. К. Иречек, *Пътувания по България, Пловдив, 1899*, S. 674 (=Cesty po Bulharsku, S. 496): „Кабиле според туй е лежала между сегашния Ямбол и подножието на Хемус. Тъкмо там се намира прекрасна позиция на последния край на Средна Гора, на гореспоменатия „заешки връх“, Таушантеле, около 9 км от Ямбол. Уединеният конус, отдалече от всякъде видим, ... лежи тъкмо в завоя на Тунджа, която около него в прав

Gjomé ergießt sich in die Tundža ein großer rechter Nebenfluß, der *Azmak* = osm.-türk. *azmak* 'Lache, Morast, Sumpf' (auch entlehnt in bulgarische Dialekten) heißt¹. Zum Suffix des Namens *Καβύλη* vgl. die thrak. ON *Σεγυόλη*, *Βεγγούλη* (s. Belege bei Detschew, TS, s. v.).

Südlich des Hügels Taušantepe (s. oben S. 70, Anm. 5), unweit Izvor lag früher ein Dorf mit dem Namen *Kovel*, das seit dem russisch-türkischen Kriege im J. 1829 verödete². K. Jireček vermerkt in seinen Reisebeschreibungen, daß der Name dieses Dorfes, welcher mit der bulgarischen Pflanzenbenennung *kovil*, *koilo* 'Pfriemengras, *Stipa pennata*' zusammenhängt, anscheinend an das alte *Kabyle* oder *Kavyle* (nach spätgriechischer Aussprache) erinnere³. Eine Umdeutung des thrakischen Namens auf slavischem Boden ist natürlich möglich, leider kann eine solche Annahme durch keine urkundlichen Belege gestützt werden, die die Lautentwicklung des genannten untergegangenen Dorfnamens zu verfolgen ermöglicht hätten.

10. Bryg. *Κύδαρος*

Wie aus der Belegstelle für den FIN *Βαγβύσης* (s. oben) erhellt, handelt es sich auch hier um einen Fluß bei Byzanz. Der Name *Κύδαρος* erinnert an lit. FIN *Kudrà*, SeeN *Kūdriai* (LUEV 81), FlurN (alt) *Kudras*, *Kudre*, *Kudri*, *Kudros* (Sprogis 154), weiter an bryg. ON *Κύδραι* (Strab. VII 7, 9) aus Makedonien. Diese Namen stelle ich zu lit. *kūdra* 'Schmutz, Schlamm, Sumpf, Teich, Wassergrube', lett. *kūdra* 'Torf', *kūdri* 'Düngung', urverwandt vielleicht mit ndl. *hotten* 'gerinnen', mhd. *hotte* 'geronnene Milch' (E. Fraenkel, Lit. etym. Wörterbuch, S. 305). *Κύδαρος* ist somit eine *-aro*-Bildung zur Wurzel idg. **keud-*: **kūd-* 'Schlamm, Sumpf'. Dasselbe Suffix ist in antiken Flußnamen recht häufig, vgl. z. B. *Αἰάρος* bei den Bruttiern, *Sil-ar-us* in Lukanien und in Oberitalien, *Nó-αρος* in Pannonien (Krahe, Spr. III. 89) u. a.

Aus lautlichen Gründen (keine Lautverschiebung von *-d-* *l*) muß unser Name ebenfalls der brygischen Sprache zugeschrieben werden, wie der oben besprochene *Βαγβύσης*.

11. Thrak. *Meldia*

Der Ort (mansio) *Meldia* soll nordwestlich Sofia, zwischen den heutigen Städten Slivnica und Dragoman gelegen haben⁴. Die Belege für seinen Namen stammen aus spätantiker Zeit: *Meldiis* (Tab. Peut. VII 5); *Meldia* (Itin. Ant. Aug. 135, 3); *mansio Meldia* (Itin. Hier. 566, 11); *Meldis* (Rav. IV 7).

Vergleichbar mit unserem Namen ist der alit. (16. Jh.) FlurN *Meldi* *Kvirše* (Sprogis 185), der offensichtlich zu lit. *meldà*, *mėldas*, *maldas* 'Sumpf-, Teich-, Pferdebinse' steht, urverwandt mit lett. *mēldi*, *mēldri* 'Binsen', ahd. *melta*, ags. *melde*, aschwed. *mæld*, *molda*, ahd. *malta*, *multa*

ъгъл от източна посока се обръща на юг, като се разлива при това през многобройни странични ръкави в пространни мочурлаци. На самия връх се намират остатъци от пространна крепост между многобройни могили."

¹ М. В. Юркевич (М. Горюнин), Двадцатипятилетние итоги княжества Болгарии 1879—1904, т. I, кн. I, София, 1904, S. 141.

² К. Jireček, Cesty po Bulharsku, S. 496.

³ К. Jireček, a. a. O.

⁴ К. Jireček, a. a. O., S. 357; Иавори за бълг. история, II, София, 1958, S. 20.

'Melds' — zur Wurzel idg. **meld(h)* 'weich werden, erweichen' (E. Fraenkel, a. a. O., S. 431; J. Pokorný, Idg. etym. Wörterbuch, S. 719). Hierzu kommen auch die lit. FIN *Malđ-upis*, *Malđziupis*, *Malđ-ėnis*, SeeN *Meld-inis* (LUEV 97, 100), apreuß. ON *Maldene-kaym* (mit zweitem Teil apreuß. *caymis* 'Dorf'; Gerullis 93).

Das Suffix *-i(i)a*, das in unserem Namen vorliegt, ist in der baltischen Toponymie gut vertreten, vgl. z. B. lit. SeeN *Máinia*, *Kaniá*, FIN *Buriá*, *Gilijá*, *Glevijá*, *Vilhijá*, lett. FIN *Lubija*, *Málija*, *Sarija*, *Sálija*, apreuß. ON *Wárnye*, *Willekye* (J. Otrębski, Lingua Posn. I, S. 206; Sprogis 51; Endzelin 127; Gerullis 41, 42, 248).

Da in der Gegend von Slivnica ein sumpfiger Fluß fließt, wie auch sein Name — *Blato* = bulg. *blato* 'Sumpf' — bezeugt, so können hier Sumpfpflanzen gedeihen. Demnach entspricht unsere Deutung von *Meldia* als 'Sumpfbinsenstelle' den Naturverhältnissen des thrakischen Ortes recht gut.

W. Tomaschek (Die alten Thraker II 2, S. 66) will *Meldia* an ir. *meld* 'zart, gelind', slav. *mlads* 'jung' anknüpfen, was aus semantischen Gründen unhaltbar ist. V. Georgiev vergleicht mit *Meldia* (auch mit *Melta*, s. weiter unten) aind. *mrt-*, *mrd-* 'Erdē, Lehm, Ton' aus idg. **mrd-*¹, was auch denkbar ist.

12. Thrak. *Melta*

Aus der Tabula Peutingeriana und Ravennatis Anonymi Cosmographia ist ein Ort (mansio) *Melta* bekannt, der mit der jetzigen Stadt Loveč am Oberlauf des Flusses Osŭm (Nordbulgarien) identifiziert wird (Tomaschek II 2, S. 66; Detschew, TS, S. 293). Belege: Storgosia XI — Dorionibus X — *Melta* XIII ... /Via a *Melta* usque ad Marcianopolim/ *Melta* L — Nicopolistro CXXX — Marcianopolis (Tab. Peut. VIII 2); Item ultra Danubium iuxta civitatem quam praediximus No(uas) italica est (civitas) que dicitur - - - 16 Oaecon — 17 *Melta* — 18 Emon (Rav. IV 7); dazu das Ethnikon *Meletinus*: d. m. s. Aur. Mucconi ml. ch. X prae. - - - marito Gratilla fecit virginia sua natione Mesacus civis Meletinus vico Perepro b. m. f. (CIL VI, 2736).

W. Tomaschek (Die alten Thraker II 2, S. 66) versuchte, den Namen *Melta* aus der Wurzel idg. **mel-* 'bestreichen, malen' in lit. *meletá* 'Grünspecht' zu deuten, was durch keine semantischen Parallelen gestützt wird. Auf Grund des Ethnikons *Meletinus* hat D. Detschew (TS, a. a. O.) die ursprüngliche Namensform als *Meleta bzw. *Melita erschlossen und sie weiter mit *Melitava* (Stadt in Tessalien), *Melitra* (Insel in der Adria, h. kroat. *Mljēt*, ital. *Meleda*), *Melitrinē* (Stadt in Kappadokien), *Melitovoa* (Stadt in Illyrien) und *Melitra* (die frühere Benennung der Insel Samothrake nach Strab. X 3, 19) zusammengestellt. Eher ist aber von der Vorform *Meleta auszugehen, die lautlich mit dem Stamm des angeführten Ethnikons völlig übereinstimmt. Dann sind mit ihr lit. FIN *Meletine* (dial. *Malatine*), *Meletinis* und SeeN *Meletinēle* zu vergleichen, die offenbar Weiterbildungen von einem Stamm **Melet(-a)* darstellen, — zur Wurzel idg. **mel-*: **mela-* in Farbbezeichnungen, bes. von dunklen, unreinen, schmutzigen Farbtönen,

¹ Вл. Георгиев, Към тракийската лексика, Езиковедско-етнографски изследвания в памет на Ст. Романски, София, 1960, S. 501.

in lit. *mėlas* 'blau', *mėlti* (*melstū, melatū*) 'blau werden', lett. *mėlns* 'schwarz, schmutzig', *mėls* 'dunkelblau, violett', gr. *μέλας* 'schwarz' usw. (E. Fraenkel, Lit. etym. Wörterbuch, S. 430f.; J. Pokorný, Idg. etym. Wörterbuch, S. 720f.). Zu derselben Wurzel hat D. Detschew (Charakteristik, S. 100, 103) ebenfalls unser *Melta* gestellt¹. Entsprechend der Bedeutung dürfte so ursprünglich irgendein Flößchen oder Bach geheißen haben, wonach die hier gegründete thrakische Siedlung (später *mansio Melta*) benannt worden ist.

13. Thrak. *Palae*

Diesen Ort setzt man am Mittelhebrus, westlich der jetzigen Stadt Charmanli (Südostbulgarien) an². Er wird nur einmal, und zwar in Itin. Hier. 568, 10 erwähnt: *mutatio Palae*.

W. Tomaschek (Die alten Thraker II 2, S. 64) denkt an die Glosse *παλα-ζώνη* (Hesych.). Ich verknüpfte diesen Namen mit lit. FIN *Palà, Palēja, Palōnas, Palōnis* (LUEV 116f.), die offenbar zu lit. *pālios* 'großer Sumpf, Moor' stehen, urverwandt mit lett. *pālas, pālī* 'sumpfige Ufer eines Sees', lat. *palus* 'Sumpf', aind. *palvalā-* 'Teich, Pfuhl', Pali *pallalam* 'small pond, pool, Tümpel' (E. Fraenkel, Lit. etym. Wörterbuch, S. 532). Möglicherweise gehört hierher auch der ON *Παλλήνη* aus der gleichnamigen Halbinsel der Chalkidike (jetzt *Kassandra*), welche die thrakischen Siphonier (Detschew, TS, 441) bewohnten: *Παλλήνη, πόλις Θράκης* (Steph. Byz. 497, 12; vgl. auch Eust. zu Dion. Per. 327); *αἱ τε Σιτώνων πλάγες Παλλήνια τ' ἄρουρα* (Lycophr. 1406).

14. Thrak. *Rhamae*, dak. *Paui-dava*

Die römische Station *Rhamae* soll bei dem jetzigen Dorf *Ljubimec*, nordwestlich *Svilengrad*, gelegen haben³. Der einzige Beleg für diesen Namen findet sich in Itin. Hier. 568, 12: *mansio Castozobra m. p. XII — mutatio Rhamis m. p. VII — mansio Burdista m. p. XI*.

Rhamae läßt sich ohne Weiteres mit der ersten Hälfte des dakischen ON *Paui-dava*, Stadt in dem nördlichen Teil Dakiens am Oberlauf des *Alutas* (Ptol. III 8, 4) verbinden. D. Detschew (TS 389) vergleicht den ersten Namen mit dem kelt. PN *Rama* und dem pannonischen ON *Ramista*. Hinsichtlich des zweiten Namens bemerkt er kurz (ebd.): „In der ersten Hälfte des ON steckt ein PN.“ Ein solcher Personennamenname ist jedoch weder im Thrakischen noch im Dakischen nachweisbar. W. Tomaschek (Die alten Thraker II 2, S. 68) leitet *Rhamae* aus der Wurzel idg. **rem-* 'ruhen, behagen' her und begnügt sich bei *Paui-dava* (ebd.) mit der Anführung des Adj. (aind.) *rāma-* 'behaglich', ohne die Bedeutung beider Namen näher zu klären.

In *Rhamae* bzw. *Paui-* könnte ein ursprüngliches Hydronym vorliegen, — thrak. (bzw. dak.) etwa **Ramas* (oder *-us, -is*) < idg. **Romos (-us, -is)*, zur Wurzel idg. **rem-, *remā-* 'ruhen' in aind. *rāmatē* 'steht still, ruht', lit. *rāmas* 'Ruhe', *ramūs* 'ruhig', *ramėti* 'ruhiger werden', lett. *rāms* 'zahn, still' (E. Fraenkel, a. a. O., S. 659; J. Pokorný, Idg. Etym. Wörterbuch, S.

¹ Anders bei Вл. Георгиев, а. а. О., S. 499, der den Namen *Melta* zur Wurzel idg. *m/d-* (s. oben unter *Meldia*) gestellt hat.

² Извори за бълг. история, II, S. 41.

³ Извори за бълг. история, II, S. 41.

864). Hierzu kommen lit. SeeN *Rāmis*, FIN *Ramýfè*, *Ramócia*, *Ramójus*, *Ramōnas*, *Ramūnis* (LUEV 132), alit. FIN *Ромата*, *Ромача* oder *Рамоча*, *Раминя*, *Роминисъ* (Sprogis 269, 275), lett. FIN *Ramata* oder *Ramata*, welche E. Bliese ebenfalls zu lit. *ramūs* 'ruhig' stellt (zitiert nach J. Endzelin, ZSIPh, XI, 1934, S. 138); weiter apreuß. FIN *Ramio*, *Rammen-fly*s (Gerullis 138).

Thrak. *Rhamae* = *Ramai dürfte als sekundär gebildete Pluralform die betreffende Siedlung bezeichnet haben, während der von uns erschlossene Fluß- oder Bachname nur in Singularform verwendet wurde. Zu dieser Bildungsweise bei Ortsnamen bietet uns das Litauische zahlreiche Beispiele, vgl. z. B.: ON *Gulbinai* (Pl.) zu FIN *Gulbinas* (Sg.), ON *Palūnai* zu FIN *Palūnas*, ON *Kuisiai* zu FIN *Kūsis* usw. (J. Otrębski, Lingua Posn., II, 1950, S. 40).

ABKÜRZUNGEN

Detschew, Charakteristik = D. Detschew, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia, 1952.

Detschew, TS = D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957.

Endzelin = J. Endzelin, Die lettländischen Gewässernamen, Zeitschrift für slav. Philologie, XI, 1934, S. 112—150.

Georgiev, VBE = Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958.

Gerullis = G. Gerullis, Die altpreußischen Ortsnamen, Berlin—Leipzig, 1922.

Krahe, Spr. III. = H. Krahe, Die Sprache der Illyrier, I, Wiesbaden, 1955.

LUEV = Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas, Vilnius, 1963.

Mayer = A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, I—II, Wien, 1957—1959.

Sprogis = И. Я. Спрогис, Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия, Вильна, 1888.

Tomaschek = W. Tomaschek, Die alten Thraker, I—II 1.—2, Sitzungsberichte der Wien. Akad., Philos.-hist. Kl., Bd. 128 (1893), 130 und 131 (1894).

EIN VERKANNTER THRAKISCHER ORTSNAME

Veselin Beševliev

In den bulgarisch-byzantinischen Kriegen der 8. und 9. Jahrhunderte spielte die Festung Markellai eine wichtige Rolle. Der Name ist in folgenden Formen überliefert: Gen plur. τὸ κάστρον Μαρκέλλων (Theophan. ed. de Boor 467, 28), ἕως und ἀπὸ Μαρκέλλων (Theoph. 470, 15 und 490, 15) Dat. plur. ἐν Μαρκέλλαις (Theoph. 490, 8), ἐν τοπῷ προσαγορευμένῳ Μαρκέλλαις (Fontes Hist. Bulg. VIII, 136), Acc. plur. κατὰ τὰς λεγόμενας Μαρκέλλας (Niceph. Patr. ed. de Boor 66, 26), κατὰ Μαρκέλλους (Anonymi Chronographia etc. ed. A. Bauer, Lipsiae 1909, 66, 12) — Gen. sing. ὁ Μαρκέλλας (Fontes Hist. Bulg. VI 196), Dat. sing. ἐν τῇ Μαρκέλλῃ (Fontes Hist. Bulg. VIII 133), Acc. sing. κατὰ τὴν λεγόμενὴν Μαρκέλλαν (Anna Comn. ed. Reifferscheid 244, 2 und 20). Die Pluralformen sind die älteren, vgl. *Ἀθῆναι > *Ἀθήνα, Μυκήναι > Μυκῆνη, Πάροι > Πάρα, Συράκουσαι > Συράκουσα usw.¹

Die Festung Markellai wird zum ersten Mal von dem Patriarchen Nikephoros erwähnt, der mitteilt, daß sie der bulgarischen Grenze am nächsten lag (προούριον δὲ τοῦτο πλησιάζουσα Βουλγάρων κείμενον²) und daß dort der Kaiser Konstantin V. im Jahre 756 den Bulgaren eine schwere Niederlage beibrachte³. Unter dem Jahre 6284 AM (= 792) berichtet der Chronist Theophanes, daß der Kaiser Konstantin VI. die Festung Markellai gebaut hat (ἔκτισε τὸ κάστρον Μαρκέλλων)⁴. Das will offenbar besagen, daß damals die Festung repariert oder erweitert wurde. Sie ist wohl um dieselbe Zeit auch Sitz eines Bischofs geworden, der dem Erzbischof von Philippopolis unterstellt wurde. Er ist nur in einem Bischofsverzeichnis erwähnt⁵, da das Bistum sehr kurze Zeit — bis etwa 812 — bestanden hat, als die Stadt in bulgarische Hände fiel. Im selben Jahr haben die Bulgaren den Kaiser Konstantin VI. bei dieser Festung vernichtend geschlagen⁶. Der Kaiser wurde sogar nach einer hagiographischen Quelle⁷ selbst mit einem Lasso gefangen, gezerrt und wäre fast in bulgarische Gefangenschaft geraten, wenn nicht ein byzantinischer Soldat, der Heilige Ioannikios, das Seil mit seinem Schwert durch-

¹ Dionysios Thrax, ed. G. Uhlig, Lipsiae, 1883, S. 31.

² Nicephori Archiepiscopi Opuscula historica, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1880, S. 66, 26—27.

³ Op. cit. S. 66, 25—67, 3.

⁴ Theophanis Chronographie, ed. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883, S. 467, 28.

⁵ Fontes Hist. Bulg., VI, S. 196.

⁶ Theophan., ed. de Boor, I, S. 467, 37—468, 7; dazu В. Н. Златарски, История на българската държава, I, София, 1918, S. 243.

⁷ Fontes Hist. Bulg., VIII, S. 136.

schnitten hätte. Einige Jahre später, 796, so berichtet Theophanes weiter, ließ Kaiser Konstantin VI. dem Bulgarenherrscher Kardam sagen: die beiden Herrscher wollen sich bei Markellai treffen und Gott möge entscheiden, wer von ihnen den Sieg davontragen soll. Endlich ist aus Markellai Byzantios, der Kammerdiener des Kaisers Nikephoros, während des unglücklichen Feldzugs des letzteren gegen die Bulgaren im Jahre 812 zu diesen übergelaufen¹. Der Name der Festung kommt auch in einer stark fragmentierten Inschrift wohl im Zusammenhang mit dem genannten Feldzug vor². Seitdem ist die Festung bulgarisch geworden und deshalb verlautet nichts über sie in den späteren Schriftquellen. Erst nach einem Schweigen von ungefähr 200 Jahren tritt die Festung Markellai wieder auf der geschichtlichen Bühne auf. Sie wird zweimal in den Kämpfen des Kaisers Alexios I. Komnenos gegen die Petschenegen und die Komänen in den Jahren 1086—1091 erwähnt. Anna Komnene teilt mit, daß die Skythen, d. h. die Petschenegen, nachdem sie den Paß, der zwischen Goloe und Diampolis lag, überschritten hatten, ihre Zelte in Markellai aufschlugen (*οἱ δὲ Σκύθαι διελθούσας τὰ μεταξύ τέμνη μέσον Γολοῆς καὶ Διαμπόλεως κατὰ τὴν λεγόμενῃν Μαρκέλλαν τὸν χάρακα ἐπέξαρτο*³). Auch nach der Vita des Heiligen Ioannikios befand sich Markellai bei einem Paß (*Κλεισοῦρας γὰρ, ὡς οἶμαι, τῆς εἰρημένης διαβάσεως παρεμπεισοῦσης, ἀλλαχόθεν τοὺς ἐκείσε πορευομένους οὐκ ἦν διελθεῖν, εἰ μὴ ἐκεῖθεν*)⁴. Die angeführte Stelle aus dem Werk der kaiserlichen Schriftstellerin enthält Anhaltspunkte für die richtige Lokalisierung der Festung. Die darin genannte Stadt Diampolis ist das heutige Jambol⁵. Der andere geographische Punkt Goloe wird mit guten Gründen beim Dorf Komarevo, jetzt Lozarevo, angenommen⁶. Der Paß, der sich zwischen Goloe und Diampolis befand, kann demnach kein anderer als der Paß des Flusses Močurica (früher Azmak dere) sein. Markellai lag also am südlichen Ausgang des Passes am linken Ufer des erwähnten Flusses in den „Karnobadski Hisar“ genannten Ruinen⁷. Diese Lokalisierung wurde schon längst von K. Jireček⁸, K. Škorpil⁹ und V. Avramov¹⁰ vorgeschlagen. Als Beweis dafür hat man unter anderem auch den Flußnamen Marcil, Marsil oder Märsil, wie der Oberlauf des Flusses Močurica heißt¹¹, angeführt¹². Der Name wurde richtig von Iv. Pandaleev und V. Avramov mit Markellai verbunden, was St. Mladenov gebilligt hat¹³. Das Fortleben antiker Flußnamen in ihrem Oberlauf ist keine Seltenheit. Es ge-

¹ Theophan., ed. de Boor, I, S. 490, 14.

² V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, 137. No. 3a, 2.

³ Annae Comnenae Alexias ex rec. Aug. Reiffenscheidii I: Lipsiae, 1884, S. 243, 31—244, 23 (= VII 6).

⁴ Fontes Hist. Bulg., VIII, S. 136.

⁵ К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, S. 676 ff.

⁶ А.т. Игнатиев, Градището при с. Комарево, Карнобатско, ИАИ I, 1921—1922, S. 206—215; В. Аврамов, Плиска—Преслав I, София, 1929, S. 149—154.

⁷ Über diese Ruinen s. Вл. и Кар. Шкorpил, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, S. 48 und Българска историческа библиотека, II, 2, София, 1929, S. 84; К. Иречек, Пътувания, S. 746—748.

⁸ Пътувания, S. 751, anders АЕМ, X, 1886, S. 158.

⁹ Някои бележки, S. 48, ИРАИ, X, 1905, S. 564, 565, anders Бълг. истор. библиотека, II, 2, S. 84.

¹⁰ Op. cit., S. 191—217.

¹¹ Ив. Пандалеев, ИАИ, I, S. 237 f., В. Аврамов, op. cit., S. 205.

¹² А.т. Игнатиев, ИАИ, I, S. 207. Аят. 3; Ив. Пандалеев, ebenda, S. 238, Аят. 1; В. Аврамов, op. cit., S. 205 f., S. 208.

¹³ S. bei В. Аврамов, op. cit., S. 208.

nügt dafür, als Beispiele folgende Fälle anzuführen: Ibar < *Eβρος, der Oberlauf des Marica-Flusses, Nestenica < Νέστος, der Oberlauf des Mesta-Flusses, Eter < Ieterus, der Oberlauf des Jantra-Flusses, Panuca < Pannysis, Πάνυος, Nebenfluß von Tica usw. Die Festung wurde also nach dem Fluß benannt. Den Namen Markellai hielt K. Jireček¹ für lateinisch. Darüber hat bis jetzt keiner den leisesten Zweifel geäußert. Der Umstand jedoch, daß es sich um einen Flußnamen handelt, der sich in unveränderter Gestalt bis heute in dem Oberlauf des Flusses erhalten hat, zeigt, daß der Name Markellai kaum lateinisch sein dürfte. Er läßt sich unschwer zu den folgenden thrakischen Ortsnamen stellen, deren zweiter Bestandteil *-cellai* lautet: Κέλλα², *Σαλδοκελα³, Syracella⁴, Τηιορέκελλος⁵. Κέλλα wird aus ie. *g^welna „Quelle“ abgeleitet⁶. Der erste Teil *Mar-* läßt sich entweder mit ie. *mero-, *moro- „groß“, (vgl. Μαρκένιος⁷) oder mit ie. *mar- „Lache“, „Sumpf“⁸ verbinden. Im ersten Fall würde Markellai „die große Quelle“ bzw. „der große Fluß (Marcil ist der größere von den drei Nebenflüssen des Močurica) und in dem zweiten „Sumpfquelle“ bzw. „Sumpffluß“ (vgl. den früheren türkischen Namen des Flusses Azmak dere „Sumpffluß“) bedeuten. Wir wollen auch darauf hinweisen, daß der Name des Ortes Goloe (Γολοή), der sich in der Nähe des obererwähnten Passes befand, vorrömischen Ursprungs ist. Er ist nach D. Dečev⁹ thrakisch oder nach W. Tomaschek¹⁰ galatisch.

¹ Пътувания, S. 751.

² D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, S. 238.

³ Ebenda, S. 413.

⁴ Ebenda, S. 486.

⁵ Ebenda, S. 189.

⁶ D. Dečev, Charakteristik der thrakischen Sprache, Балканско езиковзнание, 2, 1960, S. 160; Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958, S. 101–103, vgl. Ив. Гълъбов, ИИБЕ, X, 1964, S. 8, № 55.

⁷ D. Detschew, Sprachreste, S. 288, 289; Charakteristik, S. 162.

⁸ Ст. Младенов, СпБАН, 10, 1915, S. 54; Вл. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, S. 471 f.

⁹ Sprachreste, S. 107.

¹⁰ Die alten Thraker, II, S. 2: Die Sprachreste, Wien, 1894, S. 88.

ÜBER DEN ANTIKEN NAMEN DES FLUBES ARDA

Velizar Velkov

Bezüglich des antiken Namens eines der bedeutendsten Flüsse in Bulgarien (der zehnte der Länge nach) bestehen drei Hypothesen: daß es sich um *Ἀρπησός*, um *Ἀρξός* oder um *Ἀρτηκός* handelt.

Die Vermutung, daß die Alten die Arda *Ἀρπησός* nannten, ist auf eine Stelle bei Appianus (App. b. civ. 4, 103, ed. Mendelssohn, p. 487) zurückzuführen. Das ist die einzige Stelle, wo dieser Flußname vorkommt. Er wird im Zusammenhang mit den Ereignissen im Jahre 42 v. u. Z. erwähnt. Gemeint ist die berühmte Schlacht bei Philippi, wo die Republikaner Brutus und Cassius, die Verschwörer gegen Caesar, geschlagen wurden. Der Text lautet: ἐπὶ Ἀρπησῶν ποταμῶν ἤξεω ἐκπίπτοντα ἐς τὸν Ἥρμον, ὅθεν ἡμέτερος ἐκ μὸς ἐν Φιλίπποι ἐκόσθη, d. h. aus dem Text geht hervor, daß *Harpessos* in den Hermos mündet und diese Stelle war eine Tagesreise von Philippi entfernt. Zuerst nahmen einige Gelehrte, die die Geographie Thrakiens schlecht kannten, an, daß statt *Ἥρμος* — *Ἐβρος* zu lesen sei. Auf Grund einer solchen Berichtigung kamen sie zu dem Schluß, daß es sich nur um den Fluß Arda, als den einzigen größeren Fluß, der in diesem Gebiet fließt und in den Hebross, h. Marica mündet, handeln könnte¹. Diese Auffassung wurde von allen Historikern, die die erwähnten Ereignisse im J. 42 behandeln, abgelehnt: da das Heer die bekannte Via Egnatia, die das ägäische Thrakien durchquerte, benutzte konnte es nur durch den Korpilischen und den Sapätschen Pass gezogen sein. Der letztere liegt am linken Ufer des Flusses Nestos, h. Mesta, bei der antiken Stadt Abdera, und es sind keine Angaben vorhanden, daß die Soldaten die Höhen der Rhodopen erstiegen haben; was in diesem Teile des Gebirges fast unmöglich ist².

Die Gelehrten, die *Harpessos* mit Arda identifizieren, schlagen die Lesung Hebros statt des überlieferten Hermos vor. Darüber fehlen jegliche Daten in den vorhandenen Handschriften. Dabei war es bei den damaligen Reiseverhältnisse unmöglich, in einem Tag von der Mündung der Arda in die Marica beim heutigen Odrin, ant. Hadrianopolis bis Philippi, heute Ruinen zwischen Drama und Kavala (Itin. Ant. 320, 5) zu gelangen. Der Herausgeber von Appianus, Mendelssohn, lehnt eine solche Berichtigung ab

¹ W. M. Leake, Travels in Northern Greece, III, p. 216, non vidi, nach Mendelssohn, a. a. O.

² V. Gardthausen, Augustus und seine Zeit, II, 1, Leipzig, 1893, p. 76. Anm. 7.

und ist der Auffassung, daß wenn überhaupt eine Berichtigung notwendig wäre, Nestos vorzuziehen wäre. Nach P. Collart¹ kann man die Ereignisse bei Appianus nur dann richtig verstehen, wenn man annimmt, daß der Fluß wirklich der Nestos ist. Die Übergangsstelle war wahrscheinlich bei Buck wo auch heute die Eisenbahnlinie entlang fährt und diese Stelle ist tatsächlich eine Tagesreise von Philippī entfernt. Vl. Georgiev bezweifelt auch die Identifizierung von „Harpessos“ mit „Arda“².

Der Herausgeber des Appianus ist mit der Berichtigung Hermos — Hebros nicht einverstanden, aber es ist überraschend, dass D. Dečev eine solche Korrektur annimmt, ohne darauf hinzuweisen welche Ausgabe oder welche Handschrift er sich dabei stützt³: ἐπὶ Ἀρρησσὸν ποταμὸν, ἐκπίπτοντα εἰς τὸν Ἑβρον. Allem Anschein nach steht er unter dem Einfluß von W. Tomaszek⁴, der eine solche Identifizierung für möglich hält, die später durch die berühmte Karte von H. Kiepert (*Formae orbis antiquae*, XVII) in die Wissenschaft eingegangen ist.

Est ist klar, daß diese Identifizierung auf keinen sicheren Daten beruht, und wir können sie nicht ohne weiteres annehmen.

Die zweite Vermutung über den antiken Namen der Arda, nämlich, daß es sich um den Arzos handelt, beruht auf der falschen Deutung eines mittelalterlichen Textes, wo die Rede vom Zusammenfluß der drei Flüsse Arda, Marica und Tundža bei Odrin ist. Theoph. Contin. VI, 8 ed. Bonnae schreibt: τὴν Ἀδριανούπολιν... ἦν τὸ ποῖν μὲν Ὀρέστῆς ἐκαλεῖτο, εἰς Ὀρέστον υἱὸν Ἀγχιμέμονο;... καὶ ἐν τῇ συνελύσει Ἑβρον Ἀρξὸν τε καὶ Ἀρτάκου τῶν τριῶν ποταμῶν γε λουσάμενος...

Derselbe Text mit ein wenig veränderten Namen ist auch bei P. S. Sym. Chronogr. 48, ed. Bonnae zu finden: καὶ ἐν τῇ συνελύσει Ἑβρον Ἀρξὸν τε καὶ Ἀρτάβον τῶν τριῶν ποταμῶν... Die beiden Autoren bedienen sich einer unbekannteren antiken Quelle, in der die mit Orestes verbundene Sage über die Entstehung des antiken Ortes an der Stelle Hadrianopolis erzählt wird⁵. Dieselbe Quelle wurde auch in der römischen Zeit benutzt ohne daß die Namen der drei Flüsse erwähnt wurden. (Hist. Aug. XVII, Vita Heliogab. 7, ed. Hohl: *posteaquam se apud Tria flumina circa Hebrum ex responso purificavit, etiam Orestam condidit civitatem, quam saepe cruentari hominum sanguine necesse est*).

Die erste Schwierigkeit bei der Deutung des Textes besteht darin, daß der Name des Flusses Tonzos, h. Tundža fehlt, der schon ein festgestellter Name ist, wie auch der Name Hebros, h. Marica. Eben die Erklärung des fehlenden Tonzos, führte zu einer falschen Interpretation. Eine solche Interpretation hat D. Dečev ohne sich auf sichere Daten zu berühren, gegeben⁶. Er schreibt „Arzos-Bezeichnung des jetzigen Flusses Arda, den man mit Harpessos identifiziert“ gibt den Text und fügt hinzu: „Es ist zu bemerken, daß Szzydere auch Ἀρξὸς hieß“. Zugleich gibt er den Namen Ἀρτάκης

¹ P. Collart, Philippe, ville de Macédoine, Paris, 1937, p. 203, n. 1.

² Вл. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960, p. 33.

³ D. Dečev, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, p. 26.

⁴ W. Tomaszek, Die alten Thraker, II, 2, Wien, 1894, p. 92. (Sitz. Ber. Akad. Wien, CXXX).

⁵ G. Moravcsik, Byzantinoturcica², Berlin, 1958, p. 500 f., 540 f.

⁶ D. Dečev, Sprachreste, Nachträge, p. 535.

gründet¹. Es ist zweifellos, daß in Thrakien nur ein Fluß **Αρζος*² an dessen Mündung eine Siedlung lag, im VI. Jh. u. Z. befestigt und zugleich eine Straßenstation des internationalen Weges, diesen Namen führen konnte³. Diese Umstände ermöglichen die Lokalisierung der Siedlung und des Flusses.

G. Seure, der sich mit demselben Text gefaßt hatte, hat schon 1898 bemerkt, daß der Autor Tonzos gemeint hat, wobei der Irrtum wahrscheinlich durch die lautliche Ähnlichkeit der beiden Flußnamen *Τόνζος* und *Αρζος entstanden ist⁴. Ich würde hinzufügen, dass dieser Irrtum zum Teil auch auf den Umstand, daß die beiden Flüsse Arzos und Tonzos, d. h. Sazlijka und Tundža in ihrem mittleren und unteren Lauf parallel zu einander von Norden nach Süden fließen, zurückzuführen und daß die Verwechslung bei einem nicht gut informierten Autor leicht erklärlich ist⁵.

So kommen wir zu der dritten Ansicht über den antiken Namen der Arda: daß es sich um den Fluß *Αρτηακός handelt. Die Quelle ist Herodot (IV, 92): *Δαρείος ἀπῆκετο ἐπ' ἄλλον ποταμὸν τῷ ὄνομα Ἀρτηακός ὃς διὰ Ὀδρουσίων ἕξει*. Die Handschriften geben zu dieser Stelle die folgenden Varianten⁶: *Ἀρτιακός*, *Ἀρτίακος*, *Ἀρτιός*. Dieser Fluß wird im Zusammenhang mit dem Feldzug des Dareios gegen die Skythen im letzten Jahrzehnt des VI Jhs. v. u. Z. erwähnt⁷. Ohne auf Einzelheiten des Feldzuges durch Thrakien einzugehen⁸ möchte ich darauf hinweisen, daß man sich noch nicht einig ist, ob Dareios über das Strandžagebirge gezogen ist, indem er den auch heute einzigen Weg vom heutigen Lozengrad, das Tal des Flusses Tekedere entlang, über den heute der Strandža Pass genannten, früheren Kajibiljar-Pass, das Tal des Flusses Fakia entlang, benutzt hat, oder ob er das Strandžagebirge umgangen und am heutigen Odrin vorbei den Weg von Aenos, das Hebrus-Tal entlang und über das antike Uscudama (h. Odrin) nach Apollonia, d. h. nach der Bucht bei Burgas, eingegangen hat⁹. Da gewisse Angaben vorliegen, die zu der einen wie der anderen Ansicht berechtigen, nehmen nicht wenige Forscher an, daß Dareios sein Heer geteilt hat und einen Teil eben nach Westen in die Richtung der Odryser geschickt hat.

Da es sich um die erste Erwähnung dieses bedeutendsten thrakischen Stammes in den Quellen handelt, stehen die Versuche das Gebiet, das von den Odrysen (oder von einem Teil von ihnen) besiedelt war, festzustellen

¹ Хр. Данов, ГСУ ФИФ, 57, 1963, 2, p. 32 ff.

² Ptolom. 3, 11, 4; Hirschfeld, RE, II, 1896, col. 1498.

³ X. K. Шкорпил, Няколко бележки върху археологическите изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, p. 16 ff.; Д. П. Димитров, ИБАИ, 6, 1932/1933, p. 305 f.

⁴ G. Seure, BCH, 22, 1898, p. 473, n. 4.

⁵ Im Kommentar zu dieser Stelle in: Извори за българската история, 9, 1964, p. 127, Anm. 5 sind die Flüsse als „Marica, Sazlydere und wahrscheinlich Tundža“ lokalisiert, wobei die Möglichkeit, dass es zwei Flüsse desselben Namens gibt mit Recht abgelehnt wurde, aber auch hier unter dem Einfluß von Tomaschek zur Frage Artakos — Tundža wurde die Arda vergessen.

⁶ Herodoti Hist. ed. Hude, Bibl. Oxoniensis, ad. IV, 92.

⁷ Vgl. Einzelheiten über den Feldzug bei J. W. Prašek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung (Handbücher zur alten Geschichte, I, V Abt.), Gotha, 1910, p. 90 f. Weitere bibliographische Angaben bei A. Momigliano, Athenaeum, n. s. anno XI, f. 4, 1933, p. 350, n. 1.

⁸ Vgl. darüber B. Велков, ИВАД, 14, 1963, p. 26 ff. und Anm. 9 mit Bibliographie.

⁹ Dieser Weg wurde vielleicht vom Ovid im Jahre 9. u. Z. benutzt — Ovid. Tristia, I, 10, 23. Vgl. auch Велков, а. а. О. 30.

in engem Zusammenhang mit der Identifizierung des Flußes Arteskos. Die Frage des Wohngebiets der Odrysen ist recht kompliziert und stellt sich offensichtlich für die verschiedenen Epochen verschieden¹. Wir wollen sie hier nur insoweit berühren, als ein Teil von ihnen das Gelände des Flußes Arteskos bewohnt hat.

Etwas später, im V. Jh. bestimmte Thukydides (II, 96) den Kern des thrakischen Staates, d. h. das Land und die Stämme, über welche Sitalkes zwischen dem Hämus, den Rhodopen, dem Pontus Euxinus und dem Hellespontus herrschte. Schon im XIX Jh. nahm man richtig an, daß Herodot einen bedeutenden Fluß erwähnt, der mit den Odrysen im Zusammenhang steht und nicht ein kleines Flübchen. Dabei lag dieser Fluß in einer Richtung die Dareios zwang, mit seinem Heer einen Umweg zu machen, um seinen Rücken zu decken. Und schon damals identifizierte man zum ersten Mal Arteskos mit der Arda². Das wurde auch von anderen Gelehrten angenommen, wie aus dem Artikel über Arteskos im RE zu ersehen ist!³ Dazu wollen wir bemerken, dass einige der bedeutendsten und monumentalsten Grabmäler, die den Odrysen zugewiesen werden, die bekannten Kuppelgräber bei Mezek bei Svilengrad im Gebiet von *Uscudama* — *Hadrianopolis* entdeckt sind, ein Gebiet, das in engen Zusammenhang mit den letzten Ausläufern der Rhodopen steht⁴.

Da wir den Fluß Arteskos als einen bedeutenden Fluß in Thrakien erwähnen, möchte ich noch auf eine bis jetzt wenig benannte Tatsache hinweisen, nämlich, daß dieser Fluß den Hellenen schon lange vor Herodot bekannt war und bei Hesiod (VII Jh. v. u. Z.) in der Form *Αρδηκος* vorkommt (Hesiod. Theogon. v. 345)⁵.

Das Mißverständnis bei der falschen Lokalisierung des Arteskos begann, seitdem General Yochmus, der kein Fachmann war, auf seiner Reise durch Thrakien im Jahre 1847 ohne jeglichen Grund und Beweis Arteskos mit dem Fluß Tekedere, einem kleinen belanglosen Nebenfluß des antiken Erginos, h. Erkene, in Zusammenhang brachte⁶. Da er zu dieser Zeit der einzige Reisende war, der dieses Gebiet durchwandert und ausführlich beschrieben hatte, wurde seine Ansicht angenommen und ist durch Kiepert's Karte in die wissenschaftliche Literatur eingegangen. Gewöhnlich wird Arteskos in Zusammenhang mit irgendeiner Nebenflüsse des Erginos gebracht. Tomaszek, der gewusst haben soll, daß die Lokalisierung des Flußes in diesem

¹ Zum Problem des Wohnsitzes der Odrysen vgl. zuletzt Chr. Danov, *Études historiques*, III, Sofia, 1966, p. 11 ff. und besonders p. 15 mit Übersicht über die einzelnen Meinungen. Der Autor ist der Ansicht, daß Arteskos einer der nördlichen Nebenflüsse des Erginos sei.

² Gatterer, *Haudbuch der Universalhistorie*, p. 42, non vidi, nach Prašek, op. cit. p. 91.

³ Hirschfeld, RE, II, 1896, col. 1458 s. v. Artiskos.

⁴ Vgl. Б. Филев, ИБАИ, 11, 1937, p. 1 ff.; Ив. Велков, ИБАИ 11, 1937, p. 117 ff.

⁵ Mir ist nur eine Gegenüberstellung in einem der bekannten Kommenyare des Herodotos bekannt, vgl. Herodotos bekannt, vgl. Herodotos, erkl. von H. Stein. II Bd., 2 Hft. ad IV, 92, 4 verb. Aufl. Berlin, 1894. In: *Извори за старата история и география на Тракия*, 2 изд. София, 1949, ist die Stelle übersetzt, weil im Text noch Strymon, Nestos und andere Balkanflüsse vorkommen. Über Ardeskos ist in einer Notiz an gegeben, daß es sich hier um „eine unbekannten Nebenfluß der Donau“ handelt, (!), p. 15. Richtig bei Данов, ГСУ ИФФ, 40, 1944, p. 5.

⁶ Yochmus, *The Journal of the Royal Geographical Society*, XXIV, 1854, p. 47 — nach Prašek, op. cit. p. 91.

Gebiet unmöglich ist, weil er mit den Odrysen verbündet war, und im Strandzagebirge die Asten wohnten; meint, wie ich schon bemerkte, dass der Fluß mit Tonzos identisch sei, auf Grund des unserer Meinung nach nicht existierenden Zusammenhangs *Αγίαου* = *Αγιάου*. Diese Meinung vertritt auch D. Dečev¹ ihr gesellt sich auch B. Lenk, die die Odrysen den Tonzos entlang stellt und den Arteskos unter den Flüssen, die in die Bucht von Burgas münden, sucht.²

Wenn man berücksichtigt, daß aus dem obereführten Text des Theoph. Cont. klar hervorgeht, daß Hebros die heutige Marica ist und Artzos an Stelle des Tonzos vorkommt, so liegt es klar auf der Hand, daß der letzterwähnte Fluß Artakos nur die heutige Arda sein könnte. Ich möchte gleich bemerken, daß Akad. V. I. Georgiev als erster in der Literatur auf den Zusammenhang Arteskos (und zwar als Artakos) und Artakos aus dem erwähnten Text, die sich auf ein und denselben Fluß beziehen, aufmerksam machte.³

Der Name des Flusses Arda wird in noch einer Quelle der Antike (Anfang des IV. Jhs. n. Z.) erwähnt. Sie ermöglicht die richtige etymologische Erklärung dieses Flußnamens. Dabei ist die Lokalisierung unzuverlässig. In einer der maßgebendsten Quellen aus der Zeit Konstantins des Großen, bekannt unter dem Namen *Excerpta Valensiana* oder *Anonymus Valensius*, wo über die berühmte Schlacht bei Odrin zwischen Konstantin und Licinius, Ende des Herbstes 314 n. Z., die Rede ist, steht: (Eckh. Val. I, 7, ed. Moreau) *inde apud Hadrianopolim Thraciae civitatem per Valentem collecta ingenti multitudine, legatos ad Constantinum de pace misit apud Philippos constitutum, quibus frustra remissis, iterum reparato bello, in campum Ardensem ab utroque (con)curritur et post dubium ac diuturnum proelium licini partibus inclinatis*.⁴ Unter dem Ausdruck *campus Ardensis* ist nämlich die Ebene durch die die Arda fließt zu verstehen. Diese Stelle war der älteren Generation unbekannt, weil der erste Herausgeber H. Valesius sich eine Korrektur im Texte erlauben hätte, nämlich *concurritur in campo Mardense*, die von Th. Mommsen in seiner ersten kritischen Ausgabe angenommen wurde, statt dessen, was die besten Handschriften geben — *curritur in campum Ardensem*.⁵ Als erster machte H. Gregoire auf diese Tatsache aufmerksam, der zugleich bemerkte, daß man sich bei der Bezeichnung einer anderen Ebene in diesem Gebiet der selben Bildungsweise bedient hatte. Es handelt sich um die Ebene durch welche der Fluß Erginos fließt — *campus Serenus*.⁶ Gregoirs Berichtigung ist eindeutig und ist in die letzte beste Ausgabe des betreffenden Textes, die von Moreau, aufgenommen worden.⁷

¹ Vgl. D. Dečev, op. cit. p. 29, s. v. *Αγίαου*; Fluß im Lande der Odrysen vielleicht identisch mit Tonzos.

² B. Lenk, RE, XVII, 1937, col. 1900 f.

³ В. Г. Георгиев, Българска етимология, p. 33, Anm. 2.

⁴ Über die Ereignisse B. N. F. e, Grundriss der römischen Geschichte, V. Aufl., München, 1923, p. 1396.

⁵ Th. Mommsen, Anon. Valens. pars I, MGH, AA, IX, 1, Berlin 1891.

⁶ H. Gregoire, Byzantion, XIII, 1938, p. 562—563, 585—586.

⁷ Excerpta Valensiana, rec. J. Moreau, Lipsiae, Teubner, 1961, Editio correctior von V. V. I. k. o. v. ist im Druck.

Konstantin zog von Philippopolis (im Text unter dem Namen Philippi erwähnt), den bekannten internationalen Weg, der durch Hadrianopolis führte benutzend und kam zu der Stelle, wo die Streitkräfte Licinius' stationiert waren (*apud Hadrianopolim*). Um den ersten Zusammenstoß zu entgehen, zog Licinius in Richtung von Beroe (h. Stara Zagora), d. h. er wandte sich nach Norden, weil sich Konstantin im Süden befand, d. h. in der Ebene, wo die Arda in die Marica einmündet. Er beabsichtigte, sie auf dem Weg nach Konstantinopel von hier aus zu verfolgen (Exc. Val: 18): *Licinius et Valens credentes Constantinum, quod et verum erat ad persequendum longius ad Byzantium processurum, flexi in partem Beroeam concesserunt.*

Zuletzt möchte ich noch hinzufügen, dass im Mittelalter der Name des Flusses Arda uns unter dem Namen *flum d'Arte* bekannt ist¹.

Aus den angeführten Tatsachen geht hervor, dass wir den Namen des Flusses Arda vom VII. Jh. v. u. Z. bis heutzutage verfolgen können. Er kommt in den folgenden Namensvarianten vor:

<i>Hesiod</i> (VII Jh. v. u. Z.):	* <i>Ἀρθητικός</i>
<i>Herodot</i> (V Jh. v. u. Z.):	} * <i>Ἀρθητικός</i> , * <i>Ἀρτιτικός</i> , * <i>Ἀρτιτικός</i>
(mit Varianten)	} * <i>Ἀρτιός</i>
unbekannte antike Quelle	} * <i>Ἀρτιτικός</i> , * <i>Ἀρτιάκης</i>
bei <i>Theoph. Contin.</i> und	
<i>Ps. Sym.</i> (X Jh.):	

Excerpta Valesiana (IV Jh.): *campus Ardiensis*

Villardhuen (XIII Jh.): *flum d'Arte*

Die angegebenen Beispiele bestätigen auch die etymologische Erklärung des Namens Arda, die schon von St. Mladenov² der Arda mit altin. *ardati*, *rdati* „fließen“, dem gr. *ἄρδω* „begießen“ zu ie. *ard — in Zusammenhang bringt, gegeben worden ist. Dieselbe Meinung vertritt auch Vl. Georgiev, der den Namen richtig als thrakisch (mit *rd* von älteren *rt*) deutet.

¹ G. de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, éd. et trad. par Edmond Faral, Paris, t. II, 1939 (= *Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age*, t. 19), p. 254, 440 p. Dazu die folgenden *variae lectiones*: *Arce* (B), *Hartce* (C), *Chartce* (D). Der Text ist aber nach den besten Handschriften (O und A aus dem XIV Jh.) wiedergegeben, wo ganz sicher *Arte* zu lesen ist — vgl. t. I, Paris, 1938, p. XLVI ff. und pl. III. — Über diese Auskunft bin ich meinem Kollegen Al. Fol sehr dankbar.

² Ст. Младенов, Сб. Борис Дякович (Годишник на Пловдивската библиотека за 1927 г.), София, 1929, p. 295 f.

ÜBER DIE SPRACHE DER GETEN NACH OVIDS WERKEN „TRISTIA“ UND „EPISTULAE EX PONTO“

Ruska Gandeva

Bekanntlich hat Ovid seine letzten zehn Lebensjahre (die Jahre 9—18 u. Z.) in der griechischen Kolonie Tomis an der Küste des Pontischen Meeres verbracht, wohin ihn Augustus verbannt hatte. Seine aus der Verbannungszeit stammenden Werke haben in der letzten Zeit sowohl Historikern als auch Philologen als Quellmaterial für eine Reihe von Abhandlungen gedient. Eine Durchsicht des Fachschrifttums¹ jedoch ergibt, daß manche Fragen kulturhistorischen und sprachlichen Charakters, zu deren Ausarbeitung interessante Auskünfte aus dem Schaffen des römischen Dichters zu erhalten sind, bisher nicht berührt wurden. Und eine eingehende Beschäftigung mit Ovids Text zeigt, daß ihm gewisse Hinweise auf die Sprache der einheimischen, insbesondere der getischen Bevölkerung zu entnehmen sind, und zwar in zeitlich bestimmtem Rahmen — zu Beginn des ersten Jahrhunderts u. Z.

Selbstredend sind nicht alle Auskünfte aus „Tristia“ und „Epistulae ex Ponto“ unmittelbar und kategorisch. Doch auch auf indirektem Wege ist es möglich, Schlußfolgerungen zu ziehen, die unsere Vorstellungen von der phonetischen Gestaltung der zur Zeit von Ovids Verweilen in Tomis gesprochenen getischen Sprache bereichern².

¹ Wir werden es uns genug sein lassen, lediglich auf jene Artikel und Abhandlungen hinzuweisen, die zu den hier besprochenen Fragen in unmittelbarer Verbindung stehen: N. Lascu, Pământul și vechii locuitori ai țării noastre în opera din exil a lui Ovidiu, in „Publius Ovidius Naso“, București, 1957, p. 129—191; Tr. Costa, Formele hexametrelui la Ovidiu, ibidem, p. 211—332; Ch. Favez, Les gètes et leur pays vus par Ovide, in „Latomus“, X, 1951, p. 425—432; J. Stoian, Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis, București, 1962; V. Pârvan, Getica, București, 1926; Т. Д. Златковская, Месяц в 1—11 веках нашей эры, Москва, 1951.

² Nach D. Dečev, Charakteristik der thrakischen Sprache, Sofia, 1952, 2. Aufl., Linguistique Balkanique II, 1960, veröffentlichte V. I. Georgiev mehrere den Problemen der thrakischen Sprache direkt gewidmete oder auf eine breitere Basis gestellte Werke, um schwierige Fragen auf dem Gebiet der Phonetik und der Ethymologie in der bulgarischen Sprache zu erläutern. Im Hinblick auf vorliegende Untersuchung sei auf folgende von ihnen hingewiesen: Тракийският език, София, 1957; Българска етимология и онимастика (frz. Zusammenf.), София, 1960; Die Deutung der altertümlichen thrakischen Inschrift aus Kjolmen, Linguistique Balkanique II, 1966, 1. In letzter Zeit gelangte K. Vlahov in seinen Untersuchungen über die thrakische Phonetik: Die Vertretung der indoeuropäischen $\tilde{A}$ und $\tilde{E}$ im Thrakischen, Ann. de l'Univ. de Sofia, Philol. Fac., Tome LX, Sofia, 1966, und Über die Vokalquantitäten im Thrakischen (im Druck) zu neuen Sachlagen und Schlüssen.

Als Fundament zu vorliegender Untersuchung diene der in Versen gehaltene Brief, den der Verbannte an seinen Freund Carus in Rom übersandte, und der im Jahre 14 geschrieben wurde, was aus demselben Gedicht hervorgeht (Pont. IV 13, 39—40). In ihm erzählt Ovid, wie er nach Erlernen der getischen und der sarmatischen Sprache (über das Erlernen dieser Sprachen s. Trist. V 7, 55—56; V 12, 57—58; Pont. 2, 39—40) nach dem Tode des Augustus einen Lobgesang auf diesen in getischer Sprache verfaßt habe. Hier seien auch der Thronerbe Tiberius, die Gemahlin des Augustus und die Mutter des Tiberius, Livia, einbezogen worden, sowie ihre beiden Enkel. Ovid hegte offenbar die Hoffnung, daß sein Freund Carus, der am kaiserlichen Hof der Erzieher der jungen Generation war, die Aufmerksamkeit des Tiberius auf sein Schicksal in Tomis lenken würde. Der Dichter selbst betont in dem von uns besprochenen Brief ausdrücklich, daß er das niedergeschriebene Gedicht den Geten, die sich ihm zuzuhören versammelt hatten, vorgelesen, genauer gesagt vorgelesen habe. Dieser Vortrag vor den einheimischen Bewohnern sollte nicht nur die Loyalität des Verbannten dem neuen Imperator gegenüber demonstrieren, sondern auch darweisen, daß er unter den Barbaren politische Propaganda zugunsten der römischen Herrschaftsmächte. All dies geht aus dem Inhalt des Gedichts klar hervor. Folglich hatte Ovid das ganze Unterfangen sorgfältig und mit allem Ernst vorbereitet, um sich den Anklag, den es in Rom finden sollte, zu sichern als eine Einmischung in die Angelegenheiten der römischen Politik. Besonders wichtig ist in dem von dem getischen Gedicht die Rede ist. Zunächst wollen wir bei der Stelle verweilen, wo es sich um die Form handelt: *im yungitissimae aetate, et Getico scripti sermonis libellum* (Pont. IV 13, 19—20). *inter inhumanos nomina habere Getas* (Pont. IV 13, 19—22). Ach, ich schäme mich, ich schreibe das Gedicht auf Getisch und ordnete barbarischen Worten zu unseren Versmaßen. Und es gefiel ihnen, beglückwünsche mich, und ich begann mit unter den ungebildeten Geten meinen Namen als Dichter zu machen.

Aus den Worten *nostris modis* in Vers 20 geht deutlich das Betonen eines wichtigen Momentes hervor — der Stolz Ovids darauf, daß er ein getisches Gedicht geschrieben, indem er sich der lateinischen Verstechnik bedient hat. *modus* hat in diesem Falle einzig die Bedeutungen Versmaß, Rhythmus, Vers. Wie können uns auf andere Abschnitte aus Werken des Dichters berufen, z. B. Heroides 15, 5—6, wo er seine Heldin Sappho den Begriff *modus* in demselben Sinn gebrauchen läßt, als sie Phaon erklärt, warum sie ihm in elegischen Distichen und nicht in den ihr gewohnten lyrischen Versen schreibt.

Eine Stelle in Pont. IV 20, 5—6, wo sich Ovid bei seinem Dichterkollegen Cornelius Severus entschuldigt, weil es ihm bisher nur epistola orbanumeris geschickt habe, zeigt auf Umwegen einen ähnlichen Gebrauch. Hier ist *numerus* synonym mit *modus*.

Doch *nostris modis* hat noch eine andere Bedeutung, die in diesem Fall durchaus nicht unwesentlich ist. Mit unseren Versmaßen will Ovid

1 S. Fortius *Latinitatis Lexicon opera et studio Aegidii Forcellini*, s. v. *modus*.

auf seine dichterische Praktik hinweisen; die im folgenden bestand: Außer den „Metamorphosen“ und den erhalten gebliebenen 134 Versen der „Halieutica“, die in Hexametern geschrieben sind, verfaßte er alle seine Dichtwerke im elegischen Distichon. Dies läßt voraussetzen, daß der römische Dichter die getischen Worte in bestimmten Versfuß kleidete – Daktylen und Spondeen. Für unsere weiteren Erwägungen ist die Abhandlung von Traian Costa über die Metrik vom Ovids Hexameter von Bedeutung. Unter Benutzung der statistischen Analyse zieht der humanische Wissenschaftler 11 aus zwei bemerkenswerten Schlüssen: Erstens: „Obgleich alles in allem das in der Verbannungzeit verfaßte Werk des Dichters weniger Daktylen (enthält als vor dieser Zeit, so haben doch eben im Tomis geschriebenen Gedichte was die ersten beiden Versfüße betrifft) ausgesprochenen daktylischen Charakter; zweitens: im Vergleich zu Ennius, Lucilius, Lukrez, Catullus und Vergil hat Ovid prozentual die meisten Daktylen im ersten Versfuß = 69,23%“. Zu welchem Schluß führt die obige Feststellung? Unserer Beurteilung nach: Es zu einem. In der getischen Sprache war zum Zeit Ovids der Quantitätsunterschied der Vokale deutlich unterscheidbar, da doch der Dichter für getische Worte das Prosodiesystem des Aufbaus seiner Gedichte zu verwenden gewagt hat, worin der erste Versfuß und bis zu einem gewissen Grade auch der zweite ein deutlich bestimmtes Schema hatten. Dabei darf nicht vergessen werden, daß der Dichter diese Sprache nur nach dem Gehör gelernt hat. Daraufhin deutet klar das Wort „sermo“, welches „Gespräch“, „gesprochene Rede“ bedeutet. Der Umstand, daß diese Sprache den Regeln des lateinischen Versgefüges anzupassen war, zeigt, daß die Vokalquantität zu einem solchen Versuch ermutigte, wie ihn der Verbannete in Tomis unternahm. Zweifellos war es für ihn unweigerlich Bedingung, daß Voraussetzungen für das Anordnen der Daktylen- und Spondeusversfüße, besonders der ersteren, vorhanden waren. Allgemein bekannt ist, daß der Versrhythmus sowohl im Griechischen als auch im Lateinischen auf Grund betonter Länge des Vokals entstanden ist und durch die festgesetzte Einteilung in kurze und lange Silben und ihre richtige Aufeinanderfolge aufrechterhalten wurde. Fehlte diese Aufeinanderfolge, so fehlte auch das Grundmerkmal für den poetischen Charakter des jeweiligen Werkes. Ovid selbst hat, wie oben erwähnt, den in Prosaforn geschriebenen Brief „epistula oratoria“ mehr (s. oben) genannt. In dem besprochenen Vers Ovids „structaque sunt nostris barbara verba modis“ liegt in dem Begriff „modus“ eigentlich und vor allem die Bedeutung „abmessen, verteilen“. Die richtige Anordnung langer und kurzer Silben war in der lateinischen Metrik bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts u. Z. gültig. Erst seit der Zeit des christlichen Dichters Commodian ist ein Versbau auf Grund der Prosabetonung zu bemerken, wenigstens auch dann Spuren der klassischen Verstechnik sichtbar sind. Etwa seit dem Ende des weströmischen Reiches werden akzentuierende Gedichte häufiger als die quantifizierenden. Diese Erscheinung hatte natürlich ihre Ursache. Die Quantitäten wurden in der lebendigen Sprache nicht mehr gehört. Folglich hat Ovid in dem nach den Regeln der römischen Metrik geschriebenen getischen Gedicht wohl eine phonetische Sachlage zum Ausdruck gebracht die eindeutig das unangetastete Bestehen langer und kurzer sowie einiger Doppelvokale in der getischen Sprache zu Beginn des 1. Jahr-

¹ Tr. Costa, op. cit., p. 305; 311.

² Fr. Crusius, Römische Metrik, München, 1929, S. 47, 28, 158.

hundreds u. Z. darweist. Übrigens war das Vorhandensein langer und kurzer Vokale unerläßliche Bedingung für das Zustandekommen jener Tonalität, die der lateinische Hexameter oder das elegische Distichon darstellt. Diesen aus der Mitteilung Ovids über nostris modis sich ergebenden Gedanken dürfen wir nie außer acht lassen.

Außerdem ist nicht unwichtig anzuführen, daß es sich um einen Ausnahmefall in der Geschichte der europäischen Literatur handelt. Eines der bedeutendsten Talente von Welttrag, mit feinem musikalischem Gefühl begabt (er sagt selbst von sich: *et quod temptabam scribere, versus erat*, *Trist. IV 10, 26*) hatte die Möglichkeit, das Sprachmaterial einer „barbarischen“ Sprache aufzunehmen und aus ihr zum erstenmal ein poetisches Fundament in den für ihn unwandelbaren metrischen Einheiten zu schaffen. Die Erfahrung und der strenge Anspruch eines solchen Dichters an sich selbst hätten ihn an eine solchen Dichters an sich selbst hätten ihn an eine solche Aufgabe nicht herangehen lassen, wenn ihm Hindernisse phonetischer Art entgegengestanden hätten. Und seine stolze Äußerung, bei der eine gewisse Überraschung mitklingt, zeigt, daß es ihm gelungen ist, bei dem damaligen Zustand der getischen Sprache ihre Worte dem lateinischen Versmaß und seiner eigenen Poetik anzupassen.

Angesichts dessen, daß im lateinischen Hexameter nach der Cäsur oder den Cäsuren (wo es zwei gibt) der Versrhythmus mit der normalen Betonung des Wortes zusammenfällt, kann der Einwand erwartet werden, Ovid habe seine Aufgabe erfolgreich gelöst, indem er auch im ersten Teil der Verse des getischen Gedichts dieses Zusammenfallen zugelassen habe. Auf diese Weise würde die Frage der Vokalquantität wegfallen. Auf solchen Einwand wäre zu erwidern: Ovid hätte sich keinesfalls nur mit der Prosabetonung der getischen Worte begnügt, aus dem einfachen Grunde, weil jene gewohnte Tonalität zerstört worden wäre, die bei richtiger Aufeinanderfolge eines bestimmten rhythmischen Motivs zustandekommt (Takt). Bekanntlich ist bei den Dichtern aus der klassischen Periode der römischen Literatur und besonders bei Ovid¹ eben in der ersten Hälfte des Verses vor der Cäsur oder den Cäsuren der Versrhythmus im Hexameter fast ausnahmslos wenigstens einmal nicht mit der natürlichen Betonung des Wortes zusammengetroffen. Dies geht übrigens ganz deutlich aus dem weiter oben besprochenen Brief des Dichters hervor, worin er sich rühmt, sein getisches Gedicht den „Barbaren“ in Tomis vorgelesen zu haben. Höchstwahrscheinlich steht dies Erzeugnis des Verbannten dem in Frage stehenden Gedicht zeitlich näher. Und in dem Brief an Carus wird in allen Hexametern im ersten Versteil vor der Cäsur je ein Widerspruch zwischen dem Versrhythmus und der Prosabetonung angetroffen und in den Versen mit zwei Cäsuren auch je zwei Widersprüche. Daß diese immer an derselben Stelle erfolgen, läßt vermuten, daß der Dichter besonderen Wert auf eine bestimmte musikalische Wirkung in seinem rhythmischen System legte.

Die Annahme liegt nahe, daß Ovid sich beim Verfassen seines Gedichts in getischer Sprache von demselben Prinzip leiten ließ. Das bedeutet, daß dort zum mindesten einmal der Versrhythmus von einer langen Silbe getragen sein mußte, auf die in der Prosarede keine Betonung fiel. Angesichts der ausdrücklichen Erklärung des Autors, daß das Gedicht mit getischen

¹ S. Fr. Crusius, op. cit., S. 47 f.

Worten, doch nach den lateinischen Metrieregeln geschrieben sei, und in Anbetracht des Umstandes, daß dieser Autor Vertreter des klassischen römischen Versbaus ist, dessen Fundament die Vokalquantität und der daherführende Widerspruch zwischen rhythmischer und Prosabetonung — wenigstens einmal im Vers — war, ist der Einwand, man habe in der Sprache der Geten irgendwie auch ohne lange und kurze Vokale auskommen können, als nicht stichhaltig abzulehnen.

Wie steht es nun um einen anderen möglichen Einwand gegen die aus einer Analyse der besprochenen Stelle (V. 19—22) gezogene Folgerung, es bestehe Vokalquantität in der getischen Sprache. Der erwartete Einwand wird sich auf die Annahme stützen, daß Ovid dank seiner Kunstfertigkeit im Verfassen von Versen sich nur positionslanger Silben zu bedienen vermochte, ohne in irgendwelche Schwierigkeit durch das Fehlen von Vokalquantität zu geraten, umso mehr, als er sich diesbezüglich eine für das Dakomösische und Thrakische charakteristische, von D. Dečev und V. Georgiev¹ festgestellte Erscheinung zunutze machen konnte, nämlich das Verschwinden eines unbetonten Vokals. Auf diese Weise bot sich dem Dichter infolge Konsonantenanhäufung in den Worten selbst oder weil diese mit einem Konsonanten begannen oder endeten, wahrscheinlich eine gute Gelegenheit, die rhythmische Betonung gegebenen- und nötigenfalls den positionslangen Silben anzupassen. Diesem Einwand ist jedoch ein sehr starkes Argument entgegenzusetzen. Die metrische Regel für eine Silbe mit einem kurzen Vokal, der den Versrhythmus auf sich ziehen kann, falls er nur geschlossen, d. h. von zwei Konsonanten gefolgt ist, unabhängig von deren Platz (ob sie nun beide in dem Wort mit der in Frage kommenden Silbe seien oder einer davon am Anfang des nächstfolgenden Wortes im Vers stehe), findet allerdings ihre Rechtfertigung in dem Umstand, daß zum Aussprechen dieser Silbe mehr Zeit vonnöten wäre als für eine offene Silbe. Folglich ist die Anwendung obiger Regel nur in einer phonetischen Umgebung vorauszusetzen, wo lange und kurze Vokale überhaupt deutlich abgegrenzt sind. Mit anderen Worten, die Praktik der syllaba positione longa für die Erfordernisse des Verses ist etwas Sekundäres und Abgeleitetes, das ausschließlich von der Vorbedingung abhängt, daß in der Sprache, in der sie verwendet wird, in diesem Fall in der getischen, Vokalquantität vorhanden ist. So würde also unser Autor etwas Derartiges als Selbstzweck nicht zugelassen haben, da die Praktik der positionslangen Silbe selbständig, außerhalb des Bereichs der Quantität nicht existieren könnte.

Eine kleine Probe der gedichtschaffenden Praktik Ovids soll die obige Behauptung veranschaulichen. Die Analyse des Briefes an Cäsur ermöglicht, das Verhältnis zwischen den verwendeten Silben mit dem natürlich-langen Vokal oder Diphthong, worauf die rhythmische Betonung vor der Cäsur im Vers fällt, und den zu demselben Zweck gebrauchten positione longae sich deutlich abzeichnen zu lassen. Es ist 3:1 zugunsten der ersten Silbenart: von allen 50 Versen des Gedichtes tragen nur 18 den Versrhythmus auf den positionslangen Silben. Diese Tatsache weist daraufhin, daß dem römischen Dichter die langen Vokale und Diphthonge das Fundament zur rhythmischen Anordnung geblieben sind.

¹ D. Dečev, Charakteristik..., S. 185; В.л. Георгиев, Българска етимология..., S. 108; V. I. Georgiev, Die Deutung..., S. 19.

Doch es liegt noch ein überzeugender Beweis dafür vor, daß sich der Autor bei der Abfassung des Gedichtes keinerlei willkürliche oder gewaltsame Behandlung der getischen Sprache in bezug auf die Betonung oder Aussprache erlaubt hat. Wenn wir die Erzählung Ovids vom Vorlesen seines Gedichtes vor dem barbarischen Publikum als glaubwürdig betrachten und wir haben keine Ursache, Zweifel in sie zu setzen, so müssen wir der Stelle unsere Aufmerksamkeit zuwenden, wo seine Wirkung auf die Zuhörer dargestellt wird. Hier der Text selbst:

„Als ich meine von der fremden Muse inspirierten Verse vorlas und meine Finger bereits das Ende des Blattes hielten, bewegten alle den Kopf, lühten sich, und ihre Köcher klirrten. Lange Zeit ertöbten Beifallsrufe aus getischem Munde“ (Pont. IV, 13, 33—36). Aus dem angeführten Abschnitt geht deutlich hervor, daß der verbannte Dichter nicht nur von den Geten gut verstanden worden war, sondern daß er auch durch nichts gegen ihre Sprach- und Hörgewohnheiten verstoßen hatte. Andernfalls hätte er nicht ihre Aufmerksamkeit fesseln und ihren Beifall erringen können. Ja, mehr noch, sie brachten ihre Befriedigung über den verspürten ästhetischen Genuß zum Ausdruck. Wenn Ovid eine phonetische Verunstaltung oder Entstellung der Wörter durch Verlegen der Betonung oder durch künstliches Verlängern der Silben zugelassen hätte, würde die Masse der Geten, die gewöhnt war auf ganz natürliche Weise zu reagieren, ihre Mißbilligung lärmend geäußert haben. Der Verfasser gibt an einer anderen Stelle (Trist. V 10, 37—38) selber zu, daß zu Beginn seines Aufenthaltes, als er die getische Sprache noch nicht verstanden habe und ihm unwillkürlich lateinische Worte entglitten seien, die Barbaren über das ihnen unverständliche Reden „quim gelächelt hatten“ (ridere stolidi).

Die bis hierher auseinandergesetzten Erwägungen berechtigen also zur Genüge, folgende Schlüsse zu ziehen: Zu Beginn des ersten Jahrhunderts, genauer gesagt im 4. Jahre u. Z. vermochte Ovid ein Gedicht in getischer Sprache in lateinischen Hexametern oder Distichen zu verfassen, da ihm die Redeweise der einheimischen, nicht griechischen, Bewohner mit der darin deutlich unterscheidbaren Vokalquantität dazu ermutigte. Eben diese phonetische Sachlage hat dem Autor dazu verholfen, die getischen Worte in Verse nach römischen Metrieregeln zu ordnen.

Doch der Umstand, daß er die getischen Worte graphisch mit den Möglichkeiten, die ihm das lateinische Alphabet bot, fixieren konnte, läßt annehmen, daß in der Sprache der einheimischen Bevölkerung zu jener Zeit noch nicht solche Phoneme existierten, die bei ihrer Wiedergabe durch die lateinischen Schriftzeichen Schwierigkeiten bereiten könnten.

Die Ergebnisse unserer Abhandlung finden in der Untersuchung von K. D. J. A. B. über die Vokalquantitäten im Thrakischen (im Druck) Unterstützung, worin die Vertretung vom idem im Thrakischen verfolgt und der Schluß gezogen wird, daß diese Sprache die kurzen und langen Vokale gekannt und seine Vokalquantität noch im II, III, IV, u. Z. bewahrt hat. Und über das Dakomösische und Thrakische wäre zu sagen, daß sie sich nicht nur als zwei eng verwandte Indoeuropäische Sprachen nannten, sondern daß sie sich auch gegenseitig beeinflussen konnten. Die Deutung ist, daß über die jetzige Sachlage der Vokalquantitätsfrage in der thrakischen Sprache (vgl. K. M. A. B. Anfang von op. cit. und Die Vertretung..., S. 6).

Aus den Arbeiten von V. Georgiev geht hervor, daß er nicht konkret bei der Frage der Vokalquantität im Dakomösischen verweilt, wenig gleiches ein gewisses Vorhandensein langer Vokale annimmt, die er in Klammersatzes (Vgl. Вълпарока е въ мѣстѣ на М. 2, S. 114 f., besonders die Tabelle.

Wir stimmen mit der Auffassung überein, daß die antiken Autoren kein sehr zuverlässiges Beobachtungsobjekt sind, was jene Schwierigkeiten betrifft, die bei der Wiedergabe von Besonderheiten der thrakischen Phonetik mit dem griechischen oder lateinischen Alphabet entstanden sind. Auch mit der Motivierung der obigen Auffassung sind wir einverstanden: Die antiken Schriftsteller haben sich gewöhnlich an die Normen traditioneller Schreibweise gehalten, bei der sich die Widersprüche zwischen Aussprache und Graphik decken, während die Verfasser von Inschriften, die thrakisches onomastisches Material enthalten, von der Schrifttradition weniger abhängig und ihre unsicheren Aufschriften Resultat des Bestrebens sind, engeren Zusammenhang zwischen der lebenden Sprache und ihrer graphischen Widerspiegelung herzustellen.

Doch die obigen Erwägungen können in unserem konkreten Fall kaum Geltung haben, und zwar aus zweierlei Gründen: Erstens hatte Ovid keinen Vorgänger in bezug auf seinen Versuch, die ihm zu Gehör gekommene getische Rede mit lateinischen Buchstaben niederzuschreiben. Zweitens lassen mehrere Stellen in „Tristia“ feststellen, daß der Dichter selbst die Schwierigkeiten der Anpassung an die fremde phonetische Struktur durchgemacht hat, sodaß er ihre Eigentümlichkeiten bei der schriftlichen Wiedergabe nicht außer acht ließ. Wir wollen absehen von Ovids übertriebenen Befürchtungen, er beginne seine Heimatsprache zu vergessen, da er mit niemand darin zu reden Gelegenheit habe und die fremde Sprache sich dauernd seinem Bewußtsein aufdränge (Trist. V 12, 55—58). Diese Befürchtungen haben den Verbannten nicht daran gehindert, einzelne Momente jenes Prozesses, den er durchmachte bis er die Sprache der einheimischen Bevölkerung erlernt hatte, recht deutlich wiederzugeben. Dem Strom von Feindseligkeit, Verbitterung, verachtungsvoller Ironie und Vorurteilen gegen die „barbarische“ Welt können wertvolle und bedeutsame Hinweise auf die Art entnommen werden, auf die er mit dem ihm gänzlich unbekanntem Sprachmilieu fertig wurde. Anfangs erklärte Ovid: „Alles muß ich durch Gesten ausdrücken. Hier bin ich den Barbaren, da mich keiner versteht“ (Trist. II 10, 36—37). Er fühlt sich bedrückt, weil ringsumher niemand den Sinn der lateinischen Worte begreift und nur getisches Stimmengewirr vernehmbar ist, aus rohen, unarbeiteten Stimmen zusammengesetzt (Trist. V 12, 55 f.). Doch das starke Umgangsbedürfnis ließ diesen gebildeten und feinsinnigen Mann der Gesellschaft mehr und mehr (plurima) als „Barbaren“ (Sarmatico more) zu sprechen versuchen trotz der Furcht, er könne verlernen, die lateinischen Worte, die seinem Gedächtnis zu entschlüpfen begannen, richtig auszusprechen. Lebhaft und anschaulich schildert der Dichter seine Sprechübungen in der Muttersprache, die er sich selbst aufgibt und bei denen er alles, was er zu vergessen fürchtet, oft wiederholt (Trist. V 7, 53—64; III 14, 43—47). In Ovids Erzählung fehlen auch interessante Einzelheiten, nicht, die sich auf die Aneignung der getischen Sprache beziehen. So betont er, daß ihm oft getische Redewendungen in den Sinn kämen, sodaß es nicht wundernahme, wenn sich pontische Wörter (Pontica verba) in seine lateinischen Verse geschlichen hätten (Trist. III 14, 48—50). Außer den sprachlichen Eindrücken ging ihm auch die eigenartige Lexik im Kopte herum, die von den getischen Land-
слова в египетском языке. Как видно из примеров, приведенных в тексте, в египетском языке много слов, которые имеют сходство с греческими и латинскими. Это может быть связано с тем, что египетский язык находился под влиянием греческого и латинского языков. В частности, в египетском языке много слов, которые имеют сходство с греческими и латинскими. Это может быть связано с тем, что египетский язык находился под влиянием греческого и латинского языков. В частности, в египетском языке много слов, которые имеют сходство с греческими и латинскими. Это может быть связано с тем, что египетский язык находился под влиянием греческого и латинского языков.

leuten¹ beim Pflügen gebraucht wurde, wenn sie ihre Ochsen zur Arbeit ermunterten (Pont. I 8, 55—56).

Alles bisher Gesagte läßt berechtigterweise annehmen, daß sich der römische Dichter eine Aufgabe gestellt hatte, die er selbst *novitas nostra* nennt — die nach dem Gehör erlernte Sprache literarisch zu fixieren, da er empfand, die Phonetik dieser Sprache könne von dem lateinischen Alphabet erfaßt werden. Dies schließt natürlich nicht die Möglichkeit aus, daß er für seine Zwecke auch zu Rechtschreibregeln gegriffen hat, die er selbst ausarbeitete. Ferner kann angenommen werden, daß Ovid, wenn er einen Vokal oder Konsonanten in anderer Klangfarbe vernommen hat als die für die entsprechenden lateinischen Schriftzeichen bestimmten Lautwerte sie hatten, einen Ausweg gefunden hat, indem er sie in gewissen Verknüpfungen zum Ausdruck bringt, wie sie uns eine Reihe von Inschriften aus späterer Zeit zeigen².

Anscheinend wurde diesbezüglich eine gute Spur gefunden. Es handelt sich um den Schriftausdruck von idg. *ū* in getischer Sprache, in der Stammesbezeichnung *Mysae gentes* enthalten, die der Dichter in dem Begrüßungsgedicht an Graecinus anläßlich dessen Amtsantritt als Konsul i. J. 17 u. Z. benutzt (Pont. IV 9,77).

In seinem Wunsch, moralische Unterstützung für seine gerechtfertigten Klagen über den Verbannungsort und die dortigen Bewohner zu finden, ruff Ovid zu seinem Zeugen Flaccus, den Bruder Graecinus, an, der in den geschichtlichen Ereignissen, die sich ein Jahr zuvor am Unterlauf der Donau abgewickelt hatten, die Hauptrolle gespielt hatte³.

Wir führen hier den Vers an, worin die obenbesprochene Form angetroffen wird:

Hic tenuit Mysae gentes in pace fideli (77).

Der in dieser Form enthaltene Vokal *u* ist mit dem Buchstaben *y* wiedergegeben, womit im Lateinischen das griechische *υ* geschrieben wurde. Da *Mysae gentes*⁴ in jüngste Ereignisse verflochten sind, liegt die Vermutung nahe, daß Ovid diese Stammesbezeichnung häufig von den Geten gehört hat, die in Erregung über die dramatischen Kämpfe ihrer Mitbrüder in Verbin-

¹ Über die Darstellung der getischen Bauern bei Ovid vgl. unsere Untersuchung: Moralische und soziale Charakteristik der West- und Nordbalkanbevölkerung bei Varro und Ovid (im Druck).

² Vgl. bei Вл. Георгиев, Българска етимология... S. 109 f., das gewiesene Material über den dakischen Eigennamen *Tzinta*, *Tsinta*, wo *tz* und *ts* von dem älteren *k* abgeleitet werden; ebenso die Formen *Tierna*, *Tsierna*, *Dierna*, die eine Vorstellung davon geben, auf welche Weise Ovid mit dem Ausdrücken des ins dakomaische *ie* (*e*), *ia* (*a*) übergegangenen ide. *ē* fertig geworden ist.

³ Vgl. Ar. Stein, Die Legaten von Moesien, *Dissertationes Panonicae*, Ser. I, Fasc. 11, 1940, S. 34. Ferner N. Lascu, op. cit., p. 190, sq. mit der dort angegebenen Literatur. Auch Т. Д. Златковская, op. cit., S. 33, 35. Es handelt sich um die Teilnahme des Pomponius Flaccus an dem Unterfangen der Römer, die Festung Trosmis (heute Iglitza), eine befestigte Siedlung an der Donau, zu erobern, deren sich die Geten bemächtigt hatten, die dann die Truppen des thrakischen Königs vertrieben. Derselbe Flaccus war später (i. J. 18 u. Z.) *legatus Augusti pro praetore* bei C. Poppaeus Sabinus, dem Verwalter der römischen Provinzen Makedonien, Moesien und Achaia.

⁴ S. D. Дебев, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, S. 306 f.; Вл. Георгиев, Българска етимология... S. 114; ferner Б. Герев, Към въпроса за лозарството в Долна Мизия през римско време, Сборник Гаврил Капаров, ИАН, 19, 1955, S. 188. Hier ist die einleitende Erläuterung der Frage der beiden Schreibweisen der römischen Provinz Moesien die Voraussetzung zu der weiteren Untersuchung.

dung mit der Verteidigung der Festung Trosmis an der Donau und ihrer erneuten Eroberung durch die Römer waren¹. Nicht außer acht zu lassen ist auch ein weiterer bedeutsamer Umstand, nämlich, daß der Dichter von *Mysae gentes* zwei Jahre nach der Abfassung des Gedichts in getischer Sprache spricht, zu einer Zeit also, wo er die Sprache der einheimischen Bevölkerung bereits gut konnte und eine gewisse graphische Erfahrung hatte; wo er schon eine „Überprüfung“ seiner Aussprache durchgeführt hatte, die bei den Geten, als er ihnen das Gedicht vorlas, die erwartete Wirkung zeitigte. Nicht am Platze ist darum in diesem konkreten Fall die Vermutung, Ovid sei hier einfach der schriftlichen Tradition von Homer (II. XIII, 5) bis Livius (37, 40, 8) in bezug auf die Wiedergabe der Stammesbezeichnung Mysi gefolgt, die den Bewohnern des heutigen Nordbulgariens gegeben wurde, um so weniger als diese Tradition gänzlich ins Wanken gekommen war, was aus den Worten Strabos hervorgeht, eines Zeitgenossen des Dichters, der irgendeine Rechtfertigung für die frühere Schreibart *Μυσοί* gegenüber der neuen *Μεσοί* zu finden versucht². Beachtet muß auch die Tatsache werden, daß der besprochene Fall die einzige Stelle ist, wo bei Ovid *Mysae gentes* zur Bezeichnung von Stämmen im Nord- und Nordostteil der Balkanhalbinsel erwähnt werden, sodaß nicht angenommen werden darf, der Autor habe die Rechtschreibweise seiner vorherigen Werke innegehalten³.

Alles in allem lassen uns obige Erwägungen annehmen, daß mit *y* in der Form *Mysas* das Phonem mit einem dem griechischen *υ* nahekommenden Lautwert dargestellt wurde. Andererseits läßt der angeführte Vers, worin die Bezeichnung *Mysae gentes* angetroffen wird, auch die Länge des mit *y* wiedergegebenen Vokals feststellen, da die Silbe *My-* auf den zweiten spondeischen Versfuß des Hexameters fällt.

Die bei Ovid bezeugte Form gibt nicht nur eine Vorstellung von der phonetischen Gestaltung des ide. *α* in der Sprache der Geten, sondern bestätigt gleichzeitig noch einmal und zwar kategorisch die Bedeutung der Schlußfolgerung, zu der wir in vorliegender Abhandlung gekommen sind, nämlich, daß im zweiten Jahrzehnt des ersten Jahrhunderts u. Z. in der getischen Sprache Vokalquantität vorhanden war.

✱

¹ Die Stelle, wo *Mysae gentes* steht, lautet in der Übersetzung: „Kürzlich, Graecin war Flaccus Verwalter dieser Orte. Unter seinem Steuer war das wilde Histerufer völlig ungefährdet. Er hielt die moesischen Stämme in einem zuverlässigen Frieden (fidei pace — vom römischen Standpunkt aus!). Er bedrohte mit seinem Schwert die Geten, die zu sehr auf ihre Bögen vertrauten. In blitzschneller Kühnheit errang er das geraubte Trosmis zurück und färbte den Fluss Danuvius mit Barbarenblut (fero sanguine)“.

² Strabo VII 3,3 und 3,4.

³ Das Adjektiv *Mysus* wird noch einmal bei Ovid angetroffen, und dies wieder in „Epistulae ex Ponto“ (II 2, 26): profuit et Mys o Pelias hasta duci. In diesem Fall handelt es sich jedoch um Telephus, König von Mysien in Kleinasien.

dung auf der Verteidigung der Fassung, die in der Dichtung zu finden
 erweisen. Erörterung durch die Kömer. Womit nicht zu lassen
 ist auch ein weiterer Gedanke, nämlich, daß der Dichter von
 Myras gewiss zwei Jahre nach der Abfassung des Gedichtes in geläuter
 Sprache spricht, zu einer Zeit also, wo in die Sprache der edelmännlichen
 Bevölkerung bereits ein gewisses griechisches Element
 dringt; wo er schon eine „Überwindung“ seiner Aussprache durchzuführen
 habe, die bei den Dichtern als er ihnen das Gedicht vorlas, die erwartete
 Wirkung zeitigte. Nicht zu vergessen ist dann in diesem konkreten Fall die
 Verbindung Ovids mit einem der schriftlichen Tradition von Homers
 Verfassung (VII 40) in Bezug auf die Wiederkehr der Stamms-
 bezeichnung Myras, die den Bewohnern des heutigen Nordhellenen
 gegeben wurde, um so weniger als diese Tradition giltlich im Westen ge-
 kommen war, was aus den Worten Strabons hervorgeht, eines Nördlichen
 des Dichters der igeographischen Beschreibung für die frühere Schreibart Myras
 gegenüber der neuen Myras zu finden vermochte. Hinsichtlich auch auch die
 Tatsache, daß der besprochene Fall die einzige Stelle ist, wo bei
 Ovid Myras gewiss zur Bezeichnung von Stämmen im Nord- und Nordost-
 teil der Balkanhalbinsel erwähnt werden, sodas nicht angenommen werden
 darf, daß der Autor habe die hochschwedische seiner vorzüglichen Werke inne-
 gehalten.

Alles in allem lassen uns obige Erwägungen annehmen, daß mit μ in
 der Form Myras das Phoeniz mit einem dem griechischen μ nahekommen-
 den Lautwert dargestellt wurde. Andererseits läßt der ungenannte Vers, worin
 die Bezeichnung Myras gewiss angetroffen wird, auch die Länge des mit μ
 wiedergegebenen Vokals feststellen, da die Silbe $\mu\alpha$ auf den zweiten spon-
 dichischen Versfuß des Hexameters fällt.
 Die bei Ovid besungene Form gibt nicht nur eine Vorstellung von der
 phonetischen Gestaltung des μ in der Sprache der Dichter, sondern der
 stätigt gleichzeitig noch einmal und zwar kategorisch die Bedeutung der
 Schlußfolgerung, zu der wir in vorliegender Abhandlung gekommen sind,
 nämlich, daß im zweiten Jahrzehnt des ersten Jahrhunderts u. X. in der grie-
 schen Sprache Vokalanthit vorhanden war.

1 Die Stelle, wo Myras gewiss steht, lautet in der Übersetzung: „Königliche Gärten
 wie Flaccus Vorhaben hören (die Dichter seinem Namen war das nicht überaus völlig
 ungeschicklich, ist nicht die moechische Stammes in einem vorzüglichen Platon (Hilfswort -
 vom römischen Standpunkt aus) in bebauten mit einem Nebenort die Gärten, die zu sein
 auf ihre Höfen verweisen in blühender Schönheit, er das gesamte Forum zurück
 und fährte den Fluss Tiberius mit (Hilfswort) (eine Begründung).“
 2 Strabo VII 33, und 34.
 3 Das Adjektiv Myras wird noch einmal bei Ovid angetroffen, und dies wieder in
 „Epistula ex Ponto“ (II 2, 26): „probat et Myras Felix inest tibi in diesem Fall handelt
 es sich jedoch um Felixus, König von Mysien in Kleinasien.“

ZUR LESUNG UND DEUTUNG DES EPIGRAMMS
VON ČEKANČEVO (BEZ. SOFIA)

Boris Gerov

Unter den von Čekančevo im Ostteil des Sofioter Beckens stammenden Grabsteinen, deren Zahl beträchtlich gewesen zu sein scheint¹, befindet sich eine Stele, die sowohl nach dem Relief, wie auch nach der Inschrift besondere Beachtung verdient. Ihr hat der bekannte Wiener Altertumsforscher Prof. R. Egger eine eingehende Untersuchung gewidmet, die in den Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, XI, 2, 1950, der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, unter dem Titel „Der Grabstein von Čekančevo“ erschien. Nach einer mühsamen und langwierigen Arbeit ist es dem österreichischen Gelehrten gelungen zahlreiche schwer lesbare Buchstabenkomplexe zu entziffern und daraus den Sinn von Wörtern und Sätzen zu ermitteln. Man dürfte aber, wie es bei solchen schwierigen Texten öfters vorkommt, eine endgültige Lesung von dem ersten Herausgeber nicht erwarten.

Meine Revision des Textes, die auch von den Kollegen G. Mihailov und Iv. Venedikov teilweise nachgeprüft wurde, hat gezeigt, dass Egger an manchen Stellen die Buchstabenkomplexe nicht richtig zu entziffern und demzufolge ihren Sinn nicht zu verstehen vermag². Allein auch nach meiner

¹ Die anderen von dieser Gruppe bekannten Grabsteine sind folgende: V. Dobruski, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16—17, 1900, стр. 8, № 2; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, 1906, № 384 (= V. Dobruski, op. cit., p. 8, № 3 = H. und K. Škorpil, Могилы, 1898, 117). Im J. 1935 hat D. Dimitrov einen Teil der frühmittelalterlichen Festung auf der Anhöhe „Ugörelina“ bei Čekančevo freigelegt. Von diesen Ausgrabungen stammt die von Egger veröffentlichte Stele, die in die Festung eingemauert gefunden wurde. In der Zeitung „Нови дни“, № 112 vom J. 1935 hat N. Petkov von fünf Grabsteinen berichtet, die bei den damaligen Ausgrabungen und 15 Jahre vorher aufgedeckt wurden. Davon hat er Photos von zwei Steinen publiziert, BIA Bulg., 17, 1950, 198 f., Abb. 132 und 133. So ist die Zahl der in Čekančevo gefundenen Grabsteine zumindest sieben, aber, nach mündlicher Mitteilung T. Gerasimov's noch grösser gewesen.

² Soweit mir bekannt, hat die Lesung des Epigramms bisher keinen Einwand hervorgerufen ausser bei D. Dimitrov, BIA Bulg., 18, 1952, 420 sqq., der sich hauptsächlich mit Eggers Deutung des Reliefs befasst. Bezüglich der Inschrift äussert er Bedenken über die Lesung Eggers *lia* (Z. 5), wo Dimitrov die Lesung *Elia* zulässt (diese Lesung schliesst auch Egger nicht aus), dann über Eggers Deutung von *calend(is) luni(i)* (Z. 9) als Geburtstag der Verstorbenen und von *Nisi* (Z. 22) als Name des Dionysos, da *Nisus* auch ein Personennamen sein könnte. Nach Dimitrov soll die Untersuchung Eggers keine endgültige Deutung des Denkmals darstellen. Die Grabstele ist in folgenden Ausgaben reproduziert,

Revision bleibt der Sinn zweier Stellen, wie wir weiter unter sehen werden, nicht ganz zufriedenstellend. Es folgt der Text nach Eggers Lesung:

D(is) M(anibus)

hic | ego | iacio infelix no^bmine Ilia |
 C/l|audya dom(i)ni Biacusti(i) at(t)ce|nsita.
 vixi an(nos) decem cessa [ff]ui calend(is)
 luni(i). certe¹⁰ | cupiunt mei cari pareⁿtes
 5 me nuvere viro et glo|ria pascere omnes,
 set ia(m) n|ec amplius licuit proli|xa(e) vivere tempus.
 bis¹⁵ denos et tres annos cu|m cessa fuis|se(m),
 Fatus aut|genests me fe|cit carere pare²⁰ntes.
 excitor ia(m) s|avis Filina comi|te matre,
 10 Nisi a|ncilla vivite, | viv²⁵ite c(arae) s(orores) q(u)|an|diu|s |
 ..... Ferociana³⁰ | c(um) g(rege) b(ene) m(erenti).
 vale viator.

Es folgen die Ergebnisse meiner Revision nach Z(eilen) angeführt. Ich hoffe, dass ich darin das Wichtige erfasst habe, was für die Lesung des Textes von Belang ist. Ich übergehe die von Egg. richtig aufgefassten und erklärten Stellen, obwohl hier Manches an Beispielen und Literatur hinzugefügt werden könnte:

Oben über den Leisten des Giebels sehe ich links VXL, dessen Fortsetzung nach rechts, wenn es solche gegeben hat, abgebrochen zu sein scheint. Rechts etwas tiefer sehe ich IL. Der Sinn, dieser Buchstaben, die Egger entgangen sind, ist kaum zu ermitteln, etwa ux(or), [ff]il(ia)?

Z. 5, B. 5 ist ein ganz sicheres e, nicht i, sodass der Name der Verstorbenen nicht *Ilia*, sondern *Elia* = *Aelia* lautet.

Z. 6, B. 6 steht i, nicht y, dabei ist B. 2 lesbar. Der Name ist also als *Claudia*, nicht *C/laudya* zu lesen. Am Ende der Zeile steht ein Strich, sodass Z. 6—7 als *domi|ni*, nicht *dom(i)ni* zu lesen ist.

Z. 7, B. 3—5 liest Egg. BIA. Auf dem Stein stehen die Buchstaben AD. Der rechte schräge Strich des von Egg. angenommen A ist ein Ritz, dem der Steinmetz beim Schreiben des folgenden C ausgewichen ist. Diesen Ritz mit dem unteren Teil des Halbkreises von D hat Egg. als A aufgefasst, indem er den senkrechten Strich von D für ein I hält. Von einem B sieht man keine Spur auf dem Stein. Dort steht A, dessen linker Strich parallel dem vorhergehenden I läuft. B. 8 (bei Egg.) ist keinesfalls S. Nach mehrmaliger Überprüfung auf dem Stein habe ich ein B erkannt. Dann folgen zwei senkrechte Striche, die Egg. als TI auffasst. Allein der horizontale Strich steht auf dem zweiten Senkrechten Strich, sodass die Silbe IT, nicht TI lautet. Den darauf folgenden Buchstaben liest Egg. richtig als A. Ich sehe noch einen mit A verbundenen schwach eingemeisselten senkrechten nach oben nicht vollendeten Strich. Vielleicht hat der Steinmetz das folgen-

verwertet oder besprochen worden: E. Birley, *JRS*, 41, 1951, p. 210; R. Benoit, *Latomus*, 10, 1951, p. 450 sq.; B. Saria, *Gnomon*, 23, 1951, S. 207 f.; Alphonse A. Barb, *Syria*, 29, 1952, p. 276, fig. 4; F. Eichler, *Fasti archaeologici*, 5, 1950 (1952), p. 242 sq., Nr. 2720, fig. 61; M. Renard, *Latomus*, 12, 1953, p. 376 sq.; A. Merlin, *An. ép.*, 1953, Nr. 243; V. v. Gonzenbach, *Untersuchungen zu den Knabenweihen im Isiskult der römischen Kaiserzeit*, Bonn, 1957, S. 115, Anm. 333a, S. 116, Anm. 336; J. W. Zarker, *Studies in the Carmina Latina Epigraphica* (Diss. Princeton, 1958 [Masch.-Schr.], S. 169 f., Nr. 44. Für einen Teil der Nachweise bin ich Herrn Dr. H. Krummrey—Berlin verbunden.

de E zu schreiben begonnen und darauf verzichtet. Als B. 12 kommt bei Egg. ein T, das nicht existiert, vor. Es handelt sich vielleicht um die vertiefte Abgrenzung des Fussteils der stehenden zentralen Figur, was Egg. als T aufgefasst hat. Als B. 13 steht bei Egg. ein zweites T (in seinem Facsimile Γ), aber auf dem Stein; wie auch auf dem Photo sieht man ein ganz sicheres E. So sind die B. 3—13 (bei Egg.), die Egg. *Biacusti(t) at(t)* liest und darin einen Ortsbeinamen des Dionysos sieht, als ADCVBITAE, d. h. *adcubitae = accubitae* zu lesen. Es handelt sich um das part. perf. pass. des Verbums *accumbo* oder *accubo* in der Bedeutung „sich zum Beischlaf legen“ oder „jemanden beschlafen“ also *accubita = concubina*¹. B. 14 (bei Egg.) ist wegen des in Z. 18 und Z. 30 bezeugten *g* ein sicheres *g*, nicht *c* (Egg.).

Z. 8 beginnt nach Egg. mit der Ligatur *ns*. Er sieht darin eine Korrektur von A in N, was möglich ist. Der Strich aber, den er als S auffasst, kann kein S sein, da das doppelte S am Ende der Zeile eine ganz regelmässige Form aufweist. Ich nehme an, dass hier ein M statt ein N eingemeisselt wurde. Wie der Fehler zugelassen wurde, kann man selbstverständlich nicht wissen. Der Umstand aber, dass der Buchstabe teilweise in den Rand eingemeisselt ist, zeigt, dass der Steinmetz hier in Verlegenheit geraten war. Folglich ist Z. 7—8, wo Egg. *at(t)censita* „Dienerin“ liest, eher *genita* als *ge[n]ita*, wie auf dem Stein steht, zu lesen, denn *genita* „beweist“ ergibt keinen befriedigenden Sinn. Also Z. 7—8 lese ich *dom[ini] adeubitae ge[n]ita*, d. h. „Tochter einer Konkubine des Herren“. Was mich bei dieser Lesung immer noch stört, ist *genita* statt des auf dem Stein stehenden *genita*. Ich kann aber für jetzt keine bessere Lesung vorschlagen.

Z. 9 Egg. liest die erste Hälfte der Zeile *a [f]ui calend*. Auf dem Stein steht AFVISSEC und die Ligatur *and*, d. h. *a fuisse(m) ca(le)nd(is)*. (Egg. hält das erste *s* für *c*, das zweite *s* und *e* für einen Buchstaben *a* und das darauf folgende *c* für eine Ligatur *le*). So lautet Z. 8—9 *cess'a fuisse(m) ca(le)nd(is) luni(is)*². Egg. (S. 7) fasst die hier stehende passive Form von *cedo*, die noch einmal in dem Epigramm (Z. 16—17) vorkommt, in passiver Bedeutung auf, gleich wie als stünde *concessa fuissem*; „ich bin abgetreten, überantwortet, geschenkt worden“ (= „*sacrata* in der Hochsprache“, „*cedere* im Sinne von *condonare*“, S. 23, Anm. 111). In der Tat bedeutet *cessa fuissem* hier einfach „ich bin gestorben“, wie die aktive Form dieses Verbums in absolutem Gebrauch³. Das darauf folgende Datum ist

¹ Das Verbum *accu(m)bo* in dieser Bedeutung ist bei folgenden Schriftstellern bezeugt: Plaut., Bacch. v. 1189: *potest et scortum accumbas*; Tib. I, 9, 75: *huc tamen accubuit noster puer*; Prop., III, 15, 11—12: *testis erit Dirce, sero (v. l. vero) crimine saeva, Nyc-teos Antiope accubuisse Lyco*; Prop., II, 3, 30: *Romana accumbes prima puella Iovi*; Vulg. gen. 19, 33: *ille non sensit nec quando accubuit filia*. *Accubita* in der Bedeutung von *concubina*, soweit ich die Wörterbücher nachschlagen konnte, ist nicht bezeugt. Allein die Verbindung des *accu(m)bo* mit Akusativ (vgl. ausser Plaut. Bacch. 5, 2, 71, noch Lucil., 384: *cum accumbimus mensam*; Apul., Met. 2, 11: *Milonis... mensulam adcubueram*, ebenso bei Apul. *cenam*, die Belegstellen s. bei Aeg. Forcellini, Totius Latinitatis lexicon, I, 1858—1860, s. v., und Thesaurus linguae Latinae, I, 1900, s. v.) macht die Existenz des part. perf. pass. *accubitus* notwendig. *accubita* ist also die Frau, die das Objekt des *accubitus* (*cubitus*) ist. Über das part. perf. pass. von verba intransitiva s. weiter unter Z. 9. Die Form *adcu(m)bo* statt *accu(m)bo* ist reichlich bezeugt, z. B. bei Apul. vgl. T. L. L. s. v.

² Über das fehlende *m* im Auslaut s. weiter unter Z. 22.

³ Vgl. z. B. F. Bücheler, C(armina) L(atina) E(pigraphica), 1895, n. 626. Mit derselben Bedeutung wird das Partizip *decessus* gebraucht, vgl. E. Diehl, Vulgärlateinische In-

natürlich der Todestag, nicht der Geburts- oder Weihetag, wie Egg. annimmt.

Z. 12. Am Ende der Zeile steht die Ligatur *an* und darauf folgt ein *n* oder die drei Buchstaben sind in der Ligatur *ann* verbunden, sodass Z. 12—13 (*ian nec* mit der Assimilation *m > n*¹ oder (*iam nec*, nicht aber *ia(m) nec* wie bei Egg. zu lesen sind. Die Schreibung des doppelten *i* ist kein Versehen, sondern durch die doppelte Aussprache des konsonantischen *i* begründet².

Z. 13—14. Egg. fasst *prolixsa* als adv. *prolixa(e) = prolix(e)* auf. Aber es konnte sich eher um einen adverbial gebrauchten Akusativ (pl. n.) handeln³, da, wie wir gleich sehen werden, der Akusativ der Zeit *tempus* in Z. 14 fehlt.

Z. 14. Von der Ligatur *av* an lautet der Text *viverem plus* (mit Ligatur *pl*), nicht *vivere tempus* wie bei Egg. Der Pleonasmus *amplius... plus* (Z. 13—14), der der affektierten Rede eigen ist, kommt schon bei Plautus vor⁴. Die Verbindung von *licet* mit Konjunktiv statt mit Infinitiv ist schon in der klassischen Prosa bezeugt und kommt auch in der Grabpoesie vor⁵.

Z. 16. Zwischen B. 1 und 2 sieht man auf dem Photo in kleinen nachträglich angetragenen Buchstaben *ego*. Auf dem Stein sind ihre Spuren jetzt kaum zu erkennen. Mit diesem Nachtrag soll der Text Z. 15—16 *cu|m ego cessa* lauten.

Z. 17. Nach B. 2 steht ein senkrechter Strich, den Egg. für einen Fehler des Steinmetzen oder des Konzepts hält. Vielleicht hat der Steinmetz *m* zu schreiben begonnen und darauf verzichtet, da er keinen Platz hatte und der Buchstabe überflüssig war, wie in Z. 9, oder er dachte wirklich an *fuisse*; da hier der Absatz über den Tod der Mutter beginnt. Das Versehen hat er zu korrigieren versucht, indem er *ego* in Z. 16 nachträglich aufgeschrieben hat (s. weiter unten S. 104).

Z. 20, B. 7 ist ein ganz sicheres *s*, nicht *c*, sodass *excitor* und nicht *excitor* zu lesen wäre. B. 12 ist ein Strich, den man sowohl als *i*, wie auch als *e*, *f*, *t* lesen darf, da diese Buchstaben in dem Epigramm manchmal fast gleich geschrieben werden.

Z. 21, B. 3 kann wegen der Verdickung in der Mitte eher ein *e* als ein *i* sein. B. 5 ist ein sicheres *a* nicht *f*, B. 6 ist *e* nicht *l*. In den letzten auf dem Gefäß stehenden Buchstaben sehe ich die Ligatur *am*, nicht *na*, sodass der Name (B. 5—10) *Aeliam*, nicht *Filina*, wie bei Egg. zu lesen ist.

schriften, 1910, n. 1511, 15; vgl. noch *processi erant, devenit sunt* (essen) und das oft in den Grabschriften belegte *obitus* u. dgl. (*sorores una die obitae sunt*), V. Väänänen, Introduction au Latin vulgaire, 1963, 155. Es fällt hier der unregelmäßige Gebrauch des Konjunktivs *cessa fuisse(m)* auf, als stünde hier *cum cessa fuisse(m)* wie Z. 15—17. (Bei E. Diehl, op. cit., n. n. 631, 1373, 1381, 1481, 1493, 1521 steht Konjunktiv statt Indikativ nur nach *dum* (*dunc*) und *quod*). Über den spät- und vulgärlateinischen Gebrauch des conjunct. plusquamperf. statt conjunct. imperf., s. C. Battisti, Avviamento allo studio del latino volgare, 1950, 238 sgg., insbesondere 242 sg.; V. Väänänen, op. cit., 142.

¹ Vgl. V. Väänänen, op. cit., 66.

² Vgl. *Iulita*, E. Diehl, op. cit., n. 112, und besonders die zahlreichen inschriftlichen Belege der Schreibung des intervokalischen *i*: *cuius, eius* usw.

³ F. Bücheler, CLE, 298: *ob mala prolixa*, 1903; *ob [sp]a[st]ia prelixa*. Über *xs = x* s. weiter unten, Z. 20.

⁴ Plaut., Aul. 420, vgl. I. B. Hofmann, Lateinische Umgangssprache, 1951, 97.

⁵ F. Bücheler, CLE, 595.

Z. 22, B. 2 und B. 7 stellen einen Hacken dar. Ich sehe in diesem Zeichen den Buchstaben *e* mit einem Apex, der das stark reduzierte *m* im Auslaut, das im Epigramm auch ausgelassen wird (Z. 9)¹, andeutet. In dem beschädigten Buchstaben 8, den Egg. als *n* liest, sehe ich zwei Buchstaben, *d* und *e*, deren Spuren auf der Vertiefung an dieser Stelle des Steines erkennbar sind. In den darauf folgenden Buchstaben, die Egg. als *isi* liest, sehe ich *est*, wobei das *e* sicher ist. So lauten Z. 20—23 nach meiner Lesung *excitor eas|aves Aeliam comite(m) matre(m) deest ancilla.* nach Egg. *excitor ia(m) s|avis Filina comite matre, Nisi ancilla.* Auf die Deutung dieser Stelle komme ich weiter unten zurück.

Z. 23 besteht nur aus *ncilla*. In *vivite*, das Egg. zu dieser Zeile zählt, steckt eigentlich *vite fe*, B. 3—8 der folgenden Z. 24 (d. h. er hält *t* für *v*, *e* für *i* und *f* für *t*).

Z. 24 läuft schräg hinauf und enthält die Buchstaben *vivite fe*, die auf dem Stein ganz deutlich geschrieben und erhalten geblieben sind. Bei Egg. enthält diese Zeile nur *viv*, das er aus B. 1 und 2 der Z. 24 und B. 7 der Z. 25, der etwas höher als B. 6 steht, gebildet hat.

Z. 25 lautet *lices qu*, bei Egg. *ite c(arae) s(orores) q(u)*, indem er *li* (B. 1, 2), das ganz deutlich geschrieben und lesbar ist, als *it* liest, ein *e*, das nicht existiert, hinzufügt, das *c* (B. 3) und *s* (B. 5) in *c(arae) s(orores)* auflöst (S. 12), allein das dazwischen stehende *e* (B. 4) unbeachtet lässt. Den letzten B. der Zeile *u* (B. 7), wie bereits gesagt, hat er schon in Z. 24 aufgenommen.

Z. 26 lautet *am* (*m* mit nicht gänzlich gezeichnetem rechtem Strich), was Egg. als *an* aufgefasst hat.

Also lauten Z. 24—28 *vivite fe|lices qu|am|diu|s*

Z. 29. Von den ersten 8 Buchstaben, die gut lesbare Sigel ausserhalb B. 1 darstellen, gibt Egg. (S. 5) ein nicht genaues Facsimilie, sie aufzulösen hat er aber verzichtet. Er nimmt an (S. 12), dass darin das Verbum von *quamdiu* steckt. Darüber aber kommen wir später zurück. Ich lese VAL·C·B·T·L·P, dann kommt *Ferocianae* mit der Ligatur *na*. Das *e* am Ende der Zeile hat Egg. nicht gesehen, sodass der Name bei ihm *Ferociana* lautet. In den ersten 3 Buchstaben muss natürlich der Name des Errichters des Grabmales stecken, *Val(erius?)*. Die übrigen Sigel sind nicht schwierig aufzulösen: C·B· eher in *c(omoros) b(oti)*² mit *b = v*³ als in *c(oniux) b(onus)*, wenn nicht darin irgendeine amtliche oder militärische Rangstellung steckt, T·L· in *t(itu)l(um)*, P· in *p(osuit)*.

Z. 30. Die Sigel C·G· sind wegen der folgenden *b(ene) m(erenti)* in *c(oniu)g(i)*, nicht wie bei Egg. (S. 12) in *c(um) g(rege)* aufzulösen.

Also lauten Z. 29—30 *Val(erius?) c(ompos?) b(oti?) t(itu)l(um) p(o-suit) Ferocianae|c(oniu)g(i) b(ene) m(erenti). vale viator!*

Ich komme zu der Lesung und Deutung der schwierigsten Stelle in dem Epigramm, Z. 20—23, zurück. Egg. liest: *excitor ia(m) s|avis Filina comi|te matre, Nisi ancilla*, die er frei als „nunmehr werde ich aufgerufen zu den seligen Mysterien des Dionysos“ übersetzt. In *savis = sabis* sieht er einen

¹ Vgl. C. Battisti, op. cit., 136 sg.; V. Väänänen, op. cit., 69.

² In der Grabpoesie, F. Bücheler, CLE, 388.

³ Sehr oft in den vulgärlateinischen Inschriften; vgl. E. Diehl, op. cit., p. 163, wo die Belege verzeichnet sind.

Dativ von *sabae* und in *Nisi* = *Nyst(i)* einen Genitiv von *Nystos*. Wie wir bereits oben gezeigt haben, steht auf dem Stein *exsitor*, worin ich einen imperativus futuri passivi, 3. pers. von *exeo* sehe, denn *xc* erscheint in den vulgärlateinischen Inschriften nicht als *xs*, im Gegenteil *x* oft als *xs*¹. Der Imperativ bedeutet hier Aufforderung zu den beiden Verstorbenen etwa „man mus fort! Wohlan!². Die folgenden drei Buchstaben fasse ich als *eas*, conjunctivus praesentis von *eo* auf „du sollst gehen“. Die ersten vier Buchstaben der Zeile 21, wie schon oben gesagt, lese ich *aves* = *habes*, dessen Objekt *Aeliam matre(m)* und Prädikat *comite(m)* sind³. In Eggers *Nisi* steckt das Verbum *deest*. So lese ich diese schwierige Stelle *exsitor (= exitor)! eas! | aves (= habes) Aeliam comite(m) matre(m). deest ancilla* „Wohlan! du sollst gehen! du hast als Begleiterin deine Mutter Aelia. Da ist keine Dienerin“⁴. Dass die Mutter, deren uneheliche Tochter *Aelia* heisst, ebenso *Aelia* geheissen haben könnte, ist ganz natürlich, da die unehelichen Kinder das Gentilium ihrer Mutter bekamen. Die Mutter trägt noch einen zweiten Namen, *Ferociana* (Z. 29), wie die Tochter — *Claudia*. In dem Errichter des Grabmales *Val(erius)* (Z. 29) sehe ich den *dominus* (Z. 6—7), aus dessen Konkubinat mit *Aelia Ferociana* die Tochter *Aelia Claudia* geboren wurde. Wenn die Mutter am Ende des Epigramms (Z. 30) als *coniunx* erscheint, so soll das heissen, dass sie später zur gesetzlichen Frau ihres *dominus* wurde. Wegen ihres römischen Gentilium bin ich geneigt in ihr eher eine Freigelassene und Klientin als eine Sklavin ihres *dominus* zu sehen⁵. Die Worte *deest ancilla*, die an *aves comitem* anknüpfen und durch das Relief bestätigt werden, sollen besagen, dass das Mädchen nicht von einer Dienerin, wie üblich im Leben⁶ und im Ienseits⁷, sondern von seiner Mutter selbst begleitet wird.

In Z. 20 hört die Verstorbene *Aelia* zu sprechen auf. Die folgenden Worte (Z. 20—23) *exsitor... ancilla* werden schon von den Familienangehörigen der Verstorbenen (dem Vater) gesprochen. Allmählich wird der Gedanke auf die Mutter hingelenkt, was seinen Abschluss in Z. 29 findet, wo sie allein erwähnt wird.

Die vorgeschlagene Lesung und Deutung dieser schwierigen Stelle trägt Rechnung der auf dem Stein stehenden Buchstaben, Reste von Buchstaben

¹ Im Epigramm, Z. 13—14, *prolixa*. Die Belge von *x* zu *xs* und das Fehlen von Belegen von *xc* zu *xs* s. bei E. Diehl, op. cit., 165.

² Es scheint mir weniger wahrscheinlich, dass *exsitor* statt *exitur* steht, wie *moritor* statt *moritur*, E. Diehl, op. cit., 1394.

³ Die Anhäufung von imperativi und conjunctivi adhortativi ist der erregten poetischen Rede eigen; vgl. Tib. II, 1, 3 sqq.; II, 6, 2 sqq. Dass das anlautende *h* in *hic* (Z. 2) erscheint und in *aves* = *habes* (Z. 21) fehlt, soll uns nicht wundern. Im ersten Fall handelt es sich um einen oft in den Epigrammen gebrauchten Versanfang, während man im zweiten Fall mit einem dem Alltagsleben entnommenen Wort zu tun hatte. Über die Auslassung des anlautenden *h* s. C. Battisti, op. cit., 135 sq.; V. Väänänen, op. cit., 57; Die Belege bei E. Diehl, op. cit., p. 162.

⁴ Die Mutter als Begleiterin der Tochter oder des Sohnes ins Ienseits, F. Bücheler, CLE, 643; 1148, 2080, 2180 (*comes eo*).

⁵ Wenn man Z. 29 statt *Val(erius)* das Kognomen *Val(ens)* oder *Val(erinus)* zulässt, so kann man annehmen, dass der Vater ebenso das Gentilium *Aelius* hatte. Dann ist die Namengebung in der Familie ganz regelmässig. Wenn die Mutter aber nicht das Gentilium ihres Herren trägt, so bedeutet das vielleicht, dass sie einmal Sklavin zweier Familien gewesen war, vgl. R. Cagnat, Cours. D'Épigraphie Latine, 1914, 85 sq.

⁶ Vgl. z. B. Tib. I, 3, 83 sqq.

⁷ Vgl. z. B. die von Egger, S. 25, Taf. I, 30, angeführte Stele aus Mesembria (Nesebär) = IG Bulg. I, 345.

und sonstiger Zeichen. Dabei werden die in dem Epigramm bezeugten und die häufigsten inschriftlichen vulgärlateinischen Eigentümlichkeiten nicht überschritten. Mit weniger Aussicht auf ein richtiges Verständnis des Textes könnte man auch andere Lesungen vorschlagen, Z. B. *exsitor* (= *excitor*). *fas avis Aeliam com(m)it(t)i matri, deest ancilla* oder *exsitor* (= *exitur*) *(v)ia s(u)avis. Aeliam com(m)it(t)e matri. deest ancilla* oder ähnliches von demselben Gedenkenkreis. Vielleicht wird mancher mit der Grabpoesie mehr vertraute Kenner eine bessere Lesung vorschlagen.

Nach Eggers Auslegung des Epigramms hat *Aelia Claudia* als zehnjähriges Mädchen das Amt einer Dienerin bei einem Dionysosheiligtum angetreten und hatte 23 Jahre gedient, als sie im Alter von 33 Jahre gestorben ist. In der Unterwelt wird sie von ihrer geistlichen Mutter *Fillina*, die inzwischen gestorben ist, empfangen und zu den übrigen gestorbenen *sabae*, Mitgliedern des auch in der Unterwelt bestehenden Thiasos, geführt. Um seine Deutung zu begründen musste Egg. die übliche Bedeutung der Grabformeln umgehen und ihnen einen neuen Sinn zuschreiben. *vixi annos decem, cessa fuisse(m)*, Z. 8—9, (die letzte noch einmal, Z. 15—16) soll nach Egg. „ich war zehnjährig, als ich abgetreten überantwortet, geschenkt wurde“ bedeuten. Das praesens *cupiunt* (Z. 10) soll auch darauf hinweisen. Sogar *amplius* hat seinen Sinn verändert und soll hier etwa „nach Eintritt ins heiratsfähige Alter“ bedeuten. Diese Formeln aber, wie bekannt, bedeuten in den Grabschriften nur ich „habe zehn Jahre gelebt, als ich gestorben bin“. Was *cupiunt* anbelangt, so zeigt das folgende *set (i)am nec amplius licuit etc.* dass *cupiunt* hier statt *cupiebant* steht¹. Der Tod der *Aelia Claudia* wird nach Egg. erst in Z. 17—20 mit den doppelsinnigen Worten *Fatus aut genesis me fecit carere parentes* angedeutet, indem er *parentes* als Subjekt von *carere* auffasst — die Eltern seinen bei dem Tod der *Aelia* noch am Leben. Aber der Gedankengang fordert die Umgekehrte Auffassung, nämlich *me*, das unmittelbar neben *fecit* steht, als Subjekt und *parentes* als Objekt. Unter *parentes*, einem poetischen Plural, ist die Mutter zu verstehen, was in dem darauf folgenden Satz, Z. 20—23, konkretisiert wird. Der Verfasser des Grabgedichtes, obwohl er im Namen der Verstorbenen spricht, bleibt bei den Diesseitsvorstellungen von den Familienverhältnissen.

Es folgt meine Lesung des Epigramms:

D(is) M(anibus) |
Hic | ego iac|io infelix no^b|mine Elia |
Claudia domi|ni ad|cubitae ges|n|ita.
vixi annos decem, cessa fuisse(m) ca(le)nd(is)
luni(is). certe¹⁰ cupiunt mei cari pare|ntes
5 me nu|vere viro et glo|ria pascere omnes,
set(i)am nec amplius licuit prolixsa viverem plus.
bis¹⁶ | denos et tres annos cu|m ego cessa fuisse(m),
Fatus | aut genesis me fe|cit carere pare²⁰|ntes.
existor! eas! | aves Aeliam comi|te(m) matre(m),
10 deest a|ncilla. | vivite fe²⁶lices qu|am | diu|s(itis?) |.
Val(erius?) c(ompos?) b(oti?) i(titu)l(um) p(osuit) Fero-
cianae³⁰ | c(oniu)g(i) b(ene) m(erenti). vale viator!

¹ Ähnlich F. Büchele, CLE, 442: *Hic iacet exanimis tumulis Aelia Sabina | cum sua nata simul, fetu quem procreat ipsa. | o Fortuna, fidem quantam mutasti maligne: | quem genuit genetrix secum tenet in lare Ditis.*

Ich komme zu meiner Auffassung des Epigramms, die ich schon an vielen Stellen angedeutet habe. Das Grabgedicht zerfällt in folgende vier Teile: 1. Z. 1—14 wird der Tod eines zehnjährigen Mädchens in direkter Rede von ihm selbst beklagt, wie dies in der Grabpoesie üblich ist. 2. Z. 14—23 wird über den Tod der Mutter, der 23 Jahre später erfolgt ist, berichtet und das Beisammensein beider, Tochter und Mutter, im Jenseits angegeben. 3. Z. 24—28 stellen bekannte Grabformeln, eine Anrufung an die Lebenden dar, den man oft in den Grabgedichten begegnet. 4. Z. 29—30 sind in Prosa verfasst und geben nach den üblichen Grabformeln den Namen des Vaters, der die Grabstele aufgestellt hat, und der verstorbenen Mutter an. Auf der Inschrift lese ich drei Namen: 1. den Namen des Mädchens *Aelia Claudia* (Z. 5—6), 2. den Namen der Mutter *Aelia Ferociana* (Z. 29) und 3. den Namen des Vaters *Val(erius?)* (Z. 30), der die beiden überlebte und das Grabmal setzte.

Wie ist man zu dieser seltsamen Komposition des Gedichtes gekommen? Freilich sind in der Grabpoesie Epigramme bekannt, die über in einem Grab bestatteten Mutter und Tochter berichten¹. Sie sind alle jedoch nach dem Tod der beiden verfasst worden. In dem Grabepigramm der *Aelia Claudia* sehe ich ein anderes Verfahren: Ich nehme an, dass die Eltern dem verstorbenen Mädchen einen Grabstein mit einem Epigramm gesetzt haben, das den ersten, den dritten und den vierten Teil des zu uns gekommenen Epigramms, den letzten aber in der dem damaligen Familienzustand entsprechenden Form, enthalten hatte. Dreiundzwanzig Jahre später, als die Mutter starb und im selben Grab bestattet wurde, hat der Vater das Grabmal von *Aelia Claudia* beseitigt und eine neue Stele, die erhaltene, mit dem vorhandenen Epigramm gesetzt, indem er den ersten Teil des früheren Epigramms übernehmen, den Bericht über den Tod der Mutter hinzudichten, den dritten Teil verkürzen und den vierten Teil entsprechend den neuen Zuständen ändern liess. Inhaltlich fügte sich das Zugedichtete passend nach dem ersten Teil ein, der einen abgeschlossenen Gedanken bildet. Schwierigkeiten mochten wohl bei der metrischen Anpassung der neuen Verse sowohl nach oben, wie auch nach unten entstanden sein. Das Zugedichtete musste dem üblichen Anfang der Grabgedichte gemäss² mit einem neuen Vers (V. 7) beginnen. Vers 6., mit dem der erste Teil endet, ist etwas länger. Vielleicht sah sich der Verfasser der neuen Verse gezwungen den ersten Teil etwas zu verkürzen und den Rest in V. 6 einzubeziehen, wodurch der Vers etwas länger wurde. In den uns bekannten Grabgedichten³ stehen die Worte *vivite felices* ohne Ausnahme am Anfang des Verses⁴. Im Epigramm der *Aelia Claudia* stehen sie mitten im Vers 10. Wie ist das zu erklären? Ich nehme an, dass sie im früheren Gedicht ebenso am Anfang des Verses standen. Da aber sich das Zugedichtete etwas länger als drei volle Verse erwies, sah sich sein Verfasser wiederum gezwungen die übliche Form des folgenden mit *vivite felices* beginnenden Verses zu verkürzen um den Rest des zweiten Teiles

¹ F. Bücheler, CLE, 1076 von früher gestorbenen Tochter und später gestorbenen Mutter; 1281, Bücheler-Lommätzsch, CLE, 2079, 2106 von in einem Tag gestorbenen Mutter und Tochter, 442, 1282, 2080 überhaupt von Mutter und Tochter.

² F. Bücheler, CLE, 447, 459, 1245, 1501 (Ausnahme 595).

³ F. Bücheler, CLE, 373, 447, 485, 486, 802—806, 859, 1081, 1082, 1091, 1095, 1117, 2023.

⁴ So auch schon in dem Prototypus dieses Verses, Verg., Aen., III, 493.

hierin aufzunehmen. Dass es sich um eine Verkürzung handelt, wird an den schon angeführten Epigrammen von CLE (Anm. 3, S. 104) klar, wo diese Anrufung an die Lebenden einen ganzen Vers ausfüllt. Dabei wurde in diesen Vers eine andere Grabformel wiederum vielleicht wegen Raummangels verkürzt einbezogen. Ich sehe in *quamdius* am Ende des Epigramms nicht eine zweite Form von *quamdiu*, sondern *quandtu s(itis)*¹, denn sonst hat das Wort an dieser Stelle keinen Sinn.

Die metrische Störung und die Abweichung von der traditionellen Form der Grabgedichten sprechen m. E. für die spätere Einfügung der Verse, die über den Muttertod berichten.

Egg. (S. 6) datiert die Grabstele gegen die Mitte des III. Jhdts oder etwas später. Eine genaue Datierung könnte man erwarten, wenn die anderen Grabstelen von Čekančevo, soweit sie selbst oder in Photos erhalten sind, publiziert werden. Die von E. Kalinka² veröffentlichte Inschrift: *D. M. | Allio et sibi Cl(audius) | possit. memoria[m] | possit Quirianus Aelio suo Quinto | scutario, vix(it) an[n]os XXXV, qui [milita]vit annos X? | V [in legione]?* weist die Namen *Aelius* und *Claudius* auf, die sich auch in unserer Inschrift befinden. Vielleicht handelt es sich um dieselbe Familie — eine Familie, die, wie der Dienst eines ihrer Mitglieder als *scutarius* und die kaiserlichen Gentilicia zeigen, ihren Aufstieg der militärischen Karriere ihrer

Fig. 1

¹ Vgl. Diehl, op. cit. 148: *quamdius vixi*; 1380: *quamdius vivo*.

² E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgaria*, 1906, n. 384.

Mitglieder verdankte. Da die *scutarii* schon unter Aurelian erscheinen¹ und die Gentilicia der Inschrift auf vorkonstantinische Zeit hinweisen, dürfen wir diese zweite Grabstele in das letzte Viertel des III. Jhdts datieren. Derselben Zeit soll m. E. auch die Stele der *Aelia Claudia* angehören. Etwas später Herkunft scheint mir die zu derselben Gruppe gehörende Grabstele mit Relief des Thrakischen Reiters und fünfzeiliger Inschrift² zu sein, da sie ein Unverständnis in der Nachahmung des Schlangenmotifs von der Stele der *Aelia Claudia* aufweist. Leider bleibt ihre Inschrift bisher unveröffentlicht. Der Fundort der Inschriften, Čekančevo, liegt nicht weit von zwei wichtigen Strassen, der von Serdica nach Oescus über Arabakonakpass und der von Serdica nach Philippopol über Succipass³. Wir sind in einem militärisch bewachten Gebiet, in dem sich auch die Strassenstation (*mansio*) Bu(r)garaca (*Buragara*) befand, wo schon im II.—III. Jhd. römische Besatzung nachweisbar ist, im Anfang des V. Jhdts aber *pseudocomitatenses* standen⁴. Ich bin geneigt anzunehmen, dass sich bei Čekančevo die Siedlung einer militärisch organisierten Bevölkerung befand, der die Grabstelen angehören. So ist auch die lateinische Sprache der Grabstelen zu erklären, die mitten in einem unter griechischem Spracheinfluss stehenden Gebiet isoliert erscheinen.

¹ R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, 1920, 16, 19, 49, 53, 94 ff.

² N. Petkov, *BlABulg*, 18, 1950, 193, Abb. 132.

³ B. Gerov, *Untersuchungen über die Westthrakischen Länder II*, *AUSFac. de lettres*, LXI, 1, 1967, S. 44 f., 85 f., 89 f.

⁴ *Not. dign. or.* IX, 42 (O. Seeck, p. 29), vgl. B. Gerov, *op. cit.* 85 f.

АУЛЪ

Иван Венедиков

Неведнаж изследвачите са се занимавали със значението на *аулъ* — мн. ч. *аулаи* в написаните на гръцки език надписи на българските владетели и у византийските хронисти. И все пак и след последното изследване обяснението за точния смисъл на този термин, пък и за неговия произход, си остава под съмнение. То¹ е формулирано така: „Думата аул е минала като наименование общо за първобългарското селище. Един измежду съществуващите аули е бил отличаващ от другите. Той е бил седалище на кана и административен център.“ По-нататък това обяснение продължава: „С развитието на феодалните отношения, с изглаждането на етническите различия между славяни и първобългари тия селища, обаче, се видоизменят. Те престават да бъдат обособени като отделни български села: или изчезват, или се видоизменят като села със смесено и уседнало вече население.“ При това *аулъ* се смята за възприето като термин от тюркските езици, тюркското *aghul > aul*² легнало върху гръцкото *аулъ*. Достатъчно е, обаче, да хвърлим един поглед върху известията, които ни описват самите първобългарски аули, за да се убедим, че това обяснение е най-малкото неправдоподобно.

Безспорно най-важни за нас са случаите, в които *аулъ* е употребено в първобългарските надписи, защото те идват непроменени, такива, каквито ги е написал съставителят им. Единият от надписите, в който намираме този термин, е Омуртаговият от Търново³. Частта от него, която ни интересува, гласи така: „Кан сюбиги Омуртаг, живеейки в стария си дом (*οἶκος*), направи преславен дом при Дунава. И като измерих разстоянието между двата преславни дома (*οἶκολ*), направих по средата могила. От самата среда на могилата, до стария ми аул (*αὐλή*), има 20 000 растега и до Дунава има 20 000 растега...“ Като се има пред вид, че под стария дом се разбира жилището на владетеля в Плиска, а новият дом е построен от Омуртаг край Дунава, от една страна, и че старият дом е наречен втория път *аулъ*, от друга страна, ние ще стигнем до две за-

¹ В. Тъпкова-Займова, Първобългарското селище и въпросът за аулите, ИИБИ, 6, 1956, стр. 439—452.

² В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, I, 1, София, 1918, стр. 127 и сл.; П. Мутафчиев, История на българския народ, I, София, 1948, стр. 104.

³ V. Veševliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, Nr. 55.

ключения: 1. че *αὐλή* и *οἶκος* са синоними и че се употребяват един вместо друг и 2. че *αὐλή* е употребен за стария дом, т. е. за двореца в Плиска, който в същност не представлява една сграда, а цял просторен комплекс от сгради, разделени с различни улици, проходи и коридори, който се е изградил през дългото съществуване на Плиска. Ние стигаме неизбежно до заключението, че *αὐλή* е по-широко понятие от *οἶκος*, в което се съдържа и самото *οἶκος*.

При това не е излишно да отбележим, че едновременно със стария аул (в Плиска) очевидно е имало и други нови аули, поради което се налага и определението с прилагателното *αρχαῖον* — 'стар'.

Още по-точно се пояснява значението на *αὐλή* в другия надпис на Омуртаг, намерен в Цар Крум (старото Чаталар)¹, който гласи в тази част, която ни интересува: „Кан събиги Омуртаг е от бога владетел на земята, в която се е родил. Живеейки в стана (*κἀμλου*) на Плиска, той направи аул на река Туча (Тича) и премести там войските си към гърците и славяните. И направи изкусно мост на Туча заедно с аула. И постави в този аул четири колони и върху колоните постави два лъва...“ Очевидно е, че чаталарският надпис, който се отнася към 822 г., дава един съвсем друг нюанс на значението на *αὐλή*. Съвсем ясно е от приведения текст, че в Чаталар Омуртаг строи един военен опорен пункт, а не дворец. От един голям фрагмент от надпис, намерен в Цар Крум, знаем, че на това място е имало през първата половина на IX в. голям военен склад, в който се пазели ризици и шлемове — няколкостотин на брой. Най-сетне последните разкопки ни донесоха и още една изненада. Оказа се, че целият Чаталар представлява чисто военна постройка: една четириъгълна крепост, снабдена с широк плац в средата и с казарми, складове и жилищни помещения край крепостната стена². Намерена е и част от изображение на лъв. Безспорно въпросният аул не представлява дворец, в който живее владетелят, а просто комплекс от сгради, в който се намира малък гарнизон и складове за предпазно въоръжение. Това значи, че комплексът от сгради, който се означава с *αὐλή*, в същност може да означава не само жилищните сгради на владетеля, но и военните сгради около тях, пък и само комплекс от военни сгради. Всичко казано дотук в същност позволява да заключим, че големите комплекси от обществени сгради, които владетелят е строил за нуждите било на себе си, било на администрацията и войската си, в IX и X в. са се означавали с общото име *αὐλή*. Очевидно е, че тези големи комплекси, издигнати в столицата Плиска и в най-различни други места около нея из цялата страна, принадлежащи на владетеля, са се отличавали рязко от леките жилища и землянки, в които е живеел обикновеният народ — селското население. В съзнанието на тогавашния човек те са се явявали като нещо импозантно, вдъхващо респект, и той го е назовавал с особен термин. С такива аули с най-различно предназначение е била осяяна цялата долина на Тича и днес развалините им стърчат на грамадно протежение в долината на тази река. Точно по същия начин разбират и византийските хронисти значението на *αὐλή*, като го употребяват почти изключително за означаване официалната

¹ V. Beševliev, пос. съч., № 56 и стр. 256.

² V. Beševliev, пос. съч., № 53; Цв. Дремсизова, Омуртаговият аул в Цар Крум, ИАИ, 28, 1965, стр. 1.

част от българската столица Плиска. Това се вижда съвсем ясно в текста на Теофан и Никифор, които ни говорят за тази епоха. Ние знаем по повод на превземането на Плиска от император Никифор сведението на Михаил Сирийски¹, който съобщава, че византийците превзели „града на царете“, т. е. столицата. Още в 809 г. Никифор (според Теорh. 465, 12—14) се хвалел, че е прекарал Великден в аула на Крум. В 811 г. Теофан (490, 26—27) казва, че Никифор изгорил така наречения аул на Крум. Случката е описана подробно във Ватиканския ръкопис² за битката с Никифор: „Прочее, като влязъл в аула на Крум (*εἰς τὴν ἀβλήν τοῦ Κρούμου*), той преровил съкровищницата му. Намерил твърде много плячка и започнал да раздава по списък медни предмети, дрехи и разни други неща. Като отворил избите му с вина, той дал на всичките си хора да пият до насита. А като влязъл в улиците на аула, той се разхождал по терасите на сградите...“ Цялото сведение описва съвсем ясно голям дворцов комплекс. Този комплекс има и улици между отделните сгради, съдържа помещения, в които се пазят съкровищата на владетеля, има и стопански помещения, в които се намират вината на българския цар, и най-сетне помещения, в които има много дрехи. Но от друго едно известие ние научаваме, че в аула в Плиска се намира и една репрезентативна част — нещо като площад, в който вероятно се извършват различни езически обреди. Според посланието на император Теофил до източните патриарси монахът-гадател Саватий предсказал на император Лъв V, че ще забие меч си в „медното гумно на техния (българския) аул“³.

Има само едно място в сведенията, които намираме у Теофан и Никифор, което създава известна основа за съмнения на тълкуването на термина главно поради начина, по който е предадено у Никифор. То се отнася за по-стара епоха — 763 г. и у Теофан 436, 21—24 гласи: „Императорът излезе внезапно от столицата и, като намери клисурите незапазени поради лъжливия мир, навлезе в България до Тича. Като хвърли огън в аулите (*εἰς τὰς ἀβλάς*), той се върна, без да извърши никакъв подвиг“. Според Никифор 71, 7—9, събитието е станало така: „Тогавашно множество селища (*χωρία*) в България бяха опустошени и изгорени.“ Замянето на Теофановите *ἀβλάς* с *χωρία* у Никифор не изменя смисъла при тълкуването на *ἀβλή* като „разнообразни комплекси от сгради“, защото то е съвсем общо. В същност от него се вижда само, че Никифор включва в *χωρία* и аулите, за които говори Теофан. Оттук обаче не могат да се извадят никакви заключения; както правят някои⁴, че с *ἀβλή* се означавали села.

В същност както в първобългарските надписи, така и у византийските хронисти *ἀβλή* е употребявано с онова значение, което то винаги е имало в гръцки език още от времето на Омир, а именно: 1. Двор пред къщата с всички принадлежащи към него сгради за нуждите на обитателите му, за добитък и пр. заедно с жилищата на прислугата. 2. След Омир — четвъртит двор, заграден от сгради и снабден с един обикалящ коридор, към който гледат вратите на жилищните помещения. 3. Резиденция на владетел или жилище (храм) на божество, дворец. 4. Жилище

¹ J. V. Sahabot, Chronique de Michel le Syrien 3, Paris, 1910, стр. 490.

² Ив. Дуичев, Нови житийни данни за похода на имп. Никифор I в България, СпБАН, 54 (иФ 26), стр. 49.

³ Christophori, Epistula, PGr 95 col. 372 a.

⁴ В. Тъпкова-Займова, пос. съч., стр. 443.

в полето. С други думи, в същност гръцкото *adli*, образувано от корена на глаголите *ad*, *admi*, означава просто 'комплекс от дворец или жилище, снабдено с двор и със стопански сгради, богат дом', т. е. нещо от типа на римските вили.

Всички дотук разгледани сведения са използвани много пъти и почти всички изследвачи споделят мнението, което застъпихме тук. И въпреки това поради самия характер на сведенията, които използваме, твърде кратки и абстрактни, за да могат да ни дадат едно ясно указание за точното значение на *adli*, ние ще се опитаме да приведем още едно сведение, което не е писано на гръцки, а на латински, и затова се отличава и с по-голяма конкретност. Това са в същност сведенията на Дуклянския презвитер. Този автор, писал в края на XI в., между многобройните сведения, които очевидно вземат данни от местната традиция¹, е отделил малко място и за основаването на българската държава, и за владяването на темата Македония с център Одрин и областта Нигровлахия по долината на Морава. Описвайки идването на българите и заселването им в западните области на Балканския полуостров, между другото той казва: „След това българите вече, сигурни от всички страни, построиха за себе си вили и села и се поселиха в земята, която завладяха, където са и до ден днешен“ (*„Deinde Vulgari, iam ex omni parte securi, construxerunt sibi villas et vicos et inhabitaverunt terram, quam ceperunt usque in presentem diem“*).

Сведението на Дуклянския презвитер се отнася до събитията по време на голямото разширение на българската държава — първата половина на IX в., следователно за същата епоха, в която толкова често се споменават аулите. При това той познава много добре термините за град. Обикновено в своя, латински език той употребява за Цариград *civitas Constantinopolitana*, за другите градове *civitates*, за укрепленията *castella* или *fortia loca*². Според него някои градове са кастели³. Велики Преслав пък, Тесалоника, Дирахий и Скодра са *civitates*⁴. Очевидно е следователно, че когато казва, че при идването на българите, щом се осигурили от всички страни, веднага построили вили и села за себе си, Дуклянският презвитер има пред вид първите строежи в първата половина или средата на IX в., когато в България са съществували тези два вида селища — вилите и селата. Без съмнение в селата са живеели преселниците от България, които са се слели с местното население, а във вилите са живеели онези от ръководителите, които поели управлението на присъединената към България област.

Очевидно е, от друга страна, че под вили Дуклянският презвитер разбира в същност подобни комплекси от сгради, построени за същите нужди, които са повикали на живот и аула при село Цар Крум, т. е. за военни или за административни нужди.

Самото *adli* означава съвсем ясно 'двор' и с това значение то се пази и днес в новогр. *adli*, което е заето в тур. *avli* 'двор на градска къща', а също и в новобългарски *авлия* 'двор на градска къща'. Поради това при превеждането на християнските книги на старобъл-

¹ Ф. Шишић, Летопис попа Дуклана, Београд — Загреб, 1928, стр. 298.

² Ф. Шишић, пос. съч., стр. 299, 300.

³ Ф. Шишић, пос. съч., стр. 306.

⁴ Ф. Шишић, пос. съч., стр. 306, 310, 324.

гарски гръцкото *αδλή* се превежда с Дворъ или Дворъць, което на старобългарски е получило същите две значения, които има нем. Hof и фр. cour: 1. Двор около къщата; 2. Дворец на владетел, палат¹. В това впрочем много лесно можем да се убедим, ако хвърлим един поглед върху описанието на резиденцията на българския владетел от Йоан Екзарх, чийто текст в превод¹ на новобългарски гласи: „Ако селянин и нищ и чужд човек дойде отдалече при преворите (прѣворамъ) на княжия двор (кънежю дворѹ) и ги види, той се учудва. И като пристъпи към вратата, удивлява се и разпитва. А като влезе вътре, вижда на двете страни да стоят големи сгради (хрѣмы), украсени с камък и изпстрени с дърво и прочие. Като влезе в двореца (дворъць) и види високите палати (палаты) и църкви, украсени отвън с камъни, дърво и шарки, а отвътре с мрамор и мед, сребро и злато, та не знае на какво да ги оприличи...“ Цялата българска столица за Йоан Екзарх е княжеският двор. Неговите превори (прѣворамъ) се виждат най-напред, следователно това са частите на т. нар. „външен град“ на Преслав, които се намират зад външната крепостна стена. Самият термин вероятно има за основа струс. *ворѹ*, и означава 'ограда'. В такъв случай това ще е и българското име на вътрешната крепостна стена на вътрешния град. Прѣворѹ тогава ще означава тези части от кварталите и сградите на столицата, които се намират вън от вътрешната крепостна стена, гдето, според Йоан Екзарх, посетителят върви между сгради от двете си страни, след като влезе през крепостната врата².

След като мине през преворите, според Йоан Екзарх, посетителят влиза в двореца (дворъць) — умалително от двор, т. е. по-малкия двор, безспорно вътрешният град, защитен от вътрешната стена. В същност това е точно понятието, което се означава с гръцкото *αδλή*. И както в Омуртаговите надписи столицата Плиска е означена като *καμπιον*, т. е. стан, за външния град, а аул (*αδλή*) е употребено за вътрешния град и *οίκος* за самия дворец, така и у Йоан Екзарх „двор“ и „превори“ е външният град, „дворец“ е вътрешният град и в него се намират „палати“ и „църкви“. В същност известието на Йоан Екзарх ни отбелязва момента, в който думата „дворец“ се прехвърля неусетно от означаване на пространството, в което се намира жилището на владетеля, към самото жилище.

Във връзка със значението на *αδλή* остава да кажем няколко думи и за възможността името да стои във връзка с тюркското *aghul* > *aul*. Според нас тази възможност трябва да се изключи. Причината за това е много проста. Връзката се прави въз основа на известията на двамата хронисти Теофан и Никифор за военните действия между България и Византия непосредствено преди основаването на българската държава. В тези известия двамата хронисти говорят за едно място, което се наричало *Ουλος* на първобългарски език. Новите изследвачи искат да видят в това име една славянизирана форма на първобългарското предполо-

¹ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, София, 1943; Й. Трифонов, Сведения за старобългарския живот в Шестоднева на Йоан Екзарх, СпБАН, 35.

² V. Beševliev, пос. съч., стр. 266.

гаемо *aghul*¹. В същност текстът на Теофан (356,15 и сл.) гласи: „Най-сетне третият брат, Исперих, като преминал Диестьър, завзел *Огъл* и завладявайки реките на север от Дунав, се заселил между него (т. е. Дунав) и тях, понеже тази местност била безопасна и недостъпна отвсякъде. Отпред (т. е. към Византия) тя е блатиста, а от другите страни е заградена от реките и за отслабналия от деленето народ (т. е. българите) представлявала пълна защита от враговете“. Никифор, 33, описва това така: „Заселва се около Дунав, като заема място, удобно за поселение, което на техен език се нарича *Огъл*. Отпред то е защитено от непроходима местност и при това е блатисто, а гък отзад е укрепено като със стени от недостъпни стръмнини.“ От казаното у двамата хронисти се вижда ясно, че местността (*гълос*), в която се заселили българите, се наричала *Оггос*. От друга страна, както отбелязва Никифор, *Оггос* е било име, дадено на езика на първобългарите. А това значи, че името на първобългарски се е предавало с *о* в началото и че ние нямаме никакво основание да смятаме, че началното *о* е дошло вследствие на славянизирание на формата. Обаче, при тълкуването на името не се обръща внимание на друг един факт: Защо Никифор набляга толкова на обстоятелството, че местността или областта се е наричала на първобългарски *Оггос*? Очевидно защото на езика на първобългарите това име е означавало нещо конкретно и ясно за съвременниците, т. е. за извора на Теофан и Никифор за тези събития. Обикновено се приема, че това понятие е *aghul*, което дало в славнизирана форма *Огъл* и то поради обстоятелство, че от по-нататъшното описание на събитията у Теофан и Никифор се вижда, че първобългарите имали някакво укрепление. Събитията се развиват така: византийците дебаркират с флотата и прехвърлят войски и по сушата към *Огъл*. Тогава според Теофан, 358, 20—23, „Българите, като видели тези гъсти многобройни редици, се отчаяли за спасението си и избягали в споменатото укрепление и взели мерки за защита“. Тук се говори за споменатото вече укрепление, макар че такова не е било споменато преди това от Теофан. Това се дължи на обстоятелството, че вероятно при съкращаване на извора, използван от Теофан, Теофан е пропуснал пасажа, в който се е говорело за това укрепление. Но същото известие у Никифор, 35, 1—4, е предадено така: „А българите, щом видели множеството конници и кораби, уплашили се от внезапното и ненадейно нападение и избягали в своите укрепления и там останали четири дена“. От текста на Никифор се вижда, че укрепленията (*οχυράματα*) на българите били няколко, тъй като той употребява множествено число. По-нататък Теофан, 358, 25, описва събитията така: „След като в продължение на три-четири дена те (българите) не се осмелили да излязат от това укрепление, а ромеите не завързали сражение поради блатата, мръсният народ, забелязвайки слабостта на ромеите, се съвзел и станал по-смел. Понеже императорът страдал от болки в краката и бил принуден да се върне с пет кораба с приближените си в Месемврия, за да прави бани, оставил стратегите и войската със заповед да водят схватки, за да ги измъкнат от укреплението и да завържат сражение с тях, ако се случи да излязат. В противен случай да ги обсадят и да ги пазят в укрепленията (*ἐν τοῖς ἰσχυράμασι*)“. Без да влизаме в повече комен-

¹ В. Н. Златарски, пос. съч., стр. 133.

тари, ние виждаме че в последния пасаж на приведеното известие и Теофан споменава *ερβισσων* в множествено число, което значи, че освен едно определено укрепление българите са имали и други. Теофан и Никифор са използвали един общ извор, който са преразказвали различно, но който е говорел не за едно, а за няколко укрепления. Тези укрепления ще да са били нещо от рода на аулите, които е строил Омуртаг, може би по-примитивни, със землени или дървени укрепления. Но цялата връзка между *Огъл* и *аул* е изкуствена и е изградена преди всичко върху предположението, че в заетата от първобългарите област е имало само едно укрепление, след това, че по него е била наречена самата област, след това, че името е предадено през устата на славяни и най-сетне, че в езика на първобългарите звукът, отбелязван с *gh*, е изчезнал или е могъл да изчезне. Като прибавим към всички тези предположения още и това, че в писането на *Огъл* на гръцки има няколко варианта, а именно *Ουλον, *Ουκλον и *Ουυλον, т. е. *Onglon*, ние ще стигнем до заключението, че само ако приемем формата *Ουλον като сигурна, можем да направим горните предположения, за да стигнем до връзката между *Ουλος* и *aghul*, а това значи, че в същност едно подобно тълкуване е почти невъзможно.

„ЛАТИНГРАД“ В БАЛКАНСКИТЕ ЗЕМИ

Василка Тъпкова-Займова

Думата *латинъ* се среща в наши паметници от твърде ранна епоха, напр. още в Житието на Методий (Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, I, София, 1943, стр. 22). С *латиняни* се означават жителите на средновековните западни страни и с *латинско* — всичко свързано с тях и по-специално със западната църква.

Един пример за разпространението на *латин* се среща в името на латинката. Неотдавна Р. Бернар (Quinze mots balkaniques d'origine turque, Балканско езиковедие, XI, 2, 1965, стр. 88—89) даде убедително обяснение на това име като адаптация от турското *lâtin çiçeği*, понеже латинката, пренесена от Америка в западните страни, е минала оттам в Турция.

Съчетанието *Латинград*, начално *Латикъ градъ*, обаче, е по-старинно. То явно е от преди XIII—XIV в. За това съдим от прилагателното *латинъ*, производно от *латин(янинъ)* с наставка *-ъ*, която, както в останалите славянски езици, е била продуктивна до към XII—XIII в.

В няколко случая *Латинград* се среща заедно с едно друго съчетание: *Легенград*. Затова най-напред ще хвърлим един поглед върху обясненията, които се намират в литературата за него.

В едно свое изследване, излязло в края на миналия век, румънският учен Хъждеу изказва мнение, че *Легенград* (в сръбските песни *Леђанъ*, *Ледјанъ*) намира най-доброто си обяснение в песента за Милош, където се говори за войводата Литон, който според сръбските летописи от XVII в. имал било приятелски, било неприятелски отношения с наследниците на Стефан Милутин в края на XIII и началото на XIV в. Името на този воевода Хъждеу обяснява като прякор *Litean*, т. е. *Латин*, защото е бил католик, а същинското му име било Михаил (според друг вариант Мелетин). Затова и за неговия град се говори така:

У Ледјану граду Латинскоме,
У Латинског кралъа Михаил.

Този *Легенград*, според Хъждеу, трябва да се търси на север от Дунава, в Мала Влахия, до с. Недя, при блатото Бистрец. Там венецианците, наричани от населението с общото *liteani* = *латини*, нмали своя колония (N. Voda, Un secol și jumătate din începuturile statului țarei românesce (1230—1380) ca introducere la tomul IV. din Etimologicum magnum Romaniae de V. P. Hășdeu, București, 1898, стр. CCLXXXVI — използвано според рецензията на Г. Занетов, Първите влашки господари, Псп., 11, 1900, стр. 118 и сл.).

А. Стоилов, който иначе е съгласен с мнението на Хъждеу, че венецианците могат да бъдат наричани с общото име *латинци*, не приема, че *Легенград* трябва да се търси зад Дунава, именно при с. Недя, като привежда, както и Занетов, между другото и доказателства от географски характер. Освен това той посочва няколко примера от местни имена в Македония, които напомнят името *Легенград*. Най-очевиден пример, според него, е една бележка, която Кирил Пейчинович е писал на един триод в началото на XIX в. и в която съобщава, че е родом „от *Легенград*, сиреч от Тетово“. Стоилов предполага, че може би става дума не за самия град Тетово, а за старото Тетовско село Лешок. Той напомня, че много поляци („ляхи“), а и други западници, наричани общо със същото име, са се били заселили в Призренско, Тетовско, Кратовско, Паланешко, Кумановско, Овче поле и пр. Затова по тия места се срещат имена като Лехово, Лешко и пр. В това намра той обяснението на *Легенград* — от етническото име на *лехите* (А. Стоилов, *Легенград в южнославянската поезия*, Псп., 64, 1903—4, стр. 237 и сл; пак там и преглед на изказаното по-рано мнение за *Легенград*).

В посочения по-горе пример от песента за Милош показахме, че името *Легенград* върви заедно с определението *латински*. Това е и естествено — щом въпросните заселници-рудничари са били смятани за западници, то и обяснението на *Легенград* като „латински град“ е логично. Такива примери могат да се посочат още. Пак в един вариант на сръбска песен се казва:

Как се жени српски цар Стјепане,
на далеко запроси невојку,
у Леџану граду Латинскоме,
да ми идеш у биелу Леџану (цитирана у А. Стоилов, пос. съч., стр. 239—240).

Като паралел може да се посочи и една българска песен:

Отиде у Латинска земя,
у Латинска, у града Легена (СБНУ, 43, стр. 145).

Ето и други примери, които намираме за Латинград:

Отиде у Латина града
да утърми две тънки латинки,
две латинки, две млади янинки (пак там, стр. 385, от Софийско).

Вино пише Муса Арбанаса
у биелу граду Латинину (пак там, стр. 101, от Софийско).

Ако се съди по определението *янинки* и по името на „Муса Арбанаса“, тази песен пак напомня повече за западните краища на полуострова. Друга песен обаче, в която наистина се говори само за *Латинска земя*, ни насочва пък към отвъддунавските земи:

Препливали тая бела Дунав,
Та минали дур утърнд Влашка,
Та си опли у Латинска земя (пак там, стр. 191, от Слатина, Софийско).

Към този пример трябва да посочим и един пасаж от повест, озаглавена „Сказание вкратце о молдавских государехъ, отколе начаса Молдавская земля“. В него се говори за борби между католици и православни във Влашко, за което впрочем се споменава и в Паисиевата история. Хъждеу я е използвал от един ръкопис, познат още на Карамзин, но който той е използвал по-цялостно. Прочее, там се казва така: „Создаша себѣ латина новий градъ и прозваша его Новий Рим; Романовци

же невосхотѣша и начаша велью брань съ ними чинити и неотлучашася отъ вѣры Христовы“.

Според Хъждеу „Романовците“ са власи от окръга Романовац, а т. нар. „Нови Рим“ е Недя, където е владял „Литон“. Според Занетов, който прави рецензия на Хъждеу, това са „власите“ (между тях може би е имало и българи) от Вълча, понеже Романовац в онова време е обхващал пространството между Олт и Жиул (Г. Занетов, пос. съч., стр. 121). В случая това не е особено важно за нас. Важното е, че действително и във Влашко се употребява терминът *латини* със същото означение, което посочихме по-горе.

Следователно изглежда, че както *Легенград*, така и *Латинград*, не трябва да се търсят само в западните части на полуострова или само на левия бряг на Дунава. В народните песни тяхното име се свързва с места (както в западните райони, така и на север от Дунава), където е имало заселени *латини*, т. е. пришълци от западен произход, съответно католици. Означението *Латинград*, както и *Легенград*, е възникнало преди османската епоха, когато има заселване на „латини“ по различни причини.

Има случаи, когато с *Латинград* изглежда е означаван и самият Цариград, обаче вече през османско време. На това ни навежда следната песен:

Марко гради бели манастире,
та се дочу до Латина града,
до Лагина, до цар султан Селим (СБНУ; 43, стр. 385, от Софийско).

Твърде известно е, че от 1204 до 1263 г. кръстоносците са владели Цариград, който е бил столица на общопризнатата от всички Латинска империя. Всички византийци от тази епоха, а и от по-късно време единодушно ги наричат *латини*. Така, в посочената по-горе повест, градът на онези *латини* е бил наречен „Нови Рим“ за спомен от града Рим — люлка на католицизма (така е в дадения случай, защото другаде „Нови Рим“ = Цариград). Така и в последната песен очевидно *Латинград* служи за означение на онова, което някога е било столица на латините и където в момента пребивава султанът.

В. Миков (Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София 1943, стр. 98—99) е изказал мнение, че *Латинград*, както и *Латинска черква*, *Латинско кале*, *Латински гробища* и пр. се свързва у населението с един народ, който е живял много отдавна, говорил е неразбираем език, строил калета и пр.

В същност от казаното по-горе личи, че възникването на *Латинград* не е толкова неопределено и легендарно. Това име е възникнало:

1. В една определена епоха, т. е. преди XIII—XIV в.
2. Във връзка с по-масовото идване на Балканите (повече в западните краища и покрай Дунава) на преселници от западен произход, като това движение се обуславя първоначално от нахлуването на кръстоносните вълни след края на XI в.
3. Вероятно името се пренася по-късно и за означение на Цариград.

КЪМ ЕТИМОЛОГИЯТА НА СЕЛИЩНОТО ИМЕ *ЕТРОПОЛЕ*

Стоян Стоянов

Обясненията, които са давани досега за произхода и значението на името на гр. Етрополе, по редица съображения не могат да се смятат за удовлетворителни. Нека видим защо именно предлаганите етимологии са неприемливи.

Най-напред Ст. Младенов мимоходом обяснява името като произлязло в първата си част от среднобълг. *атръ* от *жтръ* 'вътре', новобълг. *вътре*, диал. *вънтри*, *унѣтри*¹.

По-късно в книгата си „Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места“ (София, 1943) В. Миков на две места се спира върху името *Етрополе*. Той обаче не споменава нищо за тълкуването на Ст. Младенов, от което обстоятелство може да се заключи, че това мнение на именития наш езиковед му е останало неизвестно. На стр. 144 Миков дава следното обяснение за произхода на името *Етрополе*: „Не по-малко влияние върху топонимията е оказала и железодобивната индустрия. Известни са голям брой наименования, които стоят във връзка с желязото, от които ще отбележим: *Железница* (Соф.), *Г. и М. Желязна* (Троян. и Тет.), *Железна* (Ферд.²) и пр., до които се намират следи от старо рударство. На тези названия съответствуват тур. *Демирджилер* (Пазар.), *Демирджили* (Слив.), *Демир тепе* до Радославово³ (Пирд.) и пр.

Все във връзка с желязото, както и занятията, свързани с него, могат да се споменат още: *Етрополе*, град и местност до Пещера и *Етровица* до Мала Църква (Самок.), с което се означават места покрай реки, гдето е имало самокови и мадани“.

Авторът обаче не изяснява как името *Етрополе* със сегашната си форма се извежда от име на река или вода. Той не сочи също така други автори, на които евентуално се позовава при това свое тълкуване.

На стр. 177 в цит. съч. В. Миков отново се спира върху произхода на името *Етрополе*, като тук пише следното: „Днес по всички краища на земите ни срещаме много наименования, които имат връзка с вода. Над Скопие една планина, за разлика от близката безводна *Суха гора*,

¹ Вж. St. Mladenov, Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin u. Leipzig, 1929, стр. 124.

² Сегга Михайловградско.

³ Сегга с. Чавдар.

се нарича *Водно* или според средновековни грамоти — *водно* (така!). Едно село в Поповско се казва *Водица*, име, което носи и едно малко изворче до Г. Косово (Севд.). Повечето пъти нарицателното *вода* влиза в съставните части на много названия, като *Водни дол* до Баня (Дупн.), *Бяла вода* (Ник.), *Бялата вода* и до нея *Черната вода* до Блъсничево (Лук)... Все във връзка с вода стоят и названията *Етрополе*, градец в Ботевградска ок., местности до Пещера и при Шилченския проход и *Етровоица* до Мала Църква (Самок.), с които обикновено се назовават места, гдето някога е била развита железодобивната индустрия. До Лясковец един път се нарича *Ветерски* вм. *Етерски път*.⁴

На това място авторът също не дава никакви конкретни обяснения за произхода на името *Етрополе* от кое по-раншно име или словосъчетание произлиза, чрез какви звукови и семантични промени, и пр. Привеждането на названията *Етровоица* и *Ветърски* (според автора вм. *Етърски*) път подсказва, че В. Миков свързва може би името на гр. *Етрополе* с името на горното течение на р. *Янтра* — *Етър*. Сегашният звуков състав на двете имена допуска по начало възможност за тяхното сравнително разглеждане и евентуално общо етимологизиране. Веднага обаче трябва да се изтъкнат следните обстоятелства, които се противопоставят на непосредственото извеждане на селищното име *Етрополе* от речното име *Етър*:

1. *Етър* е име на река. Това име е непосредствен континуант на тракийското име на същата река **Αδρος, Ieterus, Iatrus* със значение 'буен, бърз'¹. По всяка вероятност тракийското название е субстантивирано прилагателно и има значение на словосъчетанието 'буйна река', 'бърза река', 'буйна вода'. Срв. „Да те вземе *мътната!*“ Назоваването на една многоводна планинска река със субстантивираното прилагателно *буйна* или *бърза* е напълно естествено и не може да буди никакви съмнения или възражения.

2. Името, което е предмет на настоящите бележки, е название на населено място, което е отдалечено от р. *Янтра* (*Етър*). При това, докато речното име *Етър* (**Αδρος, Ieterus, Iatrus*) е с имплекс, селищното название Етрополе е композитум, в който първата част *Етро-* очевидно е подчинена в смислово отношение на втората част *-поле* и се явява като нейно определение. Но ако приемем, че първата част е от тракийски произход и е континуант на **Αδρος, Iatrus, Ieterus*, ще трябва да смятаме, че и втората част, макар и променена в звуково и в семантично отношение, е от тракийски произход. Такова допускане, както ще видим по-нататък, не е абсолютно невъзможно, но е малко вероятно.

Напоследък Б. Симеонов направи опит да обясни произхода и значението на същото име². Той направо и без каквито и да било уговорки отхвърля тълкуването на В. Миков. След това привежда още няколко обекта, носещи името *Етрополе* (някои приведени и от Миков), а именно: *Етрополе* (изговаряно и като *Йетрополе*) — „общирно висо-

¹ Вж. Д. Дечев, Тракийските названия на наши реки, ИИБЕз, III, 1954, стр. 278—279; Вл. Георгиев, Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 47, 115; Тракийският език, София, 1957, стр. 66, 73; Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 30, 97; Изследвания по сравнително-историческому языкознанию, Москва, 1958, стр. 130.

² Вж. Б. Симеонов, Етрополе, Български език, XVI, 1966, 6, стр. 581—582.

копланинско плато, поле, пасище" — в Годечко; название на „планинско затворено поле“ в Пловдивско и Пещерско: *Етрополе* — в Родопите; *Етровоца* — Самоковско, *Вътрополе* — Котленско „високо поле край с. Медвеи, заградено, затворено от всички страни с високи хълмове, Грашница, Орлица, Звънлиница и Аръша“; *Вътрополе*, Габровско, край хижа Узана, наричано още *Вътрополска поляна* (по П. Целирадев); *Вътрополе*, край с. Мъглиж, Казанлъшко.

Като се опира на изброените названия, Б. Симеонов изоставя хипотезата, че името на гр. *Етрополе* може да има тракийски произход и се насочва да изтъкне неговия славянски произход. Той приема без каквито и да било резерви, че втората част на името е славянското съществително нарицателно име *поле*, понеже според него всички цитирани названия „по същество означават еднакви местности в географско отношение — обикновено затворени, високи планински равнинни полета“. След това, без да е направил необходимите справки и без да знае, че още преди 37 години Ст. Младенов извежда името на гр. *Етрополе* от среднобълг. *ѡтъ* от *ѡтъ*¹, Симеонов открива „сериозни основания да се мисли за славянския произход на названието“.

Приемайки след Младенов, че в състава на името *Етрополе* първата част произлиза направо от сръб. *ѡтъ* 'вътре', Симеонов стига до извода, че „*Етрополе* е старо славянско название и че то означава 'вътрешно поле'².

Тази етимология на името на гр. *Етрополе* обаче е трудно приемлива по следните съображения:

1. Името е на старо и значително по големина селище, което в стари приписки се споменава като *место* (*место*)³ 'градче, паланка', а не е име на поле 'широка и равна местност, равнина'⁴. Вярно е обаче, че има и съставни селищни имена с втора част *поле*, но те не са много, например: *Бяло поле* (Старозаг.), *Вълче поле* (Хаск.), *Камено поле* (Врач.), *Край поле* (Търговищко), *Марино поле* (Благоевгр. и Пловд.), *Равно поле* (Соф.), *Сливо поле* (Рус.), *Съдийско поле* (старо *Кадъ алан* — Сливенско), *Черно поле* (Видинско), *Ясно поле* (старо *Чакъре* — Пловдивско)⁵.

2. Във всички съставни имена на селища и на местности с втора част *поле* първата част е прилагателно име, което в даденото словосъчетание е определение на съществителното (поле), например: *Бяло поле*, *Черно поле*, *Равно поле* и пр.

В старобългарския речник на Миклошич⁶ думата *ѡтъ* с варианти *ѡтъ*, *ѡтъ* (Суп) е посочена като наречие. При *ѡтъ* обаче в забележка Миклошич отбелязва: „... b) *ѡтъ* vere esse subst. f. pendens ab adj. *ѡтъ: нз *ѡтъ* Sup⁷.

¹ Вж. Ст. Младенов, пос. съч., стр. 124.

² Вж. Б. Симеонов, пос. съч., стр. 582.

³ Вж. Йор. Иванов, Български старини из Македония, II изд., София, 1931, стр. 251, 496.

⁴ РСВКЕ, т. II (Л—П), София, 1956.

⁵ Вж. Списък на населените места в България по съществуващото административно деление към 15 ануари 1960 г., София, 1960, passim.

⁶ Fr. Miklosich, Lexicon . . .

⁷ Суп, Sup — Супрасълски сборник.

Самият факт, че *жтръ* като прилагателно не е засвидетелствувано никъде в огромния брой паметници, от които е извлечен материалът за речника на Миклошич, показва, че такова прилагателно в старобългарски и в среднобългарски едва ли е съществувало. Засвидетелствуваното прилагателно от същия корен, съдържащо се в *атръ*, *жтръ*, е *ятрънь* 'вътрешен'. С това прилагателно обаче и съществителното *полк* би се получило съставно име (респ. словосъчетание) *ятръно полк*, което по-късно в новобългарски би дало *Етрено поле* или *Етърно поле*¹. За подобен развой срв. също *вѣтръ*, *вѣтрънь* > *ветрен* || *вятърен*, *ветрена мелница* || *вятърна мелница*²; *сѣребрънь* || *сѣребрънь* > *сребрен* || *сребърен* и пр.³

Възможно е все пак от съчетаването на предполагаемото (незасвидетелствувано) прилагателно *атръ, -а, -о със съществителното *полк* да се получи словосъчетанието *атро полк*, което ще даде в новобългарски *етро поле*, а като название на местност или евент. на селище се е превърнало в композитум *Етрополе*.

Има обаче някои факти и съображения, които се противопоставят и на това крайно предпазливо допускане, т. е. които сочат, че селищното име *Етрополе* не е от славянски произход. Какви са тези факти и съображения?

Името на гр. *Етрополе* се среща в приписка от 1642 г. в един ръкописен миней, запазен в Зографския манастир. Тази приписка е обнародвана най-напред от Љ. Стојановић в „Стари српски записи и натписи“, I—III (Београд, 1902—1905), под № 1357. Оттам я препечатва Б. Цонев в съкратен вид в своята „История на българския език“, т. I, стр. 273 (във второто изд. стр. 227). Тук името на *Етрополе* е написано *Ѡтрополъ*.

Ето същата приписка, обнародвана точно и изцяло от Йордан Иванов:

† Съ мнѣн исписа Ѡ Вѣснана. Софнани въ Ѡтропо оу монатнрѣ. рѣкомн Троица Ѡ прннесе Ѡ въ Стоѣю горѣ въ монатнрѣ Зѣгра Ѡ прнложи Ѡ оу црква (sic) въ даѣ стго мннка Георѣа. з. р. Ѡ (7150—1642)⁴.

Както се вижда, в тази приписка името, което ни занимава, не е *Етрополе*, а *Ѡтропо* (= *Ѡтропол*). Книжовникът Вѣснани Софнанинъ е знаел добре името на селището, в близост до което се е намирал манастирът Св. Троица, гдето той е работил и е „изписал“ между другите книги и занесения лично от него миней в Зограф. Ето защо не можем да се съмняваме в точността на записаното в приписката име *Ѡтропол*(ъ).

¹ Срв. *етърник* (Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед към народните говори, т. I (А—К), София, 1951).

² Вж. РСБКЕ, т. I (А—К), София, 1955.

³ За обусловеността на този развой вж. Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, §§ 87; 104, 1а. заб.

⁴ Вж. Йорд. Иванов, пос. съч., стр. 251.

В турски документ от 1685 г. интересуващото ни име е записано Атрвишлй (в транскрипция от арабица)¹. В този случай е интересно началното *a* вм. *e*, защото написаната с арабица форма Атрвишлй може да отразява именно по-старото име на селището *Атропоан(с)*, без преיותация *Атропоа(и)*, както е записано и в приведената по-горе приписка от 1642 г., а не *Етрополе*. Тази възможност се подкрепя от записвания в турски документи на имена с начално *a*, напр.: *Агатово* (= *Агатwwx*), *Алтимир* (= *Алтймйр*) и др.²

Но ако името на гр. *Етрополе* не произлиза от сrb. *атро полє*, какъв произход може да има то?

По всяка вероятност то е резултат от звуков и семантичен развой на гръцко сложно име **Iatropólis*. Първата част на това сложно име е *Iatros* 'лекар, спасител, стб. врач', а втората част *-pólis* = *-eōs* 'град, селище; крепост, твърдина'. Гръцки композита от този тип са многобройни, напр.: *Νικόπολις*, *Φιλιππόπολις* и пр.

Сложни съществителни от същия тип са широко разпространени и в тракийски и дако-мизийски, напр. *Agatapara*, *Brentopara*, *Mesembria*, *Pulpudeva*, *Ciridava* и пр.³ Следователно не е изключена вероятността гръцкото име **Iatropólis* да е превод или преосмисляне на някакво тракийско или дако-мизийско сложно название, особено с втора съставна част *-para*⁴.

Промените в звуковия състав и в значението на **Iatropólis* в *Етрополе* не са трудни за обяснение. Преминването на начално *y* [ja] в [e] е обикновено фонетично явление както в източните, така и в някои западни български говори, напр.: в изт. говори — *Янина* > *Енина*, *яребица* > *еребица*, *яре* > *ере*, *ядовит* > *едовит*, *Стояне* > *Стоене*; в зап. говори — *ядеш* > *едеш*, *яйце* > *еце*, *ятак* > *етак*, *ярем* > *ерем*, *Яким* > *Еким* и др.⁵

Специално в ботевградския (орханийски) говор, към който спада и етрополският говор, също така се наблюдава преглас [ja:e] и [ʔa:e], напр.: *внѣсем* (< *внѣсѣм*), *влѣзем* (< *влѣзѣм*), *да ъзем* (< *да ъзѣм*), *жавѣвам* (< *жавѣвам*) и пр.⁶ В нашия случай прегласът [ja:e] е бил обусловен и от липсата на ударение върху началната сричка (**Iatropólis*).

Завършекът *-is* на гръцките имена на българска почва отпада редовно, поради което от **Iatropólis* се е получило *Ятропол* > *Етропол* като *Никопол* (< *Νικόπολις*), *Созопол* (*Σωζόπολις*) и пр. За славянското население, което се е настанило по-късно в селището и в околността, името *Ятропол* (*Етропол*) е било неясно по значение. Ето защо то го

¹ Вж. Р. Стойков, Наименования на български селища в турски документи от Ориенталския отдел на Народната библиотека „В. Коларов“ от XV, XVI, XVII и XVIII век, Известия на Нар. библиотека „В. Коларов“ и Библиотеката при Соф. държ. университет за 1959 г., т. I(VII), София, 1961, стр. 407.

² Вж. Р. Стойков, пос. съч., стр. 367.

³ Вж. Вл. Георгиев, Българска етимология и ономастика, София, 1960 (Карта за разпределение на дако-мизийските и тракийските местни имена).

⁴ Вж. за такава възможност у Вл. Георгиев, Тракийският език, София, 1957, стр. 56 (*Pulpi-deva* → *Φιλίππί-πολις*); Българска етимология и ономастика, София, 1960, стр. 111, Б, 2; Въпроси на българската етимология, София, 1958, стр. 111 (*Κεσι-παρα* > *дн. Циропол*).

⁵ Вж. К. Попов, Говорът на с. Габаре, Белослатинско, ИИБЕЗ, IV, 1956, стр. 117.

⁶ Вж. Г. п. Ивaнoв, Орханийският говор, СБНУ, XXXVIII, 1930, стр. 19–22, 147, 148

е преосмислило, като го е свързало със значението на думата *поле* по звукова прилика. По такъв начин от *Ятропол* през *Етропол* се е стигнало до *Етрополе*.

Че това е напълно възможно, показва аналогичната промяна с името на албанския град *Москополе* < *Москопол* < *Мосхопол* < *Моохолѳолис*. Това селищно име, както е известно, е свързано с прочутия четириезичен речник на поп Даниил. Видни наши книжовници и учени пишат именно *Москополе*, напр.: „На първо място трябва да се спомене тука прочутият „Четвероезичен речник“ (Lexikón tetraglosson), печатан около времето, когато Паисий Хилендарски завършва своята „История славѣноболгарская“, в цвѣтящия тогава, сетне опропастен град Москополе в Албания“¹. „Поп Даниил от Москополе (Корчанско) напечатан в 1802 г.“², вероятно в печатницата на манастира Св. Наум, речник-разговорник на четирите християнски езика, употребявани в Битолско: гръцки, влашки, български и албански“³.

И така, въз основа на привлечените данни и на тяхната интерпретация в настоящите бележки, може да се предложи хипотезата, че името на гр. *Етрополе* произлиза от *Іатрѳѳолис. Сега името *Етрополе*, както *Знеполе* и други местни названия, няма вътрешна форма.

¹ Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, стр. 32.

² В същност речникът има няколко издания: I изд. Москопол, 1762; II изд. Венеция, 1802; III преработено изд. Солун, 1841 (Вж. Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III, стр. 152; на стр. 589 се споменава и за препечатване на речника в Дубровник; Вж. също М. Стоянов, Българска възрожденска книжнина, София, 1957, № 7480)

³ Йор. Иванов, пос. съч., стр. 63.

СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ КИЕВО, АНТРОПОНИМЪТ *КИЙ* И ОТРАЖЕНИЕТО МУ В БЪЛГАРСКАТА И СЛАВЯНСКАТА ТОПОНИМИЯ

Николай П. Ковачев

Проучването на нашата ономастика дава ценни сведения за историята на българския език, за доселищните отношения в миналото, за балканското и славянско езикознание, а също така и за славянския лингвистичен атлас. Изоставането на антропонимията ни обаче става причина почти да липсва български материал в сравнителните антропонимични изследвания¹.

Публикуваните напоследък турски документи от XV—XVI в. съдържат богати антропонимични названия от средновековието. Много от антропонимите, залегнали в тях, са вече редки или изчезнали на българска езикова територия². Тяхното географско разпространение и фреквенция в миналото може да се проследи единствено по турски документи и по отражението им в топонимията.

Във византийски и турски източници се споменава селищното название *Kios*, *Киево*, образувано от лично име (ЛН) *Кий* (*Кийо*). В настоящето си изследване си поставям за задача да определя местоположението на това изчезнало селище, да проследя и изясня историята и етимологията на атропонима *Кий* (*Кийо*) и да отговоря на въпроса дали някои топоними, образувани от него, не са пренесени у нас от преселници украинци — *киевци*.

С падането на страната ни под турско робство едни селища след упорита съпротива биват разграбени и разрушени, а населението им се разпръсва из различни краища; втори значителни селища западат и променят народността си състав; трети — изчезват, но запазват названията си в местни обекти или в названията на новообразуваните турски вилаети. Името на селището *Хотел*, *Хотелец*, предшественик на Севлиево, се запазва за означаване на кааза *Хоталич* до Освобождението³. През XII в. византийската книжнина споменава в Мизия град *Kios* (*Киу*)⁴,

¹ М. Karpluk, *Słowiańskie imiona kobiece*, Warszawa, 1961.

² Н. П. Ковачев, Антропонимични ойконими от Севлиево в турски документи от 15 век, Трудове на ВПИ, В. Търново, 3, 1966, стр. 89—112.

³ Н. П. Ковачев, Един неизвестен надпис от Батошевския манастир, ИАИ, 22, 1959, стр. 516—519.

⁴ В. Г. Василевский, Византия и печенеги, Журнал Министерства народного просвещения, декем. 1872, стр. 304.

непросъществувал до днес. В турски документ, от XV в. в границите на Никополски санджък между имената на вилаетите: *Чернови, Шумен, Никопол, Враца и Ловеч* е посочен и вилает *Киево*, а в него зеамет *Киево*, владян от турчина Мурад¹.

По влизащите във вилаета селища: *Албаница, Беленци, Брестница, Брусен, Видраре, Врачеш, Гложене, Горна и Долна Шумница, Добревици, Дъбен, Караи, Новачене, Панега, Сводбе, Сираковци, Тетевен, Хубавене* и др. туркологът Р. Стойков с право предполага, че този вилает *Киево* трябва да се дири между р. Малък Искър и горното течение на р. Вит² — приблизително в днешно *Тетевинско*, в част от *Ботевградско* и *Луковитско* (приложение № 1). Вероятно поради съпротива, средновековното селище *Киш (Киево)* е било разселено, но основаният във феодалните му граници турски вилает е наследил неговото название. За установяване вероятното местоположение на изчезналото средновековно селище днес комплексно можем да се облекнем на турски документи, на археологически податки, на местни предания и на топонимията в района. В зеамета *Киево* са влизали село *Тути, Догруджа Калагуз, Комар Обасъ и Сираковци*. За част от раята на с. Тути е посочено, че живее на „мястото по име *Караи*“ (днес с. Караи, Врачанско)³. Сега с. *Сираковци* е махала от Батулци (Врачанско). Районът между р. Малък Искър и Вит е изпълнен с останки от открити и укрепени селища от ранното и късно средновековие: градище при Струпенска могила; крепост „Кривград — Калето“, чиито зидове са споявани с бял хоросан; няколко калета при с. Батулци; късноримско селище в м. „Града“ при с. Равнище; българска крепост „Чертиград — Самоград“ край с. Брусен; късносредновековно укрепление „Калето“ до Тетевен; две градища край с. Градешница; значителна крепост „Кулата — Кулата“ на левия бряг на р. Вит, ЮИ от Гложенския манастир „Св. Георги“ и др.⁴ Локализирането на *Киево* само по археологическите останки се затруднява, тъй като няколко крепости носят белезите на късното средновековие. Запазените предания обаче насочват, че селището трябва да се търси около с. *Гложене, с. Голям Извор и Гложенския манастир*.

Между населението се разказва, че с. *Гложене* е основано от *киевски* княз *Глож*, който бил прогонен от монголите. Отначало се заселил в старото градище „Кулата-Калето“, гдето издигнал манастир „Преображение“, а по-късно на хълма *Лисец* съгражда днешния манастир „Св. Георги“. За тази цел извиква майстори от Киев (Украйна). Последните не се връщат обратно, а се заселват наблизно и слагат начало на с. *Киевски извор* (мах. Старо (Горно) село), СИ 1,5 км от *Голям (Български) Извор*⁵. Интересното е, че старото име на манастира е *Киевски, Киев*. Основаването на манастира трябва да се отнесе към XIII — XIV в., когато *Киево* съществува. В манастирската архива е запазено на отделен лист сказание за началото на тази обител, свързано с чудотворна икона:...

¹ Извори за българската история, т. 10, 1964, стр. 289.

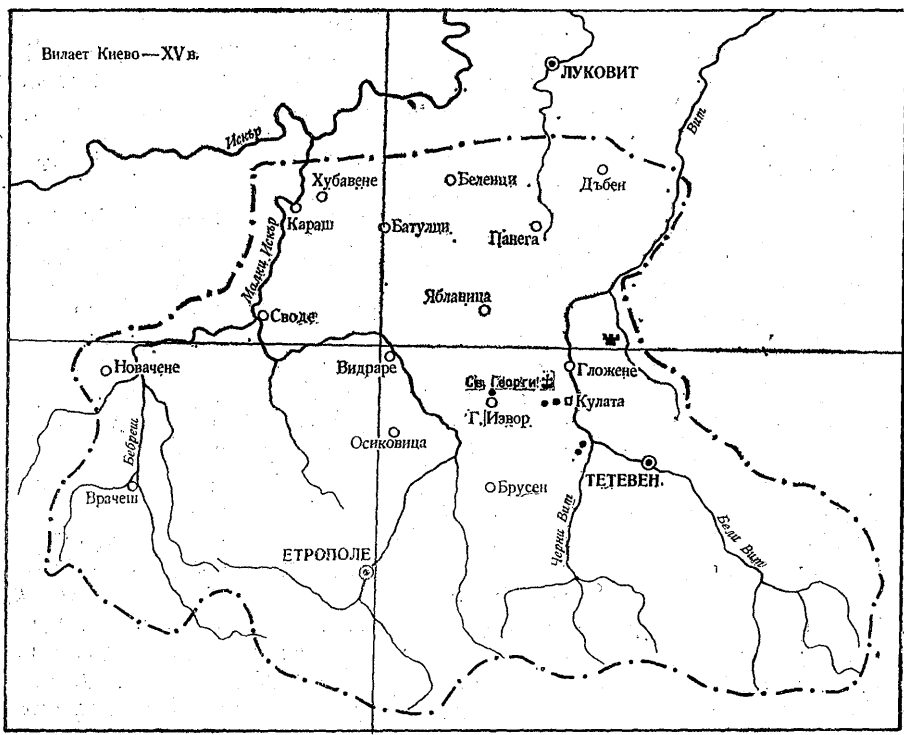
² Р. Стойков, Нови сведения за миналото на българските селища през 15—16 век. ИПр, 15, 1959, стр. 78—80; Извори за българската история, т. 13, 1966, стр. 227.

³ Извори..., т. 13, стр. 289.

⁴ Ив. Велков, Стари селища и градища по долината на р. Вит. Материали за археологическа карта на България, кн. 6, София, 1927, стр. 8—11, 17—18; Юбилеен сборник „Българско село“, София, 1931, стр. 277.

⁵ Ив. Велков, Стари селища..., стр. 14—15; Юбилеен сборник..., стр. 278; Сб. „Народна република България“, София, 1947, стр. 203.

ВО ДРЕВНЫ ВРЕМЕНА ИКОНА СТАГО МЪЧЕННИКА ГЕОРГІА, НЪШЕДШН НЪГРЪДА КІЕВЪ:
НОСНМА МАНИН БОЖІН, Н ПРНШЕДШН СТА НА КАМЕНИ НАВЕРХЪ ХОЛМЕ ТО...

Приложение № 1

Някой си княз „нз' града кїевъ, прозванїе „гложенскїн“ като чува за чудотворната икона, че напуснала Киев и отишла в България, идва тук и сътвори църков каменню, невеликъ на камни наверхъ холме то неспрадн монасты на камни на версте то: князи мѣлой землѣ на припитанїе монахо прнхо црѣковнаго. и даровахъ монастырєвы. ндѣже нынѣ, нахѣдатса два сѣла, нма єдиномѣ называєтса са нзводн кїевскїа: драгомѣ же сѣлѣ нма гложенн. срѣчь, на нменн прозванїе князѣ тогѣ... Минава много време, турците завладяват страната, манастирѣт изпада в голяма бедност. Това принуждава монасите да изготвят обръщение-лист до жителите шрѣтанихъса въ вѣохраннмо градѣ кїевѣ, за да бъдат подражатели на прадедите си да подкрепят с помощта си изпратените за тази цел просители в Украйна. Писачѣт по-долу съобщава, че неотдавна някой си

донесени от този град. При двукратното си посещение в манастира П. Мутафчиев отбелязва в тукашната библиотека: Евангелие от 1746 г., Патерик от 1768 г., Житие на светиите от 1784 г. и др., печатани в синодалната печатница на Киевопечерската лавра¹. Това вторично свързване на манастира с името на гр. Киев (УССР) умело се използва по-късно от монасите, за да изпратят свои просители за помощи в Украйна.

Общото в названията на изчезналото наше селище Киево и украинската столица Киев се крие в това, че те произлизат от общославянското ЛИ *Кий* (*Киѡ*), което у нас е отряло към края на турското робство. В Русия ЛИ *Кий* е отбелязано през XII в. като име на основателя на гр. Киев и на Киевец на Дунава. По-късно, срв.: *Кийка* Назаръец, *Кияшко* Михаило; презимената: *Киев* Ивашко, *Кийков* Ондреян, *Киевич* Петър (XV — XVII в.)²; ЛИ *Кийко* и прозвище *Кий*³. Антропонимът е на лице и в Полша: *Kij, Kijan, Kijanek, Kijaw, Kijek, Kijski* и др.⁴ До неотдавна в Кръвеник (Севлиево) се пазеше Пр *Киека*. Многобройни топоними във всички славянски страни от ЛИ *Кий* говорят, че той е общославянски. Етимологията му ще трябва да се свърже с коренната морфема в *кыекъ, кыякъ, кыяць, кыць* 'топка, топуз на кантар; желязна топка с дупка за тояга; тояга с желязна топка на върха, топуз; тояга на края за тумкане тъпан; дръндобойски топуз; препосно: къпъни (везни) с едно блюдо и с дървен топуз за теглене'⁵; в сърбохърв. *кйјак* 'кривак, сопа', през XV — XVI в. особен 'чук като оръжие' — *киј*; словен. *kij* 'тояга, дървен чук'; пол. *kij* 'дебела, неокастрена сопа', в старопол. 'къс дебел пѣн към оковите на прѣстъпници' (XIII в); чешки *куј* 'тояга, бастун', в слованки *куј* 'тояга', в горнолужишки и долнолужишки *kij* 'тояга, пръчка'; в руски *кйй* 'пръчка, сопа', старорус. XI в. със значение 'чук' — в Святославов изборник; в Суздальска летопис 'чук, боздуган': Ударна на Ярославнахъ пещецѣхъ и канкнуща, онѣкргъше кнѣ, а онн топорѣ, отъвѣжатн ны (6724 г.)⁶; украински *кйй* 'пръчка, сопа, бастун; тояга с кълбовидно разширение, оставено на корена'; белоруско *кйй*, 'пръчка, сопа'. Първоначално значение в праславянски в основа **kū-jo-* е 'бия, удрям, отблъсквам'⁷ както в **kuti, kovq*. Докато и. -е. *koц, прасл. **kovq-* със семантична иновация 'бия > бия с чук по метал, кова' се конкретизира към ковашката терминология, то прасл. *кујь не се обхваща от вторична продуктивна тематизация *kov-q. Въз основа на богат сравнителен материал О. Н. Трубаčov реконструира прасл. форми *кујь, *кујьсь, *кујяпка, *куја със вероятно значение 'дървена пръчка, сопа, чук'

¹ П. Мутафчиев, пос. съч., стр. 70—71.

² Н. М. Тупиков, Словарь древне-русских личных собственных имен, Спб., 1903, стр. 182, 572.

³ М. В. Бѣрлѣг, Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў, Мінск, 1963, стр. 9, 25.

⁴ ПАН, Институт по ономастика в Краков, архивна картотека.

⁵ Н. Геров, Речник на български език, т. 2, Пловдив, 1887, стр. 439, 442; Ст. Младенов, Български тълковен речник, т. 1, София, 1951, стр. 1020, 1026; К. Мутафов, Градиво за български речник, Родна реч, 8, кн. 3—4, стр. 134.

⁶ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, 1, Спб., 1893, стр. 1416.

⁷ F. G. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, 2, Kraków, 1965, стр. 159; Słownik staropolski, 3, Warszawa, 1962, стр. 276—277.

10. *Киешка долина*, ляв приток на р. Негойчевица; Известна и като *Солищенска* и *Бабанска долина*, тече край родови колиби *Киеците*, сега изчезнали, с. Кръвеник, 11. *Киеците*, колиби, СЗ 0,5 км от Кръвеник, по мъжка линия родът измрял; 12. *Киевски колиби*, горист склон, изчезнали колиби, ЮИ 2 от с. Идилево (Севл.); 13. *Киевци*, колиби до с. Поповци (Габровско); 14. *Киевото*, пасище, с. Попниколчовци (Габр.); 15. *Киевото*, ниви при с. Попрачевци (Габр.); 16. *Киевото*, м. до с. Ветренци (Търновско); 17. *Киевски орници*, овощни градини, ЮЗ 0,4 от с. Поповци (Габр.); 18. *Киевски кладенци*, извори, ЮЗ 5 км от с. Балван (Търновско)¹; 19. *Киевско калѐ*, крепост, ЮЗ 4 км от с. Розово (Пловдивско)²; 20. *Кев град* (< *Киев град*), крепост при Варвара (Пазарджишко); 21. *Кий дол* при с. Люблен (Поповско); 22. *Киевска чешма*, извор при мах. Ляска (Ардинско) и др. (Вж. приложение № 2). При цялостното проучване на топонимията в България названията с ЛИ *Кий* (*Кийо*) значително ще се увеличават.

В Беломорието и Югославия: 1. *Киево*, с. в Драмско³ 2. *Кийево*, паланка при Косово (Призренско); 3. *Киевска чешма* до Владишки хан (Власотинско); *Кийовац*, височина при Владишки хан; 5. *Кийевци*, с. до Рашка (Звечанско)⁴; 6. *Кийевац*, височина СЗ от Царев дел (Пиротско); 7. *Киевска река*, д. пр. на Тимок при с. Градско; 8. *Кийевац*, с. в обл. Сурдолица (Вранско); 9. *Кийевцие*, с. в обл. Лепосавич; 10. *Кийево*, с. в обл. Баточина; 11. ~, с. в обл. Малишево; 12. ~, с. в обл. Врлишка; 13. ~, с. в обл. Сански мост; 14. ~, с. в обл. Трново⁵. В Милутинова грамота от XIV в. се споменава: а се земля влашка на кыневън мегъ кыневоу отъ смоуднглава⁶. В Кварненски остров се срещат МН направо от нарицателното *kij*: *Kijac*, *Kijca*; на о-в Крк има рът *Kijac*, на Сан Марино хълм *Kijec*⁷. Това са явно метафорични образувания, според формата на местността, както нашите МН *Острец*, *Шиломо*, *Иглама* и др.

В Словения съществува хидроним *Kijski studenec* (или *Okno*)⁸.

В Съветския съюз: 1. На първо място гр. *Киев* (Къевъ), столица на УССР, възникнал в средата на първото хилядолетие, град *матерью городовъ рускихъ*⁹; 2. *Киевец* (Къевъць), селище на р. Дунав, според летописите основан от Кий, основоположникът на гр. Киев; 3. *Кыланка*, реквчка, идваща от Киевската планина при Киев, д. пр. на Днестър¹⁰; 4. *Киевская*, с. в Западен Сибир на л. бряг на р. Об; 5. *Киевское*, с. в Красноярски край (Кавказ); 6. *Киевский Еган*, д. пр. на р. Об, И от Киевская; 7. *Киевка*, с. в Караганда; 8. ~, с. в Новосибирск; 9. ~, с. в

¹ Н. П. Ковачев, Местните названия от Селиевско, София, 1961, стр. 204; Местните названия в Габровско, София, 1965, стр. 143.

² П. Делирадев, Принос към историческата география на Тракия, 2, София, 1956, стр. 256.

³ Й. Заимов, Български речни имена, Български език, IX, 1959, кн. 4—5, стр. 361.

⁴ М. А. Вуичий, Речник места у ослобојеној области старе Србије по служебним подацима, Београд, 1914, стр. 206.

⁵ *Imenik mesta*, Beograd, 1960, стр. 225.

⁶ Ст. Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, Београд, 1912, стр. 629.

⁷ P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb, 1950, стр. 29, 37, 40.

⁸ Fr. Bezla j, Slovenska vodna imena, Ljubljana, 1965, стр. 256.

⁹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, Москва, 1949, стр. 37, 438, 339.

¹⁰ Большая советская энциклопедия, т. 12, стр. 181.

Омск; 10. ~, с. в Прим; 11. ~, с. в Ставропол; 12. *Кия*, названия на няколко реки между Бяло море и басейна на р. Об и др.¹

В Полша: 1. *Kia, Klawka kale, Klaw toki*; 2. *Kijaków dobra*, градище във Вилейска област; 3. *Kijanhorod*, градище в Слуцка обл.; 4. *Kijanka wieś*, селища в Илжецка, Радомска и Ниска област; 5. *Kijanowka*, с. в Мохилowska околия; 6. *Kijanska wólka (Stara i Nowa)*, с. в Любартовска окол.; *Kijany*, с. в същата окол.; 8. *Kijas*, чифлик в Ченстоховска окол.; 9. *Kijewska wola*, с. в Иновроцлавска окол.; 10. *Kijaków, Kijkowa*, села в Новогородволинска окол.; 11. *Kijów*, пет селища в различни околии; 12. *Kijowec*, с. в Слупецка окол. и в Бялска окол.; 13 ~, с. в Гридачовска окол.; 14. *Kijoska góra*, планина на запад от Камьонка Струмилова; 15. *Kijewo*, селище в Хелмницка, Староолешковска, Иновроцлавска и Шредзка околия; Срв. още: *Kijaszkowo, Kije, Kijewice, Kijewicze* и др.²; *Kijewko, Kijno, Kijowice, Kijeskie Lasy*³.

В Източна Германия: *Kiłowicz* в обл. Торгау, XIV в. (Саксония); *Kiever See, Kiewieds Brücher* в обл. Мекленбург (Северна Германия), *Chiowe, Chuowe*, XIII в.; *Kuowe*, XIV в. в обл. на Елба и Саале⁴.

В Чехия: 1. *Kuje*, с. до Прага, XIII в.; 2. ~, с. Ю от Ломница; 3. ~, с. Ю от Трутнова, XV в.; 4. *Kujice*, с. до Широкова, XIV в.; 5. *Kujov*, с. към Немски брод, XIV в.; 6. ~, селце край Прага; 7. ~, с. до Плана, XIV в.; 8. ~, с. до р. Кривница, Ю от Румбарски, XIV в.; 9. ~, крепост до *Kujovský les* край Месиц, Зот Тушкова, XIV в. и др.⁵.

Възникването на посочените по-горе топоними от ЛИ *Кий (Кийо)* се потвърждава косвено от сказанието за основаването на град Киев в Украйна, намерило отражение в „Повесть временных лет“: Н быша .г. брата. а единому нма Кнн. на другому Щекъ. а третьему Хорнвъ. н сестра нхъ Лывьдь. н сьдаше Кнн на горь гдѣ ннѣ оубоць Борнчвъ. а Щекъ сьдаше на горь. кадѣ ннѣ зоветса Щековица. а Хорнвъ на третьем горь. ѿнюдуже прозваса Хорнвца. створиша городокъ. во нма брата нхъ старьшаго. н наркоша н Кнвъ...; На Кий се преписва и основаването на „городнище Кнвъць“ на Дунава, гдето искал състи с родомъ свнмъ.⁶

Вариант на това сказание намира съответствие в Арменска хроника от VII — VIII в., гдето се говори за град *Куара*; у безименен персийски автор от VIII — IX в. се споменава „*Куяба* — руски град, най-близък до страните на исляма...“ у арабски географ през X в. е посочен също *Куяба*⁷.

Създаването на древните киевски укрепления от тримата братя *Кий, Щек* и *Хорив*, исторически едва ли е достоверно; древните топоними *Киев, Щековица* и *Хоривица* са предизвикали преданието за имената на легендарните братя основатели.

¹ В. А. Никонов, Введение в топонимику, Москва, 1965, стр. 112; Атлас мира, указатель названий, Москва, 1954, стр. 158.

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 4, 1883, Warszawa, 1954, стр. 125.

³ St. Rospond, Słownik nazw geograficznych Polski Zachodniej i Północnej, 1, Wrocław—Warszawa, 1954, стр. 125.

⁴ Й. Заимов, пос. съч., стр. 361.

⁵ А. Профос, Místní jména v Čechách, 2, Praha, 1949, стр. 464.

⁶ Полное собрание русских летописей, Москва, т. 1, 1961, стр. 9—10.

⁷ История Киева, т. 1, Киев, АН СССР, 1963, стр. 36.

Известни са случаи, когато преселници в новото си местожителство назовават местности и селища по такива в родните си места. В българските топоними от ЛИ *Кий* едва ли имаме пренасяне на названието на гр. *Киев* от руски преселнически групи през средновековието, както са склонни да виждат това някои историци в името на *Русе*, *Червен*, *Тутракин* и *Гюргево*¹. Можем да приемем обаче, че някои родови имена — *Киевци* — в района на Севлиево, Габровско и Търновско, са свързани с името на изчезналото селище *Киево* в Тетевенско. Успоредно с това в тези райони отделно е съществувало и ЛИ *Кийо*. В землището на с. Градница, което преди XIV в. е обхващало това на с. *Стола* (Граднишки колиби) и *Кръвеник*, може да се проследи взаимовръзката между група топоними, свързани с род *Киеците* и ЛИ *Кийо*. Този род, заедно с повечето родове в *Кръвеник*, произхождат от Градница, напуснали я през различни времена². Между последните наследници на *Киеците* се пазеше спомен за постепенното предвижване на прадедите им от Градница към Балкана. Първоначално те се заселват на СЗ склон на масива *Левия връх*, в района на днешната махала *Кереците* (общ. *Стола*); след години се преместват на южния склон под билото на същия масив, по-сетне слизат и живеят в долината на река *Киевщица*, а най-после на днешната м. *Полявата*. Историята на това предвижване на рода е маркирано от местните названия: *Киев кладенец*, *Киешкото*, *Горното Киево*, *Киевото*, *Киевщица*³, *Киешка долина* и колиби *Киеците* (вж. приложение № 3). Движението на разселването от предпланините към планината е отразено в хидронима *Левщица* и в оронима *Левия връх*, които остават от ляво, когато се движим към горното течение на р. *Боазка* по Граднишкия пролом.

От структурно-семантично гледище българските топоними от ЛИ *Кий*, *Кийо* са притежателни със суфикс *-ов-*, *-ев-*: *Киево*, *Киевото*, *Горното Киево*, *Киев кладенец*, *Киев град*; със разширен суфикс *-овск-* (*-евск-*): *Киевски колиби*, *Киевски кладенци*, *Киевски орници*; с топонимичен суфикс *-ец*, *-ица*: *Кийовец*, *Киевщица*, *Киевщица*. Названията *Кийец*, *Кий дол* са произведени направо от нарицателното *кий*, *киец*, както сърбохърватските: *Кий*, *Кийац*, *Кийец*.

От структурно-семантично гледище българските топоними от ЛИ *Кий*, *Кийо* са притежателни със суфикс *-ов-*, *-ев-*: *Киево*, *Киевото*, *Горното Киево*, *Киев кладенец*, *Киев град*; със разширен суфикс *-овск-* (*-евск-*): *Киевски колиби*, *Киевски кладенци*, *Киевски орници*; с топонимичен суфикс *-ец*, *-ица*: *Кийовец*, *Киевщица*, *Киевщица*. Названията *Кийец*, *Кий дол* са произведени направо от нарицателното *кий*, *киец*, както сърбохърватските: *Кий*, *Кийац*, *Кийец*.

¹ П. Мутафчиев, Към въпроса за българските извори на руските летописни известия, СлБАН, ист. фил. клон, 3, 1912, стр. 138; Произходът на Асеновци, Македонски преглед, 4, 1928, стр. 1—42.

² Н. П. Ковачев, Из миналото на героичен *Кръвеник*, В. Търново, 1966, стр. 7—12.

³ Ив. Дуриданов, Южнославянски успоредници в развоја на един топонимичен модел (*ьsk-ica), Език и литература, XIX, 1964, кн. 3, стр. 37.

Приложение № 3

От изтъкнатото дотук можем да направим известни обобщения:
а) Съществуването на средновековното селище *Киево* е действително, което се потвърждава от старото име на манастира „св. Георги“ *Киев, Киевски*, ЮЗ от с. Гложене и от това на *Киевски извор* (село). Опорната точка на това селище е било градището Кулата-Калето, недалече от манастира. След упорита отбрана срещу турците¹, населението на Киево се пръсва из близки и далечни краища: Тетевенско, Троянско, Севлиевско, Габровско, Търновско. В тези краища е възможно да е съществувало и ЛИ *Кийо* по-отрано.

б) Единствено многобройните топоними до днес са запазили старинното общославянско лично име *Кий, Кийо*.

в) В светлината на разпространението на тези топоними върху широка територия на славянските страни, опитите да се дири неславянски произход за името на гр. Киев в Украйна остават нубедителни².

¹ Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, София, 2, 1944, стр. 289.

² В. А. Никонов, Краткий топонимический словарь, Москва, 1966, стр. 189—190.

БЪЛГАРСКИ ФАМИЛНИ ИМЕНА НА ПОМОХАМЕДАНЧЕНИ РОДОПЧАНИ ОТ МАДАНСКО

Анастас Саламбашев

Антропонимията на българите мохамедани в Родопите е общо взета чисто турска, обаче малък процент прякорни и фамилни имена в селища на бивша Маданска околия са от български произход. Някои от тях водят началото си отпреди помохамеданчването, а други са възникнали може би преди три-четири поколения и са се утвърдили вече като родови и фамилни имена.

Тук ще разгледам около 260 фамилни имена, които представляват интерес не само за езиковедството. Между другото те предлагат ценен доказателствен материал към въпроса за етиогенезиса на родопските помаци.

Материалът е събран от следните източници:

1. Избирателните списъци от 1940 и 1965 г.
2. Стари емлячни регистри и нови граждански списъци.
3. Декларациите, подписани от селяните кооператори при образуването на ТКЗС в Родопите през 1958 г.
4. За справки съм използвал и труда на Георги Христов „Местни имена в Маданско“, София, 1964, стр. 11—52, където са дадени исторически сведения за възникването на отделните селища и махали и са посочени по-старите родове, които се смятат за първи заселници.

Поради това, че при събирането на материала съм използвал предимно служебни книжа и списъци, имената са посочени в тяхната книжовна форма. На съответните места в скоби съм посочил като дублетни форми такива имена, в основата които лежат диалектни нарицателни.

СПИСЪК НА БЪЛГАРСКИ ФАМИЛНИ ИМЕНА ПО СЕЛА И МАХАЛИ

1. ВЪРБИНСКА ОБЩИНА

Върбина (до 1934 г. Сбуджик, у населението Сойчук): *Бундеви, Вóлевски, Зьóтеви, Ковáчеви, Козáрови, Падáлски, Пётеви, Сиракови, Сирачкови, Чбнови, Щърбáнови*; Бóровина (до 1934 г. Чамладжа): *Анински, Вълневи (Вóлиев) Сиракови, Шитеви*; Бúкова поляна (до 1934 г. Поляната): *Зáлеви, Карамфýлови*; Вéхтино (до 1934 г. Ёскилер): *Гáневи, Ръжеви (Рбжеви), Стобóрови*; Дира́ло (и Дира́лото): *Кйкови, Масу́ркови, Нейкови*; Мйле (старо Мйле махлесй): *Шйлеви*; Купен: *Зейнелови,*

Исакови, Кикови, Купецови; Лещак (до 1934 г. Пъндаджик, у населението Пъндажек): Бозови, Глухови, Крзнчеви, Мрънчици, Мустакови, Паликарови, Сиражкови, Шийнкови, Шобици; Ляска: Беличеви, Бучеви, Исакови, Келчеви, Мекони, Петеви, Чужеви, Шобици; Равнил: Кикови, Кордови, Куртинови, Сиракови, Чукарови, Хомони; Студена: Бучеви, Делегови, Куртинови, Малковски, Сиракови, Тенушеви, Търкошеви; Стайчин дол: Папратилови (наричани и Кабаахметовци); Църка: Сурови.

II. ЗЛАТОГРАДСКА ОБЩИНА

Златоград (до 1934 г. Даръ дерé): *Батевеви, Брадишеви, Бужкови, Вѣпове (Вѣпове), Вѣргови (Вѣргови), Глухови, Годумови, Дедѣви, Дѣмбови, Какарови, Карлицки, Келкини, Кормови, Кочеве, Кришчеви, Крушкови, Кутови, Лескови, Лукови, Лютови, Мемови, Металови, Младини, Нанови, Ничеви, Портинови (Пъртинови), Пуневе, Раеве, Сиракулеви, Ситарови, Сирови, Тикалчови, Токови, Угорлишеви, Ушеви, Ушилкови, Челови, Чемпови, Чуревеви; Дѣлен: Кокорови; Ерма река: Белеви, Бужкови, Етинови, Зейнелови, Ковачеви, Крушковеви, Кундеви, Куцови, Ликови, Мѣхови, Папажѣви, Сиракови; Кушла: Кочанови; Козарска река: Лападжѣви; Старцево: Белеви, Биндеви, Бужкови, Гурлеви, Дрянкови, Кадѣшчи, Ковачеви, Континови, Коцарови, Кутлеви, Кучеви, Крушковеви, Мемови, Меркови, Мързѣнски Мушковеви, Сечкови, Снагови, Собакови, Травлеви, Чуркалеви, Щѣрбови (Щѣрбови).*

III. МАДАНСКА ОБЩИНА

Мадан: *Белчеви, Буцови, Богаташеви, Борански, Гудеви, Дрянкови, Кавалови, Кормови, Косеви, Куцови, Овчѣрови, Палови, Ушеви, Факелови, Чинтакови; Бужково: Бързици, Хабинови; Бориново: Коритарови, Патови, Щарбанови; Вѣрба: Пришкови, Костелови; Вѣргов дол: Овчарови; Кѣнски дол: Буневе; Лѣвци: Гладници, Калеканови, Кутелови, Поповци, Костелски; Митовска махала: Ковачеви, Пелтекови, Рѣжеви, Сурчеви; Печинско: Кѣкалеви, Пилеви, Щѣрбанови; Равнищѣ: Куцѣкови, Сандалски, Сиракови, Уйчеви, Фидански; Равно нивище: Овчарови, Рускови; Средногорци: Колачеви, Коритарови, Скакови, Ушеви, Хутеви; Тѣнкото (до 1934 г. Горците): Горците, Машкови, Радивци, Рускови, Хомони; Шарѣнка: Глухови, Дървенилови, Мекони, Пилеви, Сърнелеви; Чърка: Дървенилови, Котелови, Мазѣлови, Колачеви, Хайдѣшки.*

IV. НЕДЕЛИНСКА ОБЩИНА

Неделино (до 1927 г. Узун дерé): *Алигѣчеви, Бялбашеви, Ганчеви, Германови, Глухови, Годумови, Деделѣнови, Зѣрови, Ковачеви, Лѣханови, Личеви, Мерчеви, Милекови, Мушковеви, Оракови, Паналѣви, Перчѣнови, Пункови, Рѣжеви, Сиракови, Такавитѣви, Тиклеви, Трънбашеви, Чѣрневи, Чичанови; Бѣзирог: Хаджикѣлови, Глухови, Куцови, Минчеви; Бурево: Калеканови; Вѣрлино: Кордови; Галище: Оракови; Търните: Гигѣви; Диманово: Белеви; Джамийска: Бозови, Ковачеви, Паличеви;*

Козарка: Метрашови; Кочине: Хаджикюлови; Кундево: Аликочеви, Лилчеви, Мушкови, Челоци; Оградна: Годюмови; Раевица: Дюлови; Тънка бара: Партинови.

V. РУДОЗЕМСКА ОБЩИНА

Рудозем: (до 1934 г. Палас): Глухчови, Каменови, Паликарови, Сиракови, Сиракхъжови, Сурови, Черневи; Боево: Кормилски, Крушовалиеви; Борие: Говедарови, Дъбови (Добови), Кожелюкови, Копелови, Малеккови, Вилеви, Чукови; Бърчево: Боевци, Кучевци, Пилевци, Сирачеви; Бяла река: Мишонци, Малецови, Разванци, Сираковци, Тютюнарови, Чернареви, Малековци; Витина (до 1934 г. Кичук дере): Доматевци, Зерови, Косови, Косовски, Сиракови, Спичевци; Вайкова лъка (до 1934 г. Маджар махало): Белевци, Бозови, Боневци, Малековци, Катрачевци, Кочовци; Гармаде: Ламбевци, Брезелиевци, Пиларци; Горна рибница: Огнянови; Даровица: Макови, Мейкови; Добрева череша: Влахови, Дъбови (Добови); Дъбова: Иткови, Кавалски, Синигелови, Урдажиеви; Елховец (до 1934 г. Енуз дере): Бобови, Бозови, Габровски, Гудеви, Журналови, Казакови, Карабикови, Кокаличевци, Кукови, Макови, Минчевци, Овчарови, Почевци (Пъчевци), Сляповски, Сменовски, Сопотлянови, Сиичевци, Стафидарови, Урдажиеви, Френкеви, Чепетлянови, Чернареви, Шайкови, Шевелиевци; Койнарци: Бозови, Кавалски, Ковачевци, Крушовалиеви, Рунчевци; Кокалич: Каровски, Минчевци, Овчарски, Сляповски, Урдажиеви, Хусарови; Кокорци (у населението Кокорат): Влахови, Рупци, Шебекови; Корита: Балайкови, Бозови, Матанови; Мбчуря: Бозавци, Буковци, Луканови, Масурски, Мальченци, Сиракови; Оглед (до 1934 г. Кучкар): Банчевци, Хомови; Пловдивци (до 1934 г. Биок дере): Еленчевци, Лободови, Котови, Парови, Сиракови, Тюлемени; Сопот (у населението Сопота Сапатот): Бозавци, Куцови, Рупцови; Чепинци (до 1934 г. Чангър дере): Аргатски, Говедарови, Кундеви, Куцалихови, Куцови, Ломеви, Мадански, Педитски, Старевски, Хутевци; Щереметево: Маманови, Медкови.

Значение на някои фамилни имена, в основата на които лежат диалектни прилагателни и нарицателни имена

- Аргатски** (Чепинци) от диал. *аргатин* 'надничар', а то от гр. *ἀργάτης* 'работник'.
- Вайвдовци** (Неделино) — в говора *вайвода* 'вожд, предводител' са от неуспехо.
- Воргови** (Златоград) от *ворга* 'подутина на главата, причинена от удар; израстък по човешко тяло; слабо издигнато място сред равнина или поляна'.
- Вдови** (Златоград) от старинно *вѣна*, *вѣна* 'вдлъбнато място, котловина'. Като местно име многократно срещано в Смолянско и Маданско.
- Длегови** (м. Студена, Върбински съвет) — в говора *длего*, *дльог* 'дълго'.
- Домбови** (Златоград). Старинно име със запазени следи от старата носовка от стб. *дъбъ* 'дъб'. Срв. местното име *Вомбеля* (Устово) от стб. *вѣбѣль* 'кладенец, стубел', където имаме също запазена носовка.
- Зотевци** (Върбина) — в говора *зѣт* 'зет'.

- Калѣканов* (Ловци, Златоградско) диал. *калѣко* 'сърпруг на бащина или майчина сестра, свако'.
- Катреви* (Неделино) от диал. *катри* 'кой'.
- Кожелѹкови* (Рудозем). Вероятно от диал. *ко̀жел* 'специална хурка, украсена с разни цветове памук, която невестата носи в новия си дом.
- Копелови* (Рудозем) — в говора *ко̀пеле* 'момче'.
- Кочанови* (Кушла, Златоградски съвет) от диал. *ко̀чѣн* 'алабаш; гулия; цвекло; прен. глава; прен. укор. помак'.
- Лютрови* (Златоград) — в говора *лю̀т* 'кисел'.
- Матанови* (Корита, Рудоземски съвет) в говора *ма̀тан* 'подсирено прясно овче мляко, бито продължително време, докато се отдели маслото.
- Падалски* (Върбина) — в говора *па̀дало* 'лъж със стрела; място за ношуване; водопад'.
- Пришкови* (Върба, Златогр. съвет) — в говора *прѝшка* 'мазол'.
- Сурови* (Цирка, Върбински съвет). *Сурчови* (Митовска, Златогр. съвет) — в говора *сур* 'рус' — за човск, 'сив' — за животно.
- Урдаджиѽви* (Дъбова, Рудоземски съвет) от *урда* 'извара'.
- Чичанови* (Неделино) — в говора *стрѝко* 'чичо', а *чича* 'стринка'.
- Чурѽневи* (Златоград) от диал. *чу̀рѣн* 'дръжка на ножче'.
- Шебѽкови* (Кокорци, Рудоземски съвет) — в говора *шѐбѣк* 'човек с голям корем'.
- Шошеви* (Лещак, Върбински съвет) от диал. *шо̀ша* 'шосе'.
- Шайкови* (Елховец, Рудоземски съвет) от диал. *шѐйка* 'пирон, гвоздей'.

Видове фамилни имена

При помохамеданчването най-същественият акт е бил смяната на българските лични, бащини и фамилни имена с турски. Затова, с малки изключения, българските мохамедани и днес носят чисто турски имена като: *Ахмед Юмеров Бюлюкбашев, Ахмед Юсеинов Байрямов, Осман Исеинов Адемов, Рамадан Ахмедов Бекиров* и др.

Не е малък броят на помаците, които носят турско лично и бащино име, а фамилното име е прякор, или име, което сочи професията на лицето, като: *Бекриев, Бинбашиев, Дюлгеров, Дженбазов, Кадиев, Камбуров, Калайджиев, Кичуков, Коруев, Куруджиев, Пехливанов, Топалов, Терзиев, Чаушев, Чилингиров, Чолаков, Шишков* и др., които като турски заемки са широко разпространени във фамилни имена и на българи християни не само в Родопите, но и в цялата страна.

Най-сетне трябва да споменем и оная сравнително малка група фамилни имена на помаци, които говорят за безспорна приемственост от старите български родопи и фамилни имена. В голямата си част те водят своето начало от времето преди помохамеданчването и отразяват старата българска антропонимия в този край, а именно: *Мехмед Исеинов Въргов, Реджеп Исеинов Говедаров, Брахим Хасанов Глухов, Заим Хасанов Длегов, Асан Мехмедов Добрев, Исеин Адемов Ситаров, Мехмед Ахмедов Снагов, Хабиб Мехмедов Медаров* и др.

Българските фамилни имена на помаци от Маданско са пет вида:

1. Личнофамилните са обикновено от дядово или бащино име както следва: *Антински, Балевци, Боеви, Боневци, Вълневи, Ганевци, Генчевци, Каменовци, Куртиновци, Ламбевци, Лукановци, Минчевци, Младинци, Нановци, Ничевци, Петевци, Радевци, Раевци, Русковци, Черневци, Чонови, Шинковци.*

2. Прякорни имена. Сравнително много са прякорните имена като: *Беличевци, Богаташевци, Бозавски, Брадичевци, Буцовци, Въргови (Воргови), Глуховци, Хлухчовци, Гурлевци, Длегови, Дървениловци, Дуповци, Зверовци, Келчевци, Кокалевци, Кордовци, Кормовци, Косовски, Костеловци, Криачевци, Крушковци, Кръпчевци, Кутлевци, Куцовци, Куцковци, Куцовски, Лошеви, Лютовци, Мазолевци, Малковски, Мальченовци, Мековци, Мрачниковци, Мустаковци, Мързлановци, Немковци, Пантовци, Перченовци, Пришковци, Роганковци, Сечковци, Сираковци, Сирачковци, Суровци, Сурчевци, Сляповски, Снаговци, Старевски, Шайковци, Шилевци, Шошеви, Щарбановци, Щърбовци (и Щорбовци), Червенковци, Чернаревци, Чуркалевци, Шебековци.* Най-широко разпространени са прякорите *Глуховци* и *Сираковци*, защото глухи и сираци се срещат твърде често.

3. От професия. Имената от занаят или някаква дейност възникват обикновено от прякори на първото поколение, а в последствие, при второто и третото поколение се оформяват като фамилни имена. Такива са: *Аргатски, Говедарьовци, Говедаровци, Ковачевци, Козаровци, Колачевци, Коритаровци, Масурски, Медаровци, Овчаровци, Папучеровци, Пиларци, Ситаровци, Стафидаровци, Тютюнаровци, Урдажиеви.*

4. От селищно име: *Купенови* (първи заселници в м. Купен, Върбински съвет), *Брезелиевци, Габровски, Каваловци, Кавалевци, Кокоровци, Крушовалиевци, Мадански, Паласки* (Палас е старото име на Рудозем) *Хвойневи.*

5. От различни растения. Може да се приеме, че някои от тези имена са възникнали първоначално като прякори, но повечето от тях вероятно ще да водят началото си именно от растения: *Бобовци, Буковци, Буковци, Доматевци, Добевци (Дъбевци), Дрянковци, Карамфиловци, Кочановци, Крушковци, Лахановци, Лесковци, Лободовци, Маковци, Мъховци, Папратиловци* и др.

По значение и структура за старинни могат да се приемат имената *Домбовци, Вълповци, Сменовски, Сопотляновци, Траялевци, Чемповци, Чепетляновци, Шевелиевци, Угорлиевци.*

ИЗВОДИ

Много са доказателствата от езиково естество, които ни говорят за българския народностен произход на помашите: местни имена от различни български нарицателни в чисто помашки селища, в това число не малко старинни, представляващи интерес за езиковедството; топоними, свързани с разрушени при помохамеданчването църкви, манастири, параклиси и оброчища; посесивни местни имена, отразяващи притежание на имоти във времето преди помохамеданчването и не на последно място са българските фамилни имена на помаци, изброени по-горе, голяма част от които можем да отнесем към времето преди трагичното събитие — помохамеданчването.

За старинността на фамилните имена може да се съди и по това, че много от тях означават стари родове, известни като основатели и

първи заселници на махали, махалчинки и села (вж. Г. Христов, пос. съч., стр. 15—52).

От езиково-историческо гледище интерес представлява родовото име *Домбови* в Златоград, в което имаме запазени следи от старото назално произношение на старата носовка ж в съществително джъ.

Интересни като образуване са двусловните имена *Алигочеви*, *Вялбашеви*, *Сиракхожови* и *Карабикови*, една от съставките на които е българско прилагателно или нарицателно име, а втората — турска заемка.

Въпреки съседството с Гърция между помаците в Маданско не се срещат гръцки фамилни имена. От разгледаните 260 имена само две са гръцки — *Аргатски* и *Паликарови*. Преди 30—40 години гръцките заемки *аргатин* и *паликари* 'момче, юнак' в Средните Родопи бяха често употребявани думи.

При помохамеданчването е имало случаи, когато двама братя са приели мохамеданска религия, а третият, за да спаси вярата си, потърсвал убежище в гората и по-късно се установява на ново местожителство. Така се обяснява наличието на редица еднакви фамилни имена сред населението от двете религиозни групи в различни селища на Средните Родопи. Такива случаи ни съобщава и Ст. Н. Шишков, Избрани съчинения, Пловдив, 1965, стр. 225 и сл.

Ще бъде пресилено и нереалистично да се твърди, че всички изброени тук фамилни имена са стари, т. е. възникнали преди помохамеданчването. Езиковата практика ни сочи, че имена от прякори и професии възникват всеки ден и напълно допустимо е, че значителен процент от тези имена са отпреди едно-две поколения. Населението говори чисто български език и закономерно е то да си създава прякори и други фамилни имена на роден български език, пренебрегвайки натрапените му турски лично-фамилни имена.

ЕДИН ИНТЕРЕСЕН АРХАИЗЪМ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

Йордан Еленски

В говора на балканските селища-махали на 10—15 км южно от гр. Елена се срещат глаголите *кувил'ъ*, *ръскувил'аѡѡм*, *ръскувил'ъ* със значение 'дразня до плач; сърдя; дразнейки, карам някого да плаче (особено за дете' и съществителните *кувил'ъ*, *кувил'ен'и* 'дразнене, сърдене до плач'. Границите на тяхната употреба не бих могъл с точност да определя, но с положителност знам, че преди десетина години тези думи бяха в активна употреба в района на общините Тодювци, Буйновци, Дрента. Няма обаче съмнение, че територията на тяхната употреба е много по-значителна¹.

В тези думи се крие общославянското съчетание **kv-* (<**kц-*). Целта на тази статия е да привлече още една българска дума, имаща пряко отношение към различната съдба на общославянското съчетание **kv-* пред предни гласни. Смятам този факт сам по себе си за немаловажен, тъй като се разширява нашата представа както за географската разпространеност на изоглосата **kvě-* // **kvi-*, така и за кръга от думи, отразяващи общославянското съчетание **kv-* (а вероятно и **gv-*) на българска почва². А това от своя страна може да предизвика преразглеждане на някои общоприети обяснения на причините и условията за диалектното общославянско фонетично изменение (смекчаване) на задноезичните *k* и *g* (и *x*?) + *v* + предноредни гласни.

Че диалектните български думи *кувил'ъ* и пр. и *кувил'ъ*, *кувил'ен'и* имат пряко отношение към съдбата на общосл. съчетание **kv-*, свиде-

¹ Трябва да отбележа, че младежта ясно чувства диалектната оцветеност на *кувил'ъ* и *кувил'ъ*, *кувил'ен'и* и се старая да ги избягва. Между другото, този район почти обезлюдява — млади хора не се задържат, някои махали са напълно изселени. Характерните езикови особености на този край се разтопиха в езика на градовете Стара Загора, Нова Загора, Пловдив, Сливен, Търново, Горна Оряховица и др. Работата на диалектолога в бъдеще ще се усложни и с това, че напоследък, във връзка с мерките по възстановяване на поминъка в този край, се настаняват нови пришълци от съвсем други краища на България.

² В работите, посветени на общославянското изменение на групите **kv-*, **gv-* в част от диалектите в *sv-*, *zv-* (<*dzv-*), от български език за примери на *sv-* се използват думите *цвят*, *цвѣтя* и *цвѣтя* (с техните производни). Само в отделни работи се привежда и глаголет *квѣча* (с производните му), тъй като той не може да се подведе под общоприетото обяснение за изменението на **kvi-* в *svi-* (запазва началното *kv-* във всички съвременни славянски езици). От старобългарски се използват обикновено *цвѣстн*, *цвѣт'ѣтн* и *цвѣнтн* (*цвѣл'ѣтн*, *цвѣл'нтн*). 'плача, стена; заставам някого да плаче' и рядко *квѣчѣтн*, а от църковнославянски се привежда и глаголет *цвѣкнѣтн*.

телствуват успоредниците от другите славянски езици, където намираме (примерите са общоизвестни и някои от тях са използвани):

а. В западните славянски езици — пол. *kwiłłć* 'тихо и жално плача (за пеленаче)' и 'жално чуруликама (за птица)'¹ и чеш. *kvileti (o větru)* 'завивать, выть', (*žene*) 'вопить' с производни *kvilení* 'воплъ, вой', *kvileny* 'завивающий, воющий'².

б. В източните славянски езици — рус. *квѣлѣть, кѣлѣть, кялѣть* 'дразнить, сердить, доводить до слез, не давать покою, особенно дразнить ребенка', *квѣлѣться, кѣлѣться* 'плакаться, жалобиться на все, плаксиво пенять', 'упрямиться, визжать, плакать'³, *квѣлый, квѣлый, кялкий* 'хилый, слабый, болезненный', 'болький, чувствительный', 'жалобный, пискливый, недотрога'⁴. Всички тези глаголни форми и прилагателни са известни само в диалектите и то както в западните, териториално близките до полските говори, така и в източните, и в северните, и в централните, т. е. зафиксирани са като „островни ареали по цялата или почти по цялата територия на руски език“⁵. Обаче този глагол в руските диалекти е известен и в друг облик — *цвелѣть* 'дразнить, раздражать, огорчать, мучить'⁶. В такъв облик е бил известен и в староруски, срв. в Ипатьевския летопис: *Сестра твоа, оумираючи, вѣвѣла мѣ та помати за са, тако рѣкла: ать инад дѣтин не цвѣлѣть*⁷.

В литературния украински език глаголят *квилѣти* има значение съвсем близко до това в полски — 'плакать, стонать' и 'кричать, преимущественно жалбно (о зверях, птицах)'⁸. В украински, за разлика от руски, от този глагол са образувани и няколко съществителни: *квилля, -ля* 'стон, стенание, плач' и 'вой ветра', *квилъ, -лѣ* 'стон, жалобный крик', *квилѣна, -ни* 'плач, стенание'⁹, *квилѣння* '(жалобный) стон, плач', '(жалобный) крик'¹⁰. Въобще глаголят *квилѣти* на украинска почва се отличава с по-голяма словообразователна способност. С по-различен вид и с доста диференцирано значение в украински намираме *цвилѣти* 'стегать, хлестать'¹¹.

В белоруски език словообразователното гнездо с глагола **квѣлѣти* // **квилѣти* е изчезвало. От него е останало само прилагателното *квѣлы* 'слабый, хилый, болезненный', 'хрупкий, нежный (о человеке — еще) тщедушный'¹².

¹ Полско-български речник, София, 1961, стр. 286.

² Česko-tiský slovník, Praha, 1965, стр. 242.

³ Вл. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, II, стр. 103, 104.

⁴ Вл. Даль, пос. съч., стр. 104.

⁵ Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, Москва—Ленинград, 1962, стр. 179.

⁶ Вл. Даль, пос. съч., IV, стр. 571.

⁷ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, 3 козона 1436—1437.

⁸ Б. Д. Гринченко, Словарь украинської мови, Київ, 1908, II, стр. 232.

⁹ Пос. съч., стр. 232.

¹⁰ Українсько-російський словник, Київ, 1965, стр. 333.

¹¹ Б. Д. Гринченко, пос. съч., IV, стр. 424. Общославянският корен **квѣ-* // **квил-* освен в *квилѣти* // *цвилѣти* в украински се съдържа в още много други глаголи (и техните производни), но с друго тематично оформление, като *квікати (квікнути)* 'визжать (о свинях)', *квічати* със същото значение. На *квікати, квічати* е противопоставен *цвікати* 'говорить резко в глаза' (пос. съч., IV, стр. 424).

¹² Беларуско-русский словарь, Москва, 1962, стр. 388.

в. В южните славянски езици — сърбохърватските *цвѣлити*, *цвѣлим* 'печалить, огорчатъ, заставлятъ горько плакатъ', *цвѣлети*, *цвѣлям* 'горевать', 'скулить, повизгивать'¹, както и словен. *sviliti* 'пищатъ'².

В едни български диалекти на *кувилъ*, *кувилъ*, *кувилѣн* и (правописно ще трябва да се предадат навярно с *ковелъ*, *ковелъ*, *ковелѣне*) както по форма, така и по значение съответствуват глаголът *цвѣля* и съществителните *цвѣла*, *цвѣлене*. Срв. у Н. Геров: *цвѣльж*, *-лишь*, *-милъ* 'закачамъ, кхтжж, задѣвамъ, дразнжж, сръджж, надосвамъ' с пример: *Да не цвѣлишь децата*³. *Цвѣла* 'цвѣлене, закачане, дразнене', пример: *Ты все за цвѣльж гядашь, само да цвѣлишь*³, *Цвѣлене* от *цвѣльж* 'цвѣла, дразня'³ (навярно на диалектите, в които е известен глаголът, са известни и съществителните). В други български диалекти на *ковеля* съответствува (но не напълно — само с част от значението си) глаголът *цвила*. Срв. у Н. Геров; *цвилъж*, *-лишь*, *-милъ* 1. За кон..., 2. Плачжж, выкамъ, пискамъ, пишжж, вайкамся, тухкамся, но примерите са само фолклорни:

Что сѣдишь тува, дѣвойко,
что сѣдишь тува да цвилить? ...
Цвила цвилить кляти сиромаси,
цвила цвилить, до бога ся чие! ...
Никола цвила у горжж,
та тражи сестржж Елена...⁴

Това второ значение на глагола *цвила* е отбелязано и от А. Дювернуа, който също го илюстрира с фолклорни примери: *що ми цвилит во темна зяндана? Аль те змя, али Самовила? Ветар ми веит, гора стъ леит, момче ми цвилит...*⁵

Ст. Младенов също привежда диалектния глагол *цвеля* 'правя да цвила', 'разплаквам'⁶.

Без съмнение значението 'плача, вайкам се' както и 'дразня, карам да плаче' на глагола *цвила* е общославянско наследство, пренесено през старобългарската епоха. Срв. *Лютъ бо бѣаше*, *яко и дѣтнштво ценантн*⁷.

Наличието на глагола *ковеля* и неговите производни в българските говори поставя важни и трудно разрешими въпроси.

1. В какво отношение се намира редуването *ковеля*/*цвила* в българските говори? Можем ли да смятаме, че тези две форми са две крайни точки на един фонетичен закон, осъществен на българска почва, или наличието на първата е обусловено от някакви други причини (заимствуване и пр.)?

2. Защо от всички южнославянски езици този глагол се е запазил в такъв облик единствено в българските говори (в другите южнославянски езици той звучи с начално *sv-*)? Това консервиране не изглежда ли странно на фона на почти безизключителното изменение на общославян-

¹ Сърбо-хорватско-русский словарь, Москва, 1958, стр. 1046, 1047.

² Словинско-русский словарь, Горица, 1901, стр. 15.

³ Рѣчникъ на българский языкъ, т. V, стр. 522.

⁴ Там там, стр. 522.

⁵ Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати, Москва, 1889, стр. 2511.

⁶ Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, 1941, стр. 675.

⁷ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, 3 колона, 1436, 1437. Цитатът е взет от руски препис на старобългарски паметник.

ските *kv- (<*kц-) и *gv- (<gц-) в cv- и zv- на българска (пък и не само на българска, но и въобще на южнославянска) почва?¹

3. Може ли да бъде прието едно и само едно от многобройните съществуващи обяснения, изключващо всички останали, за причините и условията на общославянското диалектно фонетично явление *kv- > *cv-, *gv- > *zv-? Защото във връзка с причините и условията на палатализацията на задноезичните във въпросните позиции се намира и островното разпределение на изоглосите kv-, gv- по територии, където се очакват cv-, zv-.

Откриването на следи на kv- в условия, където се очаква цв-, в българските диалекти, ни дава известна възможност по новому да погледнем на цялостната проблематика, свързана с общославянското диалектно изменение на *kv-, *gv- в cv-, zv-.

На всички въпроси, които се поставят във връзка с глагола *ковеля* в българските диалекти, сравнително най-задоволително би отговорила теорията на акад. А. А. Шахматов².

Ако действително вярваме на строгата закономерност на фонетичните изменения, то наблюдаваната непоследователност на cv-, zv- в източно- и южнославянската езикова област³ би могла да се обясни с вторично възстановяване на kv-, gv- по аналогия (както е известно, А. А. Шахматов смята, че изменението на *kv-, *gv- в cv-, zv- е станало само пред ъ от дифтонгичен произход: *цвѣтъ* < *kvoitъ, но: *kvoitq. Непоследователното появяване по-нататък на cv- в дадения корен се обяснява с унификацията му или с формата *cvъ-, или с формата *kvъ-).

Редуването на задноезична с африката в нашия случай (*квѣ(е)лѣти* // *цвѣ(е)лѣти*), съгласно това обяснение, е резултат от редуването на *ѣ* // *ѣ* в корена, т. е. в първия случай имаме унификация на огласовката *kv- (не само *kvi-, но и *kvъ-), във втория — на cv- (не само cvъ-, но и -cvi).

Това обяснение би ни напълно задоволило, ако не беше така трудно (въобще невъзможно) практически да се разграничат закономерните образowania от аналогичните. Това обстоятелство фактически заставя учените да смятат, че изменението на общославянските *kv-, *gv- в част от диалектите в cv-, zv- се е осъществило не само пред *ъ* (<oi(ai)), но и пред *i* (*gvizdъ > *zvizdъ) и пред *ь* (*kvoitq > *cvoitq).

За нашия случай фактически няма никаква стойност обяснението на непоследователността на въпросните cv-, zv- в източнославянската езикова област като факт на подско-руски езикови контакти⁴. Това обстоятелство впрочем е неприемливо не само за нашия случай, но и за източнославянските езици.

¹ Оставяме настрана глагола *квича* (и неговите производни). За запазването на изконната му общославянска форма е възможно да са действували специални, неезикови фактори (обаче срв. *цвѣчѣж*, *-лѣшь*, *-чѣль* 'квича', *цвѣченѣ* 'квиченѣ', Н. Геро в, пос. съч., V, стр. 521).

² А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, стр. 99, 103.

³ В настоящата статия не се подлага на цялостно преразглеждане проблемата *kv- > *cv-, *gv- > *zv-, затова и не се привежда друг материал, още повече, че примерите са отдавна известни.

⁴ Срв. напр. Н. Вигнаум, *Zu ur Slav. kv-*, Skando-Slavica, T. II, Copenhagen, 1956. За източнославянските kv-, gv- вм. очакваните cv-, zv- се допуска и да са свидетелство на някаква си руско-полска преходна езикова област (напр. А. Vaillant). Но самото образуване на такава езикова област също се нуждае от обяснение.

Каквито и да са обаче причините и условията за смекчаване на общославянските *kv-*, *gv-* остава фактът, че границите на различните славянски езикови групи съвсем не съвпадат с изоглосите на думите *kv-*, *gv-* и *cv-*, *zv-*¹.

Имайки пред вид това несъвпадение, някои езиковеди смятат, че диалектното общославянско изменение на **kv-*, **gv-* в определени условия в *cv-*, *zv-* се е осъществило преди окончателното оформяне на две самостоятелни „празападни-“ и „праизточноюжнославянски“ езикови общности. Преди окончателното оформяне на тия две противоположни езикови общности, при вече осъществено диалектно изменение на *kv-* в *cv-* и *gv-* в *zv-* са станали още редица диалектни (племенни) прерупировки. От това гледище всякакви опити за обяснение на „изключенния“ от всякакъв род се смятат за изкуствени опити (в съвременните източни и южнославянски езици *kv-*, *gv-* са могли да останат от старите диалекти, влезли в състава на тези езици, наред с преобладаващите диалекти с *cv-*, *zv-*)².

Как виждаме ние проблемата за наличието на *kv-*, *gv-* вместо очакваното *cv-*, *gv-* в южнославянските езици в светлината на показанията на българските диалекти?

Едва ли можем да допуснем, че в състава на българския език са влезли общославянски диалекти с неосъществена палатализация на задноезичните *k* и *g* във въпросните съчетания. Тона едва ли е допустимо не само за българския език, но и за другите южнославянски езици. За такава предположение имаме твърде оскъдни данни: фактически само българското диалектно *кувил'ъ* (и неговите производни)³. Така че обяснението на Ф. П. Филин, напълно приемливо за източнославянските езици, за нашия случай е неподходящо.

Тогав би трябвало да се търсят други, по-специфични причини, които са запазили от изменение съчетанието *kv-* в глагола *кувил'ъ* отначало, както би могло да се предполага, в целия български език, а след това в част от диалектите. Ние си представяме, че процесът е протекъл по следния начин.

В диалектите, по-късно влезли в състава на българския език, е съществувала, наследена от общославянски, глаголната основа **kvǫl- / *kvǫil-*⁴

¹ Впрочем такава съвпадение няма по който и да е стар фонетичен (а изглежда и не само фонетичен) признак. Срв. в това отношение териториалното разпределение на думите с начално *o-* (*осень* и пр.), от една страна, и с начално *je-* или *e-* (*есень* и пр.), от друга, с начално *u-* (*утро* и пр.), от една страна, и начално *ju-* (*ютро*), от друга, с начално *ort-*, разпространението на съставията *il*, *dl* и още много други. Факти от този род дават основания на някои езиковеди въобще да отричат понятието диалект, говор, наречие и да смятат, че диалектологията има работа само с отделни диалектни особености (вж. В. В. Иванов, Русские народные говоры, Москва, 1956, стр. 21).

² Вж. за това у Ф. П. Филин, Образование языка восточных славян, 1962, стр. 181. Наред с това общо взето правилно и за сега най-приемливо обяснение на източнославянските *kv-*, *gv-* се допуска и въздействие на фактори от неезиково естество.

³ Казахме, че изоставяме бълг. *квичи*, сърбохърв. *квѣчати*, *квичати*.

⁴ Съаремсните славянски езици не дават основание да окачествим като изконна една, коя да е, от двете форми. Не е безсъмнен (макар и много вероятен) оноματοпоетичният произход на основата (вж. Вегпекер, Slav. etym. Wört., 1, стр. 657 и V. Маснек, Etym. slov. jaz. česk., стр. 252). Оноματοпоетичният произход до голяма степен омаловажава предположението на A. Vaillant, RESI, 37, 1960, стр. 156, 157), за общославянското заимствование от германските езици. Смятаме, че звукоподражателните думи много лесно се коват на собствена почва и е много малка необходимостта от заимствование. Еднаквостта при подобни случаи може да бъде чисто случайна.

с общо значение 'дразня, сърдя, плача, хленча, оплаквам се, стена, пища, вия, крещя, цвила и пр.', отнасящо се както за човека, така и за животни (и птици). В периода, когато е започнал да действа законът за прехода на **kv-*, **gv-*, тази глаголна основа е започнала да диференцира своето значение: основата *kvěl-//kvil-* е започнала да характеризира действията на хора, а основата *cvěl-//cvil-* — на животни.

Но още преди да започне да действа законът за прехода на **kv-*, **gv-* в *cv-*, *zv-* семантичната диференциация се е оформяла, обуславяла, можем да предполагаме, и от фонетична (произносителна) диференциация. Иначе остава неясно, защо не се е подчинила на общия закон и основата *kvěl-//kvil-* със значение 'дразня, сърдя, ядосвам, карам някого (особено дете) да плаче'. В съгласие с хипотезата на R. Ekblom¹ допускаме, че съгласните *k*, *v* в основата *kvěl-//kvil-* с посоченото значение са имали отчетливи, отделни артикулации, т. е. *k* и *v* не се сближават така тясно и са могли да се произнасят като *kʷ*, което по-нататък е дало *kʷv*. В основата пък *kvěl-//kvil-* със значение 'цвила, пища, врещя' (отнасящо се за животни) съгласните *k* и *v* са се произнасяли като единни звукови комплекси, почти като африката, което е обусловило палатализацията на *k*. Иначе не бихме могли да си обясним епентезата на *y* или *o* между *k* и *v*. Известно е, че съчетанието *kv* не е било чуждо на славянските езици още в най-ранния период на самостоятелното им съществуване поне в началото на думата (срв. стб. *квасъ*, *тъквѣ* < *тъкы*)².

Произношението *kv* > *kʷv* в тази основа не е било характерно само за българските говори, но, изглежда, за цялата източна и южна славянска езикова общност. За това говорят, без съмнение, и руските диалектни форми *квѣлѣть*, *ковѣлѣть*, *квѣлѣть* и пр.³ Произношението *kv* > *kʷv* е било някога доста широко застъпено, защото намираме епентеза и в други основи. Срв. напр. укр. *квікати* и *квікати* с еднакво значение⁴.

Семантичната диференциация по-нататък, изглежда, не е успяла да се задържи (или да се зароди?) във всички български диалекти. Значението 'плача, дразня, врещя и пр.' за животни и хора се е изразявало синкретично в едни диалекти от *цвила*, в други — от *цвеля*. Едва през последните няколко десетилетия от историята на нашия език, във връзка с нормализацията на литературния ни език, се е установило сегашното семантично съотношение между *цвила*, *цвеля* и *ковеля*.

И така въз основа на показанията на българските диалекти, ние смятаме, че за различното поведение на общосл. съчетания **kv-*, **gv-* на източно- и южнославянска почва голямо значение е имал семантичният момент. Езикът използва всички възможности за обогатяване на своята лексикална система, за лексикално по-диференцирано изразяване на различните семантични нагрузки на дадена основа. Срв. в това отношение не само бълг. *цвила* — *цвеля* — *ковеля*, но и укр. *квілѣти* — *цвілѣти*, *квікати* — *цвікати*⁵. Ако за такава диференциация предоставя възможност и самото фонетично развитие, то езикът охотно я използва. На този момент досега не е обръщано достатъчно внимание.

¹ R. Ekblom, Die Palatalisierung von *k*, *g*, *ch* im Slavischen, стр. 18.

² Такава епентеза има най-малко основание именно в говорите на Еленския край, където, напротив, прекалено много са развити обратните фонетични процеси — хаплогония, сливане и пр.

³ Ф. П. Филин, пос. съч., стр. 177.

⁴ Б. Д. Гринченко, пос. съч., IV, стр. 424.

⁵ Ето още един факт на близост между български и украински, изтъквана от други учени и по друг повод.

ЕДНО ВЪЗМОЖНО ОБЯСНЕНИЕ НА НАЗВАНИЕТО ГЪЛЪБИ ЗА ЦАРЕВИЦАТА

Светомир Иванчев

Известно е, че в някои крайдунавски райони на Североизточна България (Русенско, Тутраканско, Силистренско, Разградско, Поповско)¹ царевицата като плод, пък и като растение носи названието *гълъби* (обикновено в множествено число). Едни от авторите, които са правили опит да обяснят това название, са излизали от сходството на царевичните зърна и перата на гълъба по цвят², други са основавали тълкуването си на това название върху сходството на гълъба, „особено в легнало положение“, и необеления царевичен кочан по форма³. Й. Заимов и Хр. Холиолчев не се задоволяват с това обяснение и, като изтъкват, че всички досегашни тълкувания на названието *гълъби* за царевицата са правени без да се държи сметка за географското разпространение на думата, сочат като твърде важно обстоятелство, че в румънски език царевицата носи същото название *rogitiv* 'гълъб' и то в един район, който е непосредствено съседен на българското североизточно землище, в което е разпространено обсъжданото название. Като изказват мнение, че в един от двата езика названието е калка от другия, и двамата автори клонят към схващането, че названието е първично в румънски език и калкирано в български. Основание за това Й. Заимов намира в обстоятелството, че вероятно царевицата в Северна и Източна България се разпространява от Влашко. Хр. Холиолчев изтъква разпространението в България и на други названия на царевицата, заети от румънски (*малай*, *мамалига*⁴, *кукуруз*⁴). Освен това той изтъква и обстоятелството, че ако названието беше възникнало на българска почва, то би трябвало да има по-широко разпространение и да се среща и в други райони на страната¹.

¹ Хр. Холиолчев, *Гълъби* — едно от диалектните названия на царевицата в България, *Език и литература*, XII, 1957, стр. 299—300.

² G. Weigand, *Die Terminologie des Maises im Bulgarischen, Rumänischen und Kleinarussischen*, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, XVII—XVIII, 1911, стр. 362; Э. Бурсье, *Основы романского языкознания*, Москва, 1952, стр. 486.

³ Ив. Странски, *Проникването на царевицата в България*, *ГодСофУн, Агрономо-лесовъдски факултет*, 1, 1947, стр. 145; Й. Заимов, *Названията на царевицата в български език*, *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*, София, 1957, стр. 115; Хр. Холиолчев, *Гълъба...*

⁴ Хр. Холиолчев, *За произхода на названието кукуруз (kukurica) 'царевица Zea mays'*, *Известия на Института за български език*, XI, 1964, стр. 459—468.

Действително обяснението на названието *гълъби* въз основа на сходство по цвят на гълъбовите пера и царевичните върна би трябвало да се отхвърли като неподходящо. Другото обаче е много вероятно, но въпреки това и то има някои слаби страни. По начало самото свързване на гълъба и царевичния плод по форма е доста субективно и случайно, въпреки всички опорни точки, които могат да се намерят за това.

Твърдението, че така възникналото название в румънски език е било пренесено чрез калкиране в български, като този процес несъмнено е бил улеснен от изтъкнатото вече сходство по форма на гълъба и царевичния плод също така има хипотетичен характер. Основанията за това твърдение не са абсолютно убедителни. Й. Займов не твърде уверено приема например, че разпространението на царевичата в Източна и Североизточна България става откъм Румъния¹. В началото на своята статия обаче той изтъква, че след като е била пренесена в Европа и от Испания прехвърлена в Северна Африка, царевичата... „в Египет и Арабия намира второто си отечество. Оттук именно царевичата се пренася в обширната на времето си Османска държава, в която прониква в началото на XVI век“¹.

От друга страна, при контакта, който е съществувал между румънския и българския народ в дунавските райони и взаимния лексикален обмен, който е ставал в двете посоки, наличието на някои румънски названия на царевичата в българския език не може да бъде абсолютно доказателство за калкирането на други от румънски. Би могло да се предполага, че калкирането е станало и обратно — от български в румънски. Аз ще се позова и на Ив. Гълъбов, който утвърждава, че „вливанията, които са излизали от българските области южно от Дунава и са се насочвали на север от голямата река, не са били прекъснати към XII век, както обикновено се говори, но че са продължили доста дълго време, дори и след идването на турците на Балкана, и във Влашката равнина те са срещали край румънското още и говорещо български език население“². Още по-убедителна би станала тезата за калкирането на названието *гълъби* от български в румънски, ако се намери допълнителен аргумент за възникването на метафоричното название именно на българска почва.

Не мисля също така, че възникнало веднъж на българска почва, едно название на царевичата би имало повече изгледи за разпространение в други части на България, отколкото едно название, което е било пренесено или калкирано от друг език. Достатъчно доказателство за това е широкото разпространение днес — и в литературния език, особено в разговорната му форма — на названието *кукуруз*, *мамул*, *мамалига*. От друга страна, приетото днес за официално название *царевича* също така по начало е регионално.

И така, като приемем голямата вероятност на тезата, че названието на царевичата *гълъби* е възникнало по метафоричен път въз основа на сходството по форма на царевичния плод и гълъба и като имам пред вид в същото време някои трудности за безрезервното приемане на тази теза, аз бих искал да приведа някои лексикални факти от славянските

¹ Й. Займов, пос. съч., стр. 115.

² Ив. Гълъбов, Стари български езикови ареали на дакорумънската езикова територия, Език и литература, XVI, 1961, кн. 4, стр. 48.

езици, които ми дават основание да търся и друго възможно обяснение на обсъжданото название на царицата.

Мнозина етимолози възстановяват като западнославянска думата *гѣжъ¹, *гѣжъ². Основание за това те намират в съвременната литературна и диалектна западнославянска лексика.

Така в полския език имаме *głąb*^{2, 3, 4, 5, 6, 7, 8}, 'пън, кочан' (обикновено зелен); с преносно значение 'глупак', *głąbiki*^{4, 6, 7, 8}, *głębiki*^{2, 4, 6, 7, 8}, *głąbek*^{7, 8} (умалителни), *głąbisko*^{6, 8} 'обрана зелена нива', *głąbia*⁸ 'растение', *głąbie*^{6, 7, 8} 'сорт ябълки', *głąbiel*^{6, 8} 'риба *Cotegopus artedi*', *głąbiusz*⁷ 'вид жаба', *głąbiasty*^{4, 7, 8}, *głąbisty*^{7, 8}, *głąbowy*^{7, 8}, *głąbowaty*^{7, 8}, *głąbaty*⁸ (прилагателни от *głąb*), *głąbiec*⁸ 'глупец'; 'израствам във вид на кочан'.

В чешки език: *hloub*^{2, 3, 5, 8, 11}, 'зелен кочан', *hloubek*^{2, 9, 10}, 'пънче на гъба', *hloubenka*^{9, 11} 'вид гъба *Excilia*'.

В словашки: *hlúb*^{12, 13, 14, 15, 16} 'зелен кочан, кочан на карфиол, пънче на гъба'; прен. 'дръвник, чукундур', прил. *hlúbovy*^{12, 13, 15, 16}, умал. *hlúbik*^{12, 13, 14, 15, 16}, *hlúbok*¹⁴, събир. *hlúbie*^{12, 13, 14, 15}, селстоп. терм. *hlúbovité*¹² 'растения с кочан, кочановидни, кочанести', *hlúbovina*¹³ 'ястие от зелени кочани'.

В горнолужишки: *htub*^{2, 3}.

В долнолужишки: *gtub*^{2, 3, 5}.

И така аз допускам в българския език да е съществувала някога думата *гѣжъ със значение на кочан, която по законите на съвременния български език днес би гласяла *гѣжъ*, мн. ч. *гѣжи*. Както се вижда, тази форма звуково е много близка до *гѣжи*. Като имаме пред вид, че названието *кочани* за царицата, плода и стъблото ѝ е твърде разпространено в България (царевичният плод: Прилеп, Урумбеглий — Ахтопол; ороненият царевичен плод: Велес, Сливен, Ямбол, Котел и голяма част от Северна България, в Скопие и Ямбол се среща и названието *чокани*; в някои случаи така се наричат и царевичните стъбла¹⁷), бихме казали, че връзката между двете понятия, между кочана и царевичния плод (преди всичко оронения, но и неоронения) е твърде близка. Ако в българския език е съществувала друга дума за кочан именно *гѣжъ/ *гѣжи нищо чудно и тази дума да е била употребявана за означаване на оронения и неоронен царевичен плод, а след това и на царицата

¹ Fr. Miklosich, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien, 1886; Fr. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, sv. 3, Kraków, 1954; V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957.

² E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg, 1908.

³ Fr. Sławski, пос. съч.

⁴ Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927.

⁵ Fr. Miklosich, пос. съч.

⁶ J. Karłowicz, Słownik gwar polskich, II, Kraków, 1901.

⁷ S. B. Linde, Słownik języka polskiego, II, Lwów, 1855.

⁸ A. Kryński, J. Karłowicz, W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego, II, Warszawa, 1903.

⁹ V. Machek, пос. съч.

¹⁰ Slovník spisovného jazyka českého, I, Praha, 1960.

¹¹ Příruční slovník jazyka českého, I, Praha, 1935—1937.

¹² Slovník slovenského jazyka, I, Bratislava, 1959.

¹³ Slovník spisovného jazyka slovenského, Turčianský svätý Martin, 1946.

¹⁴ K. a M. Kálal, Slovenský slovník z literatury aj nářečí, Banská Bystrica, 1923.

¹⁵ A. V. Isačenko, Slovensko-ruský prekladový slovník, I, Bratislava, 1950.

¹⁶ P. Tvrđý, Slovenský frazeologický slovník, Praha-Prešov, 1933.

¹⁷ Й. Заимов, пос. съч., стр. 117.

изобщо. Тъй като названието се употребява по-често в множествено число, формата *гълби по народна етимология е била свързана с формата *гълъби* и съответното ѝ значение и така, накрая вече и при подкрепата на сходството по форма между царевичния плод и гълъба се е преминало окончателно към названието *гълъб/гълъби*.

Към казаното дотук трябва да се добави и това, че ареалът на разпространението на названието *кочани* (предимно за оронения царевичен плод) съвпада в значителна степен с ареала на разпространение на названието *гълъби*, което говори за това, че може би в названието на царевицата по тези места е залегнала една и съща представа.

В полза на предположението за възникването на названието *гълъби* на българска почва и пренасянето му в румънски език говори в известен смисъл и обстоятелството, че „три от сегашните румънски синоними за назоваване на царевицата *кукуруз*, *тълушой* и *порумб* са възникнали покъсно и са се разпространили географски за сметка на по-старото *мълай*, както това е доказано от М. Сала“ (M. Sala, *În legătură cu depunerea roșului în limba româna, Fonetica și dialectologia*, 1, 1958, стр. 182...)¹.

Разбира се, предлаганото от мене решение на въпроса представя също една хипотеза, която страда от твърде съществената слабост, че се гради на думата *гълъз*, която досега не е регистрирана никъде в българския език. Следователно, не би могло да се смята, че въпросът за названието *гълъби* в българския език е окончателно решен.

---

¹ Хр. Холковчев, *За произхода...*, стр. 464.

БАЛКАНИЗЪМ ЛИ Е УДВОЯВАНЕТО НА ОБЕКТА В БЪЛГАРСКИ?

Цанко Младенов

Проблемата за произхода на удвоеното допълнение в български, черта, смятана за балканизъм на нашия синтаксис, все още не е получила напълно удовлетворително обяснение. Един от интересните опити да се обясни това явление принадлежи на Л. Милетич¹. Той допуска, че второто (енклитичното) допълнение в изречението се появява в резултат от декомпозиция на падежно окончание, принадлежащо на първото допълнение, напр.: *И юнаку му вели* → *И юнаку + му вели* → , след което се преобразува словоредът и се получава *И му вели юнаку*, тъй като *му* трябва да се подчини на закона за мястото на енклитиката. Предполага се също така трансформацията *И юнаку му вели* → *И на юнака му вели*, където *юнаку* и *на юнака* функционират като синоними (функционални еквиваленти) поне временно. Оттук нататък, макар че у Милетич това не е обяснено, би следвало да се установи функционална еквивалентност между така получените нови кратки форми на личните местоимения и старите им форми, тъй като не всички кратки форми в съвременния език могат да бъдат изведени от местоименните окончания на именното склонение (особено такива като *ви, ни, ги, ме, ми*, т. е. почти всичките). Изобщо това обяснение на Милетич усложнява твърде много историята на кратките форми, от една страна, а, от друга, не е в състояние да обясни случаите с контаминация на винителните и дателните местонменния с именителните, т. е. когато първата винителна или дателна форма бъде застъпена от именителна, срв. *Ас ма боли*, покрай *Мене ме боли* в говорите; също: *Ас ми ѝ чудну*, покрай *Мене ми ѝ чудну*.

Без да отричам възможността на някаква част от балканската езикова територия и в някакъв период от време да е произлязъл процес, подобен или идентичен на описания от Л. Милетич (защото декомпозицията все пак би обяснила произхода на някои от кратките местоименни форми), ще посоча още една възможност да бъде обяснен произходът на структурите с удвоен обект, при това — без да се прибегва към Милетичевата хипотеза.

За компактност на описанието ще си послужи със следните символи: *И* — изречение, *Д* — допълнение (пряк или непряк обект), *С* — сказуемо;

¹ Л. Милетич, Удвояването на обекта в българския език не е „балканизъм“, СлБАН, кн. 56, стр. 1—20.

П — подлог, *СП* — група, обединяваща в себе си сказуемото и подлога, *Н* — съществително име, *Г* — глагол, *НС* — номинативно, именно съчетание, *М* — дълга, неенклитична и непроклитична форма на местоимение, *М_ε* — кратка (енклитична или проклитична) форма на местоимение, *и* — имевителен падеж, (*κ*) — неименителен падеж (или винителен, или дателен), *в* — винителен падеж, *д* — дателен падеж, = — идентично на..., ≡ еквивалентно на..., + — символ, свързващ в подредена последователност части на изречение или изречения; препинателните знаци се третираат като символи, означаващи суперсегментни морфемни, както следва: запетаята — пауза, пред която има полуизреченска, т. е. ненизходяща интонация, въпросителният знак — пауза, пред която има въпросителна интонация, точката — пауза, пред която има низходяща, изреченска интонация; символите, означаващи падежи, се записват като индекси към символите-главни букви.

Обобщена представа за структурата на изречение, съдържащо удвоено допълнение, ще дава следната формула:

$$И = Д + М_{ε} + СП \quad (1)$$

В такова изречение е възможно допълнението да бъде съгласувано с краткото местоимение и тогава имаме следните структури:

$$И = Д_{ε} + М_{εε} + СП \quad (2)$$

$$И = Д_{δ} + М_{εδ} + СП \quad (3)$$

Тъй като съгласуването по род, число и падеж се реализира с едни и същи морфемни, не е необходимо в случая да се посочва изрично, че *Д_ε* и *М_{εε}* са от едни и същи род и едно и също число.

Възможна е и такава структура, в която *Д* и *М_ε* не се съгласуват:

$$И = Д_{δ} + М_{εε} + СП \quad (4)$$

$$И = Д_{ε} + М_{εδ} + СП \quad (5)$$

Интересуващите ни структури са (2) и (3), защото именно те описват изреченията с удвоено допълнение, напр. *Него го боли ръката*, или *Иван го боли ръката* (2), или *На него му се спи*, или *Нехи ѝ са спи*, или *На Иван му се спи* (3). Допълнението не е удвоено в структурите (4) и (5), срв. *На Иван го дадох*, или *На него го дадох*, или *Нему го дадох* (4), *Това му казах*, *Ивана го убиха* (5).

Всички описани дотук структури (четири обобщение е структурата (1)), представляват свързани¹ (едноделни) изречения, от гледище на актуалния анализ². Но всяко от тях е функционално еквивалентно (синонимно) на съответно сегментирано³, т. е. двуделно, изречение, в което допълнението *Д* е отделено от цялата останала част на израза чрез пауза, предходна от полуизреченска интонация:

$$И = Д + , + М + СП \quad (6)$$

Примери: *Него, го боли ръката*; *На Иван, го дадох*

¹ Вж. Ш. Бали, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва, 1955, стр. 87—94.

² Вж. Ш. Бали, пос. съч., стр. 92; у нас хубаво изложение на този анализ даде Св. Иванчев, *Наблюдения върху употребата на члена в български език*, Български език, XVII, 1957, кн. 6, стр. 499—524; вж. също К. Попов, *Съвременен български език*, Синтаксис, София, 1962, стр. 169—170.

³ Вж. Ш. Бали, пос. съч., стр. 93.

Структурният модел (6) е неправилен граматически за част от говорите и правилен граматически за друга част от говорите на българското езиково землище. Нека тези две групи говори наречем А-група и Б-група. И така, в говорите от А-група е допустимо M_e след пауза, а следователно и в абсолютно начало на изречение, а в говорите от Б-група е недопустимо M_e след пауза и следователно и в абсолютно начало на изречение.

В говорите от Б-група, където (6) е неправилна структура, би следвало да се очаква еквивалент на (1), който може да има само следната структура:

$$I = D + \text{,} + \Gamma + M_e + \dots + П + \dots \quad (7)$$

Примери: *Него, боли го ръката; На Иван, дадох го*

В същност структурният модел (7) описва правилото, валидно и за книжовния български стил, според което мястото на енклитичното местоимение е след глагола, ако глаголът е непосредствено след пауза. Тук няма да вземаме под внимание фреквенцията на отделните структурни разновидности на (7), защото това би ни отвело към друг род изследвания, безспорно необходими, но без които тук може да се мине, напр.: *Иван, боли го ръката* е по-често от *Него, боли го ръката*, но и двете структури са правилни; също така — по-рядко се срещат сегментирани изречения от разновидността без удвоено допълнение като *На Иван, дадох го*, отколкото с удвоено допълнение като *Иван, боли го ръката*. Тези разлики в честотите могат да се доловят и интуитивно.

Както за структурата (6), така и за структурата (7) в говорите могат да се открият еквивалентни структури, които имат следния вид:

А-група говори:

$$I' + I'' = D + ? + M_e + СП \quad (8)$$

$$I' + I'' = D + ! + M_e + СП \quad (9)$$

$$I' + I'' = D + \text{,} + M_e + СП \quad (10)$$

Б-група говори:

$$I' + I'' = D + ? + \Gamma + M_e + \dots \quad (11)$$

$$I' + I'' = D + ! + \Gamma + M_e + \dots \quad (12)$$

$$I' + I'' = D + \text{,} + \Gamma + M_e + \dots \quad (13)$$

Общото за структурите (8) — (13) е, че те представляват структури от по две изречения за класическата граматика, срв.: *Иван? — Видях го вчера*, както в (11) и *Иван? — Го видех фчера*, както в (8).

Поставяйки номера на структурата в индекса на символа I (изречение), получаваме следните функционално еквивалентни структурни редици:

$$I_1 \equiv I_6 \equiv I'_{8, 9, 10} + I''_{8, 9, 10} \quad (14)$$

$$I_4 \equiv I_7 \equiv I'_{11, 12, 13} + I''_{11, 12, 13} \quad (15)$$

С други думи, функционално еквивалентна редица биха образували следните изречения: *Иван го видех фчера* $\equiv$ *Иван, го видех фчера* $\equiv$ *Иван? — Го видех фчера* ($\equiv$ *Иван! — Го видех фчера* $\equiv$ *Иван. — Го видех фчера*); примерът илюстрира (14); също така: *Иван го видях*

вчера ≡ *Иван, видях го вчера* ≡ *Иван?* — *Видях го вчера* (≡ *Иван!* — *Видях го вчера* ≡ *Иван.* — *Видях го вчера*); примерът илюстрира (15).

В духа на работите на Ш. Бали, бихме могли да придадем диахроничен смисъл на така получените редици от функционално еквивалентни структури, което впрочем и моделира преобразованията, в резултат от които е произлязла структурата с удвоен обект:

$$I'_{8, 9, 10} + I''_{8, 9, 10} \rightarrow I_6 \rightarrow I_1 \quad (16)$$

$$I'_{11, 12, 13} + I''_{11, 12, 13} \rightarrow I_7 \rightarrow I_1 \quad (17)$$

Вземайки същия пример, ще имаме следното развитие за говорите от А-група: *Иван?* — *Го видех вчера* → *Иван, го видех вчера* → *Иван го видех вчера* (срв. (16)), а за говорите от Б-група: *Иван? Видях го вчера* → *Иван, видях го вчера* → *Иван го видях вчера*.

Изобщо процесът се свежда до следното: две изречения, намиращи се в дадената семантична връзка, преминават в сегментирано изречение — а сегментираното изречение — в свързано. Подобни процеси, описани подробно и илюстрирани с голям брой примери от френски език, ще намерим в работите на Ш. Бали (пос. съч.).

Интересен пример, който свидетелства, че е възможно процесът да продължи, при което така полученото сегментирано изречение с двойно допълнение може да участва като повод в ново сегментирано изречение, ни посочва К. Попов: ... *а сърцето*, // *бяс го къса него* клето (П. К. Яворов); тук се е стигнало до утрояване на обекта.

Диахроничните редица (16) и (17) леко могат да обяснят всички примери, които намираме в коментара на Българския диалектен атлас¹ към карта № 185.

Когато обектът, нарязан с дълга форма на местоименне (*М*), се намира в позицията на *I'*, от структура (8) — (13), лесно може да бъде обяснено как се получава контаминацията на структурите с именителни и структурите с неименителни местоимения, та в говорите срещаме *Ас ма боли раката, Ас ми са спи* и под.

К. Попов сполучливо обърна внимание на паралелизма между структурите с удвоено допълнение и структурите с удвоен подлог, като дава примери със сегментирано изречение: „*Те са много мили, тия скромни български учители с широкополи шапки*“ (от типа *Z*, *A* по Бали); „...*тя е хубава, вашата даскалица*“ (също); първият пример е от Ал. Константинов, вторият — от Ел. Пелин. От Вапцаров е посочен примерът: „*Той пеел човека*“, където наистина е произлязло вече свързването и изречението не е вече сегментирано². Поради слабия интерес към разговорната реч, в граматическата ни литература едва се откриват подобни примери, макар в живия говор те да са нещо твърде обикновено. Ето например един израз, записан от мен в с. Харман, М. Търновско: *Деядо Димитар, де той?* (с прав словоред: *A, Z*). *Иван, върна ли се той?* (София, раз-

¹ Български диалектен атлас, I, Югоизточна България, част втора. Статии. Коментари. Пощадали, София, 1964, стр. 132.

² К. Попов, *Стилно-граматична употреба на удвоеното допълнение*, ИИБЕ, 8, София, 1962, стр. 467—468; вж. още някои примери в *Съвременен български език*. Синтаксис, стр. 106; между тях прави впечатление следният: *Бедната Лалка, тя трябва да е много нещастна* (Ив. Вазов); схемата е *A, Z*.

говор) и под. Впрочем не трябва да се смята, че структурите с удвоен подлог са произлезли под влияние на структурите с удвоено допълнение. Те отразяват един и същи структурен модел, характерен за всички аналитични езици и описан, както казах, от Бали, срв. „La terre, elle tourne“. Но този структурен модел, именно, обяснява и контаминираните структури, за които става дума. Те могат да започнат от структурата:

$HC+, +CP$ (18),

която отразява в употребената тук символика структурата на сегментираното изречение изобщо (у Бали: *A, Z*, прим.: *Темата, това е повод*). Ако *HC* се замести с дълга форма на лично местоимение, бихме имали:

$M+, +CP$ (19)

Пример: *Той, си дошъл чилеака.*

Но поради възвратното местоимение тази структура става модел, по който напълно обяснимо се оформят и контаминираните структури:

$M_n+, +M_{ек}+CP_n$ (20)

$M_n+, +Г+M_{ек}+...$ (21), и пр.

Пример: *Той, го боли ръката.*

Аналогично, в говорите от Б-група ще имаме: *Той, дошъл си чилеака; Той, боли го ръката; Ас, боли ме ръката.*

След преобразуването на сегментираното изречение в свързано и за двете групи ще имаме: *Той си дошъл чилеака; Той го боли ръката, Ас ме боли ръката.*

Така, в говорите и от двете групи бихме откривали успоредната употреба както на контаминираните, така и на неконтаминираните структури, при това — някъде ще надделяват едните, другаде — другите, а в някои пунктове не бихме могли да установим коя надделява, срв. поне за някои от пунктовете, картографирани в Български диалектен атлас:

2456 *аз ми истинаха краката, ас ма н'амаше, аз ми ѝ студено, ас шъ ми доде на умът, той не му ѝ трудно, ас понеже не ми ставаше лошо, аз ми не става ништо и и мене много ми навреди*; 3076, 3091 *мене ма боли ръката, ндого го боли ръката и ас мъ ѝ страх*; особено показателни са наблюденията в пункт 3145: *ас мъ ѝ страф, тй май ни тй съ идё и нам пък кът нъ ѝ страф пък, тён ни тй ли съ идё?* — у едни и същи лица. На пряк въпрос ко го? отговарят *менъ* (стр. 132).

Така, предложеният модел излиза от съвременното състояние на говорите, като с него обяснява и произхода на явлениято, при това — в неговата пълнота. Но сега следва той да даде отговор и на въпроса, поставен в заглавието на настоящата работа: балканизъм ли е удвояването на обекта в български език. Моделът показва, че самата стихия на народните говори, на живия разговор поражда структурите с удвоен обект; тези структури са просто следствие от факта, че в български език има две редици лични и възвратно-лични местоимения: дълги и кратки (проклитични или енклитични).

В такъв случай самият въпрос придобива друг смисъл: стихията на народните говори в останалите балкански езици в състояние ли е също така да произвежда подобни структури? Ако не е в състояние, тогава

структурите с удвоен обект ще си бъдат балканизъм, но балканизъм от български произход. А тъй като това е малко вероятно, историческата граматика на балканските езици би трябвало да отговори на въпроса: балканизъм ли е противопоставянето на дългите лични и възвратно-лични местоимения на съответна редица от кратки — едно явление, което не се среща например в руски език. Защото, както се опитам да докажа това по-горе, удвояването на обекта в български, а изглежда и във всеки друг език, би се развивало като закономерно следствие от наличието на две редици местоимения — дълги и кратки. Ако езикът не познава обаче активна синонимия на сегментирани и свързани изречения, съдбата на кратките местоимения би била малко по-друга: те биха могли да се превърнат и в окончания. Впрочем, езиците с обектно спрежение са добър пример за това.

ПРЕДЛОГЪТ „ОТ“ В БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Петя Асенова

В продължителното контактиране и взаимодействие между балканските езици, в резултат на което се създават познатите общи езикови особености, различните равнища на езиковата структура показват по-голяма или по-малка склонност към проникване на другоезични особености. В това степенуване, както отбелязва В. Звегинцев¹, най-подвижно и проницаемо, след лексиката, е синтактичното равнище. Затова като се знае богатството на общи черти в областта не само на лексиката, но също на фонетиката и морфологията², в по-лабилното синтактично равнище би трябвало да се търси по-дълбоко взаимопроникване.

От друга страна, доказана е общата тенденция на развой от синтетизъм към аналитизъм в балканските езици³ — разлагане на склонението и във връзка с това зачестена употреба на предлози, които в много случаи стават формални показатели на определено граматично отношение.

По-широката употреба на предлозите води до натоварването им с нови функции⁴. Именно в разрастването на първичните значения на предлозите може да се видят и едни от общите насоки в развоя на балканските езици.

Този процес ще бъде илюстриран от няколко типа паралелни конструкции с предлога *от* и съответстващите му предлози — в гръцки *ἀπό* и в румънски *de* (*din, de, la*)⁵. И в трите езика тези предлози се отличават с широк диапазон от граматични значения, голяма част от които са твърде стари. Тяхното първоначално значение, познато на старобългарски, старогръцки и латински, от което са се развили по-късно всички останали значения, е отдалечаване, изходност⁶. В съвременните балкански езици то има следните нюанси:

¹ В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1962, стр. 247.

² V. Georgiev, Le problème de l'union linguistique balkanique. В: Les problèmes fondamentaux de la linguistique balkanique, rapport pour la séance plénière, I-er Congrès international des études Balkaniques et sud-est Européennes, Sofia, 1966, стр. 8—9.

³ К. Мирчев, Историческа граматика на българския език, София, 1963, стр. 58.

⁴ А. Минчева, Към историята на предлозите в българския език, Български език, XI, 1961, стр. 223.

⁵ В сравнението се изхожда от български, като език с най-развит аналитизъм между останалите балкански езици.

⁶ Ст. Геродес, Старославянские предлоги. В: Исследования по старославянскому синтаксису, Прага, 1963, стр. 336; 'Α. Τσάρτσανος, Νεοελληνική Σύνταξις, 'Αθήναι, 1946, стр. 183; Е. А. Реферовская, Развитие предложных конструкций в латинском языке позднего периода, Москва—Ленинград, 1964, стр. 5.

1.1. Начална граница на някакъв отрязък от пространството:

Идва *от* училище.
Cu cofița pe-ndelet
Vin neveste de la riu.
Că din sus
Măsele nu-s.
Jeși din kîno (с. Кошава, Видинско).
"Ερχομαι από τό Πανεπιστήμιο.
"Ερχομαι από τόν θείο μου.

1.2. Начална граница на действието:

От сърцето ѝ капе кръв.
Mișcarea aceasta de la vale în piscuri o fac de mii de ani generațiile păstorilor.

Δάκρυα έτρεχαν από τά μάτια του.
"Η ανάγκη της παραγωγιάς πηγάζει από την λιποφυλία.

1.3. Начална граница във времето:

От сутринта отиде в издателството.
"Από την αβγή τροχόβν τά σπαδιά.
"Ο ποιητής είχε από χθές λίγο πυρετό.
"Από ώρα σε ώρα άλλαζαν.

De dimineață pompierii stropiseră podul.

De la adormirea bătrînului Ștefan-voievod, părintrele Moldavei trecuseră 62 de ani.

De dimineață pină sara lucreaza la loc (с. Гъмзово, Видинско).

De cu dimineață pină sara lucru la loc (с. Делейна, Видинско).

Предлогът *от* е засегнат от процес на граматикализация в средата на старобългарския период. Родителните форми с аблативно и партитивно значение се заместват от предложни конструкции с предлога *от* много рано — още в X—XI в. Също в старобългарския период с предлог е започнал да се изразява и родителен падеж за означаване на произход. Единични примери с предложни конструкции се срещат от XIII в. натакъ и при сравнителната степен на прилагателните¹; а личният деятел при страдателен залог се изразява, освен с творителен падеж, и с предложна конструкция *от* + род. п.²

Още в късния латински предлогът *de* е най-обобщеният от латинските предлози, макар и пълното му превръщане в граматически инструмент за присъединяване на допълнението към глагола да се достига на почвата на романските езици. От първоначалното му конкретно значение „изходен пункт“ на движението се ражда означаването на „източник“ на действието, което пък става основна пружина за употребата на предлога *de* при посочване на произход и партитивно ст³. Употребата след сравнителна степен също е особеност на народния латински⁴.

Близостта между българския предлог *от* и румънския *de* е отбелязана от О. Денсушану — с *de* се предават в преводи на старобългарски религиозни текстове следните значения на *отъ*: отправна точка във времето; в пространството; произход; неопределено количество⁵.

Посочените стари значения на *от* и *de* са присъщи и на предлога *ἀπό* в старогръцки⁶.

¹ К. Мирчев, пос. съч., стр. 254—256.

² Ст. Геродес, пос. съч., стр. 337.

³ Е. А. Реферовская, пос. съч., стр. 7—8, 71.

⁴ О. Densușianu, Histoire de la langue roumaine, 1, Paris, 1902, стр. 182—183.

⁵ О. Densușianu, Istoria limbii romîne, 2, Bucureșt, 1961, стр. 255—256.

⁶ А. Л. Милев, Г. Михайлов, Старогръцка граматика, София, 1957, стр. 251.

В съвременните езици тези значения изглеждат така :

Произход :

2.1. Местопроизход, жителство :

Той е *от* аристократично семейство.
Αγό από μαθη κόνα.
Ο φαράς από την Κρήτη είχε και έκείνος ένα μικρό δέχτυ.
Κορίτσι από σπίτι.
Γαμβρός από μεγάλη οικογένεια.

Casele *de* aici sînt acoperite cu țiglă.
El e *de* la munte.
Sîntem *din* București.
Boier *din* țara de jos.

2.2. Материя.

Мебели *от* орехово дърво.
*Αγάλματα από μωροβιζο.
*Нтап ένας κύργος από χρυσάφι.
Casă *din* birne.
Ciorapi sînt *din* lînă.
Azi Mihnea a-mbrăcat chepeac *de* catifea τογιε сu ceaprazuri și сu
bumbi *de* auri.
Vinu e *de* struguri (Кутово, Видинско).
Pîine e *din* faina (Кутово, Видинско).

Партиitivност :

3.1. Цяло, изразяващо съвкупност, от която се отделя част :

От всички вас само нея запомних.
*Εκλογή από σπάνια πιάτα.
Μία σειρά από τρία πέτρινα δλοκαιουργα σπιτάκια.
Μία ημερη αρμονία από γραμμή, από κίνηση, από χρώμα.
Θυροβμαι κάποιον από εοας.
Am fost șapte frații *din* care trei surori (с. Коцава, Видинско).
E *d'*ai noștri, e patriot.
Și rînd pe rînd veneau în sat
Și ieri și astazi cite unul
Din cei care au plecat.

3.2. Цяло, от което се взима неопределена част :

Яде *от* хляба ми.
*Έβγαλε από τό χρυσάφι ποδ είχε και επλήρωσε.
Πίνει από τό αίμα της.
Domnul bău *din* apă și-și spală fața sa ceas sfîntă și luminată.

4.1. Логически обект в страдателни конструкции :

От заник-слъние озарени алеят морски ширини... (Яворов).
Τά στεράνια φωτίζονται από τόν ήλιο.
Κυκλώνεται από πολλούς εχθρούς.
Οι φοιτητές εξετάζονται από τόν καθηγητή.
Armata țării era dezorganizată *de* domnul ce se temea de dînsa.

5.1. При сравнителна степен :

От теб по-добър няма да намеря.
Διαφέρει όσο ή Γη από τόν *Αρη.
Τοδ φάνηκε πιο μικρότερος από τόν Γιώργη
A bănt mai mult *de* un litru de lapte.
Cel mai mult *din* toate îi place să citească.

Като най-нови и явно възникнали на базата на взаимодействието между балканските езици в сравнително по-близко минало се очертават следните употребни на предлозите *от, de, από*:

6.1. За означаване на количество — обхват на известен кръг обекти от действието. В този случай предлогът *от* задължително се съчетава с предлога *до* (съответно *από* — с *ως*; *de* — с *pînă*) и конструкцията има значение на 'всичко', 'всички':

От децата *до* старците — всички са на събора.

Μέ κοιτάζε από τήν κορυφή ως τά νόχια.

Από τόν μικρόν ως τόν μεγάλον ὄλοι γονατίζαμε.

Прѣпαι νά τόν ἐγνωρίζαν ὄλοι, από τόν καφετζή ως τόν τελευταίον παλάτι.

Încere ei a o măsură cu ochi de sus pînă jos.

6.2. Трансгресивност (начално състояние при прехода на едно състояние в друго):

От ношите правят дън.

Από φτωχό τόν ἔκανε πλούσιο

Ἐγινε από σκίου μνήμα.

Φαντασθεῖτε, ἐπὶ ὁ ἀδελφός μου από ἐπαναστάτης ποῦ ἦταν στήν ἀρχή βρέθηκε ἄσπρη στόν στρατό τοῦ Βράγκελ.

Ei fac din noapte ziua s-a zilei ochi încîid.

Между паралелните употреби на *από* и *от* се отделя една особена елиптична конструкция с глагола *παρῶ* (съответно на български *минавам*), която липсва в румънски:

гр. Παρῶχε με ἀπ' τοῦ βασιλείᾳ τό παλάτι.

(т. е. от мястото на пътя,

където беше палатът на царя)¹

бълг. *Минах от пазаря* (т. е. ст мястото, където се намира пазарят).

В гръцки, както и в албански, се среща предложна конструкция с глагола *γνωρίζω*, съответно *njoh* — *познавам*, изразяваща начин на действието, близка до функциите за произход, която има съответствие в старобългарски, но в новобългарски се построява с предлога *по* вм. с *от*. (Също и в руски)²:

Ἡ γυναίκα του τόν γνωρίζει ἀπ' τῆ φωνῆ.

E njoha nga syri; nga ripa.

Познах го *по* очите.

С други глаголи в новобългарски може да се употреби равностойно и единият, и другият предлог. Тогава става изравняване с гръцки и албански:

От (по) делата му личи що за човек е.

Φαίνεται ἀπ' τά λόγια του τί ἄνθρωπος εἶναι.

Най-неоспоримият и безизключителен балканизъм без съмнение е посочената от Кр. Зандфелд предложна конструкция, където предлогът *от* и съответстващите му предлози имат значение на 'отпреди' (*de = depuis*).

Από πάντα ἡμερῶν δέν τό ἔφερε πλέον.

Rrinë nga dhjetë vjet në kurbet.

Дошле до еден хан *от* три'есет четиресет години запустен от 'арамии.

Se luptau de nouă ani³.

¹ А. Та́ртσαυος, пос. съч., стр. 187.

² Ст. Геродес, пос. съч., стр. 339.

³ Кр. Sandfield, Linguistique balkanique, Paris, 1930, стр. 10.

Μέ γνωρίζαι ἀπό μικρόν.
Τῆν εἶχε ἀραβωνιασμένη ἀπό μικροῦ.
Τέτοια ζωὴ κάνουν ἀπό νέος.
Ἡ Νάντα καὶ ὁ Γεώργιος ἀπό μικροὶ εἶχαν μεγάλο ἔρωτα (Бургас).

Noi *de* copii ne știm și-am fost ca brații la mai bine.
Doar nu sam în eu grîu *de* ieri, *de* alaltăieri.
A plecat *de* mic de sat.
Din copilăria mea sînt deprins a asculta de tată.

Fata mea e maritată *de* zece ani (Копава, Видинско)¹.

Между трите разглеждани предлога най-богат със значения е предлогът *de* (*din, de, la*). По степен на граматикализация в румънски език той може да се сравнява с *на* в български и *ἀπό* в гръцки. Затова не е изключено той да е играл първата роля в развитието и оформянето на общите значения на *от, de* и *ἀπό*. (Известно е неговото влияние върху посесивни конструкции във влахо-българските грамоти от XV в., в Чергедските молитви и в някои съвременни български диалекти, където се употребява предлогът *от* вм. *на*, както е присъщо на български език, а също така и употребата на *ἀπό* в съответни предложни съчетания в северногръцки диалекти)².

Посочените примери доказват, че между конструкциите на предлога *от* и съответните конструкции в гръцки и румънски има несъмнена общност. Тези конструкции са едни от най-типичните за предлозите *от de, ἀπό* и най-често употребимите. Освен това, значенията на предлозите в тях са впоследствие придобити и доста отдалечени от първичните употреби. Затова следва да се заключи, че и тази балканска аналогия не е случайно явление, а закономерен резултат от дълготрайното взаимодействие между синтактичните равнища на езиците от балканския езиков съюз.

Разглежданите предложни конструкции в трите балкански езика ще бъдат подложени на по-задълбочени наблюдения и обяснения другаде, където ще заемат своето място в системата от конструкции с други граматикализирани предлози и ще бъде включен и албански.

¹ Гръцките примери бяха цитирани по пос. съч. на А. Царданос, а румънските — по *Gramatica limbii române*, Văcurești, 1963. След примерите, записани от влашко и гръцко население у нас, в скоби е отбелязано селящето.

² Вл. Георгиев, Периодизация на историята на български език, Известия на Института за български език, II, 1952, стр. 103; Ив. Дуриданов, Към проблемата за разволя на български език от синтетизъм към аналитизъм, ГодСофУн, Филологически факултет, I, 1955, София, 1956, стр. 219; К. Мирчев, пос. съч., стр. 254.

БЪЛГАРСКИ ДУМИ В ГОВОРА НА С. ГЕРМАС (ЛОШНИЦА), КОСТУРСКО

Мария Филипова-Байрова

Въпросът за изучаване на славянските заемки в гръцки език отдавна е занимавал наши и чужди учени¹. Българските заемки в гръцки език са наистина много по-малко отколкото гръцките заемки в български, но много от тези думи са се запазили и до днес в Северните гръцки говори, особено в Епир, Тесалия, а даже и в Пелопонес. Известно е, че тези области са били обитавани навремето от славянски племена, които са оставили отпечатъка на своя език върху езика на местното население, преди да бъдат напълно претопени от гърците.

Освен тези ранни заемки, срещат се и по-късни български заемки в областите, в които години наред е съществувал билингвизъм сред местното население, като например в днешна гръцка Македония и Тракия. Дългогодишното кръстосване на българския и гръцкия език в тези страни е оставило много следи от думи и изрази, които също са живи там и днес².

Предмет на настоящата работа е да се проследят думи от български произход, които се употребяват днес от местното гръцко население на с. Гермас, Костурско. Материалът е извлечен от излязлото през 1962 г. първо изследване на говора на това селище от Христу Георгиу³.

Селото Гермас се намира на около 25 км югоизточно от гр. Костур, с 1024 жители. Старото име на селището (по сведения на гръцката енциклопедия — Пирсос) е *Λόσνιτσα (Лошница): Γέρμας — Χωρίον τῆς ἐπαρχίας Καστορίας τοῦ νόμου Φλωρίνης... Κατ. (1928) 1024 — Πρότερον ἑκαλεῖτο Λόσνιτσα* 'Гермас — село, Костурска околия, Лерински окръг... Жители (1928) 1024'. — Преди се е наричало Лошница⁴. Някои го наричат и Лозница, може би под влияние на гръцката форма. Селото е на доста голяма височина (между 1300 и 1700 м над морското равнище) и не

¹ Вж. Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Neugriechischen*, Wien, 1870; Д. Матов, *Гръцко-български студии*, СбНУ, IX, стр. 21—84; G. Meyer, *Neugriechische Studien. II, Die slavischen, albanischen und rumänischen Lehnworte im Neugriechischen*, Wien, 1894, *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, XXX Band.

² Вж. М. Филипова-Байрова, *Към въпроса за българо-гръцките езикови връзки*, Български език, XV, 1965, кн. 4—5, стр. 390—392.

³ Вж. X. Γ. Γεωργίου, *Τὸ γλωσσικὸ ἔθωρα Γέρμα Καστορίας, Θεσσαλονίκη*, 1962.

⁴ Вж. Μεγάλη Ἑλληνική Ἑγκυκλοπαίδεια — Πιρσός, т. VIII, стр. 250.

е вероятно да има там лози. Васил Кънчов (Македония — Етнография и статистика, стр. 267) го отбелязва *Лошница* с 600 жители — гърци през 1900 г. У Фасмер (Die Slaven in Griechenland, стр. 193) е също *Lošnica*, без обяснение¹. Трябва да се подчертае, че самият Георгиу не споменава никъде старото наименование на селото Гермас. Той се задоволява само да отбележи, че всички жители на селото са местни гърци — македонци. Техният говор принадлежи, както обяснява авторът в предговора си, към групата на Северните гръцки диалекти, чиито главни фонетични белези са: 1. промяната на неударените гласни *e, ai* в *i* и *o, ω* в *ou*, напр. *ἀνθρώπους, μωρός* вм. *ἀνθρωπος, μωρός*; *τεχνές, παῖδι* вм. *τενεξές, παιδί* и пр. (стр. 363). 2. Изпадане на неударените гласни *i* и *ou*, напр. *ζάχαρ* вм. *ζάχαρι, χοράφ* вм. *χοράφι, ράχ* вм. *ράχι, θέλ* вм. *θέλι, βρόσ* вм. *βρόσι, γυρέζ* вм. *γυρέβε* и пр.

Освен това беззвучните съгласни *κ, π, τ, σ, τσ* се променят в звучни: *g, b, d, ζ, γζ* (стр. 364); пред средните (*mediae*) *β, γ, δ* и звучните *g, b, d, γζ*.

Авторът отбелязва също в предговора си, че има доста особености във фонетиката на този говор и за да може да предаде „с по-голяма точност тези особености“ на някои звукове, той си служи с латинските букви: *b, d, g* и с един „особен знак (апостроф) на горния десен край на буквите *κ, γ, χ, λ, ν*, за да означа едно *ι*, което почти се слива с тези звукове, като напр. *κατοίκ', κατοίκι (= κατοίκι), φτώχ'α, φτώχεια (= πτώχεια, λαγούλλ', λαγούλλι) = λαγούλλι*“ и пр. Същия този апостроф авторът слага и на десния горен край на буквата *σ (σ')* при думи, в които този звук „се произнася плътно, подобно на френското *ch* при *acheter, chatte* и пр.“ Ясно е, че тук авторът говори за шушкатавата съгласна *ш*, която е съвсем присъща на българския език, напр. *σ'ταρ* (штар) вм. *ατάρι, σ'ούκ* (шук) вм. *σ'ήκο, κ'άτ'α* (каша), *γ'μοу'τ'α* (гуша) и др.

Със същия знак — апостроф, си служи авторът и пред звука *ζ (ζ')*, за да означа, както отбелязва той, френското *j*, т. е. българския звук *ж*, който също не съществува в гръцки език. За пример авторът дава българската заемка *ζ'αβα, ζ'άμπα* = *βάτραχος* 'жаба' и др. На края той сочи същия знак и пред *ξ (ξ')*, *ψ (ψ')*, когато се произнасят като *ки, пи*, напр. *ψ'ουλός* (пшулос) вм. *ψηλός* (псинос), *ξ'ύλου* (кшилу) вм. *ξύλο* (ксило) и др.

Твърдението на автора в предговора си, че селото е обитавано само от автохтонно гръцко население — македонци (*αὐτόχθονες Έλληνες — Μακεδόνες*) не изключва възможността в миналото там да са живели и българи, както това се потвърждава преди всичко от старото славянско на-

¹ Й. Займов, който смята също, че правилната форма е *Лошница*, а не *Лозница*, предлага следната етимология на думата: от начално *Лошъ, прил. от изч. същ. *лос* 'елен, *Alces alces*', известно в срхр. *los*, рус. *лось*, чеш. *los*, пол. *łoś*, праслав. *olsъ, от един произход с *елен*, диал. *алнѣ* 'сърне', REW 2, 61, доразвито по-късно с *-(b)н-ица*, както *Папрашница* в Казанлъшко (от *Папраши: *папрат* и *-ъ*), срв. *Losica* в Далмация, *Losnica* в Херцеговина, рус. ВИ *Лосев, Лосевая, Лосенка, Лосица, Лосно, Лосовицкое* (Wörterbuch der russischen Gewässernamen, 1964, Lief. 7, стр. 117), укр. *Łosi, Łosje, Łosynec* в Галиция, белорус. *Лосі́нці*, чеш. *Losiná*, пол. *Łosienko* (Miklosich, Ortsnamen aus Appellativen, 1927, стр. 297; Šmilauer, Příručka slovenské toponomastiky, Praha, 1963, стр. 263). От същия произход трябва да е и българско МИ *Лош дол* при Гьоновца, Гостиварско, т. е. прил. от *лос с *-ъ*; едва ли от *лош* 'не добър', което почти не се среща в българската топонимия.

именование на селището. Освен това гръцкото население не е било откъснато и от останалите българи в Македония, които са живели в Костур и близките селища около него, та в резултат на непосредствения контакт между българи и гърци (при който контакт не може да няма двупосочно влияние) и тук българският език е оставил своите отпечата-тъци.

Ето и думите от български произход, подредени по азбучен ред и подкрепени в повечето случаи с примери, извлечени от сзмата работа на Георгиу:

βάλλουτος = έλος 'блато', стб. влато. Стара заемка, която се среща и в други северни гръцки говори; вж. Матов, СБНУ, IX, стр. 55. Произв. βαλλώνω = βυθίζομαι σέ βάλλο 'потъвам (в блато)'.
βιρός = μέρος βαθύ ποταμού 'дълбоко място в река, вир', стб. вврѣ; μ'επισι(ν) τοῦ μαχαίρ στοῦ βιρό 'падна ми ножът във вира'. Среща се и умал. форма βιρούδγ'α: τοῦ ποταμῆ ἐκεῖ ἔχ' πολλὰ βιρούδγ'α 'реката там има много вирчета'.

βλάγα = υγρασία 'мокрота, влага', стб. влага; ἔχ'βλάγα τοῦ ὄργουμα, δειν ἐηράθηκε τελείως 'има влага изораното (място), не е изсъхнало окончателно'.

γκόλ'ους = γυμνός 'гол', стб. голъ; μὴ γυρίεις γκόλ'ους 'не се разхождай гол'. Среща се и в Епир под формата γκόλιος 'плешив' и κόλιος, вж. G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 22. У Матов (СБНУ, IX, стр. 62) γόλλα-βος и γόλα със същото значение. Произв. γκού'ουσ' αν'ά = γυμνότης 'съвсем гола, голишара' и γκού'φάν 'пиле, чиито криле не са още пораснали, за да може да лети', също и γκολίτσαις 'без криле (за птица)'.

γκού'σα = τὸ κάτω τῶν σιαγόνων παχὺ μέρος τοῦ λαίμοῦ 'долната, под челюстите дебела част на шията'; от бълг. гуша; γκού'σα ἔβαλι(ν) τοῦ γου-ροῦν 'гуша направи прасето'; срв. рум. *gușa*, алб. *gusë*, от които G. Meyer (Ngr. St. II, стр. 23) смята, че може би е думата дошла и в някои други гръцки диалекти под формата γκούσα.

γκρούδα = βῆλος 'буца, бучка, парче'; от бълг. *груда*. Заето и в алб. *grudë* 'буца'. Авторът отбелязва, че думата е от славянски произход.

γρινδιὰ = ξύλο χονδρό πῶς τίθεται ὀριζοντίως ἢ πλάγιος σ'ἕνα οἰκοδόμημα 'дебело дърво, което се слага хоризонтално или напречно на постройка; макед. гов. *грѣнда*, стб. *грѣда*, бълг. *грѣда*. Срв. в Епир *γρέντα* и *γρενιά*; вж. Матов, СБНУ, IX, стр. 63, G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 25. Редукцията на неударено *ε* в *ι* е под влияние на местния гръцки диалект в селото Гермас; срв. *γκρεμίζου* вм. *γκρεμίζω*, *βελόνα* вм. *βελόνα*, *βιλέντζα* вм. *βελέντζα* и пр.

ζ'άβα = βάτραχος 'жаба', стб. жаба. Отбелязана от автора като славянска дума. Среща се и в други северни гръцки говорн, срв. ζάμπα (Mikl, Slav. El., стр. 16; Матов, СБНУ, IX, стр. 65; G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 27). За отбелязване е, че докато в с. Гермас звукът *ж* се предава с ζ', в другите гръцки говори то се изговаря и предава само като ζ. Производни: ζ'αβνάχ' = πρασινό στρώμα πῶς σχηματίζεται στήν ἐπιφάνεια λιμνάζον-τος ὕδατος 'зелен слой, който се образува по повърхнината на застояла вода, жабуняк'; τὸ νερό ἔχ' ζ'αβνάχ'α 'водата има жабуняк (жабунясала е)'; ζ'αμβουλάζου = πιέζω, συνθλίβω 'натискам, смачквам, смазвам'; срв. бълг.

жабунясвам 'покривам се с жабуняк'. На гръцка почва имаме леко пресмисляне на значението.

ζᾶρ = κάρβουνα φωτιάς αναμμένα 'възпламенени въглища, жар, жарава'. Среща се и изразът: ἔχ' μν'ά ζᾶρ φαμβλ'ά 'голям огън му гори', т. е. има голямо семейство на главата си; срв. и ζιαρδ (Серес), ζιαρα (Епир), ζάρα (Тесалия); Матов, СБНУ, IX, стр. 65; G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 28.

ζμπόρους = ὁμιλία 'говорене'; δὲ θέλου ζμπόρους 'не искам приказки (да ми говориш)'. Произв. ζμπορίζω 'говоря, сборувам'; μὴ πχ'ὸν ζμπουρίεις 'с кого говориш?'. Стара заемка, позната също в Епир, Тесалия и др.; Miki, Slav. El. стр. 17, Матов, СБНУ, IX, стр. 65, G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 28.

κάσσα = μαγιά, ποὺ γίνεται μὲ χουδροχοπανισμένο ρεζίφι ἀναμειγνυόμενο μὲ ζεστό νερό 'мая (каша), която се приготвява с едро счукан нахут, разбъркан с топла вода'; от бълг. каша, стб. каша; ἐπχ'ασα κάσσα, νὰ φκ'άσου ρουβιθέινου 'хванах (приготвих) мая, за да направя нахутен хляб'. Производни, съставени на местна почва: κασσ'αβγ'αζ'αμάρα 'голяма мокрота, кипавост'; κασσ'αβγ'αζ'αμάρα ἴνγα 'измокрих се много, станах вир вода'; глаг. κασσ'αβγ'αζ'ω 'намокрям'; κασσ'αβγ'αζ'ασα τὰ πουδάργια μ 'намокрих си краката'; прил. κάσσ'αβους 'мокър': μὴ τοῦ πουτιέζ τοῦ καλαμπούκ, δὲ στεγνοῦσι(ν), εἶνε κάσσ'αβου κόμα 'не поливай царевичката, не се е стегнало още (времето), мокро, кипаво е още'.

κλάπα = ξύλο κοντό καὶ στεγνό, ποὺ καρφώνεται στὰ δύο ἄκρα μὲ τὰ ξύλινα ζωνάρια τῶν τοίχων μίας οἰκοδομῆς 'късо и тясно пълче, което се заковава в гредите на стените на сграда'; от бълг. клапа, срв. Матов, СБНУ, IX, стр. 67.

κόρα = τὸ ἑξωτερικὸ σκληρὸ μέρος τοῦ ψωμοῦ 'външният твърд пласт на хляба, кора', стб. кора. Известна и в Епир, Пелопонес, и в други области на Македония, вж. Матов, СБНУ, IX, стр. 68; G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 33—34. Производни: κόραβους = σκληρός 'корав'; κόραβου εἶν(ε) τοῦ ψωμί 'хлябът е корав'; κουραβγάζου = τὸ ξηραίνω, τὸ κάμνω σκληρὸ 'правя да изсъхне, да стане корав (хляба)'.

κόσα = 1. πλόκαμος μαλλιῶν 'плътка от коса'; τί τρανὲς κόσας πὸχ'τοῦ κουρίτσου αὐτό! 'какви дълги (големи) плитки има това момиче!' 2. δρεπάνι, μὲ τὸ ὁποῖο κόψουν τὸ χόρτο τῶν λιβαδιῶν 'сърп, коса, с която се реже тревата от ливадите'; δὲν ἔχου κόσα, νὰ κόψου τοῦ λ'βάδ 'нямаш коса, да окося ливадата'. За отбелязване е, че и двата български омонима — *коса*¹ (стб. *коса*) 'космите по главата на човека' и *коса*² (стб. *коса*) 'сърп' са влезли в лексиката на с. Гермас; срв. и Епир *κόσα*, *κόσσα*, *κοσιά*, *κοσιά* (Valvedos, Ἀρχαία, I, 2, 91); Произв.: глаг. κοσ(σ)ίζω, κοσσεύω 'кося', също и κοσιστής 'косач', κόσισμα 'косене'; Матов, СБНУ, IX, стр. 68 и G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 34.

κότσ = οφυρὸν 'глезен'; μὴ βάρια(ν) στοῦ κότς 'ми стана тежко на глезените, не ми държат краката'; от бълг. кост, стб. кость; срв. и G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 35, гдето е *κότσι*; τρέμουν τὰ κότσα μου 'треперят ми глезените'.

κοῦζ'ιν = 1. δέρμα 'кожа'; πόσα κοῦζ'ιν'α ἀγόρασις 'колко кожи си купил?' 2. ζῶο ἐλαεινὸ 'слабо, лошо животно'; τίπ δὲν βιρπατάει τοῦ κοῦζ'ιν 'никак не върви това лошо животно'.

χοῦσ' τράβα = χόρτο ὑδροφύλον, ποὺ φυτρώνει ἰδίως σὲ χωράφια, τὰ ὁποῖα ποτίζονται 'трева, която обича много водата и расте по ниви, които поят', от бълг. *кощрява* 'Alopecurus pratensis'.

λαπατίνα = μεγάλο πέλιμα, μεγάλη πατοβύνα 'голяма стъпка, стъпало'; от бълг. *лапа*, 'стъпало на некопитно животно; груба човешка длан' (в говора на Гермас означава и 'груби долни крайници').

μόλτσα = έντομο, ποὺ τρώγει τὰ μάλλινα βράσματα 'насекомо, което яде вълнени платове'; от бълг. *молец*, стб. *моль*. Думата е позната и в другите гръцки диалекти, под формата *μόλιτσα*, *μολίτσα*; вж. Матов, СБНУ, IX, стр. 73, Mikl. Slav. El., стр. 21, G. Meyer, Ngr. St., стр. 40—41.

μουργκίς, μουργκίς(ν) = νοχτώνει, παίρνει νά σκοτεινιάζει 'мръква се, почва да става тъмно', от стб. *мръкнѣти*; *μούρξιν, δι νά φύγουμι* 'мръкна се, хайде да си вървим'. Думата се среща и в другите македонски говори, също и в Епир, Кефалония и др.; вж. G. Meyer, Ngr. St., II, стр. 42.

μπάμου = γιαγιά 'баба'; τί ν'εις αὐτήν; ν'έχου μπάμου 'каква ти е тази? — тя ми е баба'. Стара заемка, позната и в Епир, Македония и Тракия под формите *βάβω*, *βάβω*, *μπάμω*, мн. *μπамπούδες*, *βαβά*, *βαβόγραια*; вж. G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 15, също и Матов, СБНУ, IX, стр. 155.

μπάζυτραβίτσα = είδος μικροῦ σποριοῦ ποὺ παρoυσιάζεται ἰδίως στὰ χέρια καὶ ποὺ μετὰ καιρὸν εξαφανίζεται 'вид пъпка, която се появява особено по ръцете, и която след време изчезва'; от бълг. *брадавица* (вж. подробно у М. Филипова, За една стара славянска заемка в гръцки, сп. Бълг. език, XI, 1961, кн. 3, стр. 252—253). Срещат се и вариантите: *μπαρδαβίτσα*, *βαρδαχίτσα*, *γαρδαρβίτσα*, *μπασδραβίτσα*, *μάνδραβίτσα*.

μπάρα = κοίλωμα γῆς, ποὺ ἔχει νερὸ 'длъбнатина в земята, където има вода'; бълг. *бара*. Думата е известна и в други северни гръцки говори; вж. Матов, СБНУ, IX, стр. 73; Mikl., Slav. El., стр. 22; G. Meyer, Ngr. St. II, стр. 48.

μπουμπάτα = είδος πίτας μέ αλευρο, ἀραβοσίτου 'вид пита от царевично брашно; (— хлѣбъ изъ турецкихъ бобовъ въ Пелопонесѣ: Созоновичъ, Слав. въ Мор. 19). Според Матов, СБНУ, IX, стр. 73, образувано от стб. *бобъ*, бълг. *боб*. *Бубот* наричат прилепските власи, според М. Цепенков, „папуреника — хляба от царевича, който в Прилеп наричат царевича“.

μπουγάτσα = είδος πλακοῦντος ἐκ φύλλων ζύμης καὶ κρέμας, ἢ καὶ τυροῦ 'вид пита от кори и сметана или сирене', от бълг. *погача*. Старинна заемка от итал. *focaccia*; вж. Mikl., Et. Wb., стр. 254, G. Meyer, Ngr. St., II, стр. 51.

νουβουρός = αὐλόγυρος 'обор'; *φουκάλτσα τοῦ νουβουρῶ* 'измегах обора'; от бълг. *обор* (срв. τὸν ὄβoρo, τὸ νοβoρo, τὸ νουβoρo). Думата е стара заемка и се среща и в Епир, в Кочани, Загоричене и др.; вж. Mikl. Slav. El., стр. 23; Матов, СБНУ, IX, стр. 57, G. Meyer, Ngr. St., II, стр. 48.

ντοῦρβας = ξυλοφόρος 'който реже дърва, дървар'; от бълг. *дървар*, производно от *дърво*, стб. *дръво*. Среща се и под формата *νταρβάρης*; вж. G. Meyer, Ngr. St., II, стр. 47). Отбелязана е от автора като славянска дума.

πέτουρου = φύλλα, με τὰ ὅποια κάμνουν πίτες καὶ γλυκίσματα 'листа, с които правят баница и сладкиши'; от бълг. *петура*, която е съставена от гр. πέταλον и бълг. наџт. *-ура*.

πλάταχου = λάφυρο, πρᾶγμα ἀρπαγμένο 'заграбено нещо, трофей'; от бълг. *плячка*, тур. *plaiška*, рум. *plaișca*, алб. *pl'atške*. Смятам, че в говора на с. Гермас тя е взета от бълг.; която дума в същност е образувана от гр. πλακώνω (срв. Ягич, Arch. f. slav. Philol. I, стр. 159; Матов, СБНУ, IX, стр. 77).

πουκρόβ = κουβέρτα μάλλινη ἐγχώρια χοντρή σαυτήν όταν τὴν κάμνουν, βάζουν πολλές φορές καὶ λίγο μαλλι! 'дебело, вълнено покривало с малко козя вълна в нея'; от бълг. *покрив*, стб. *покроевъ*; срв. Mikl. Slav. El., стр. 26; G. Meyer, Ngr. St., II, стр. 52; Матов, СБНУ, IX, стр. 77 'покривка' и К. Мирчев, БЕз, XI, 1961, стр. 248.

ρόγα 'roga'; от бълг. *рог*, стб. *рогъ*; τὰ πρόβατα τὰ δίνουи με ρόγα 'овците ги дават (да пасат като се плаща) на рога, т. е. на глава'.

σάλαμα = λεπτό ἄχυρο 'слама', стб. *слама*. Срв. *сάλαμα*, *сάλομα*, *сάλο* — Епир; вж. G. Meyer, Ngr. St., II, стр. 55; Матов, СБНУ, IX, стр. 79.

σ'οῦτος = ἀχευός, τοῦ ὁποῖου τὸ στόμα εἶναι χαλασμένο 'съд, чиито устие е развалено'; от бълг. *шут* 'без рога'.

σίτα = εἶδος κόσκινου με ὀπὲς πολὺ μικρὲς, με τὸ ὅποιο κοσκινίζουν ἀλεύρι вид решето с много малки дупки, с което се сее брашно'; 2. *κόσκινο*, με τὸ ὅποιο κοσκινίζουν ἄμμο 'сито, с което се пресява пясък'; от бълг. *сито*. Среща се и в Тесалия, вж. Матов, СБНУ, IX, стр. 81.

τᾶ σούτσα в контекст: *пάρ του τᾶ σούτσα καί πέρασέ τουи πού τουи πουτάμι* 'вземи го седнало на гръб и прекарай го през реката'; от бълг. *чуча*, *чучкам* 'седя'.

τσαδ = ἰσχνό, ἀδύνατο 'сух, мършав, слаб'; от бълг. *слаб*, стб. *слабъ*; *τσαδ διπ ἴνγι(ν)* αὐτή 'съвсем отслабна тя!' Замяната на бълг. крайно *б с δ* е смятам печатна грешка, или пък поради неразбиране на думата.

τρουπί = μεγάλο κομμάτι κορμού δέντρου 'голямо парче от труп на дърво; труп'; от бълг. *труп*, стб. *трупъ*; τοῦ λεπκάδ τόκαμαν οἱ σανδαδῖς *δγ'ὸ τρουπῆ* 'тополата е направена на два трупа от дъскорезачите'.

Приведеният по-горе български материал в говора на с. Гермас (Лошница), Костурско явно сочи за дълговековно българско-гръцко езиково влияние.

Една част от тези думи са съвсем стари и се срещат, както личи от изложения материал, и в другите северни говори. Такива са напр. *βάλου*, *γκόλου*, *ζάβα*, *ζάρ*, *ζιμπόρου*, *κόρα*, *κόσα*, *μπάμπου*, *μπάγντραβίτσα*, *νουβουρδ*, *πουκρόβ*, *сάλαμα*, *σίτα* и пр. Но има и други, които досега не са отбелязани в останалите гръцки говори, като напр. *βλάγα*, *γκουλουσ'άνα*, *γκουλ'φάν*, *κουζ'ίν*, *κουσ'траба*, *лапатина*, *πέτουρου*, *ρόγα*, *с'оутоу*, *τσαδ*, *τρουπί*.

Фонетичните особености на тези думи са напълно подчинени на фонетичните особености на местния гръцки говор: 1. Пълно редуциране на неударените гласни *ο*, *ω* в *ου* и *ε*, *αι* в *ι*; срв. напр. *γκόλου* (при ударено положение), но вече *γκουлу'ουσ'άνα* (при неударено положение), *κόρα*, *κόραβου*, но *κουραβ'γ'άξο*; срв. също *κουζ'ίν*, *κουс'траба*, *νουβουρδ* (в останалите гръцки диалекти *δβόρος*), *πουκρόβ* (вм. *покроб* и *покробза*); *γρινδιά* вм. *γρένтя*, *γρενтя*, както се среща често в другите гръцки говори и пр.; 2. Изпадане на неударената гласна в края на думите, а понякога и в средата,

напр. *μολ'τα* вм. *μολιτα* и пр.; 3. Запазване на шушкатавите звукове *и* (=σ) и *жс* (=ζ), които в гръцки не съществуват, напр. *γλοβ'α*, *ζ'άβα*, *ζ'άρ*, *κουζ'ιν*, *πλ'άτσ'κου*, *σ'ούτους*, и пр.

В семантично отношение почти всички думи са запазили значението, което те имат днес още у нас, срв. *ζ'άβα* 'жаба', *ζ'άρα* 'жар', *κουσ'τράβα* 'кошрава', *πλαζ'υτραβίτα* 'брадавица', *σ'ούτος* 'шут', *τρούπι* 'труп' и пр. Има малки изключения, където думите са си променили значението си по пътя на преносимостта, като напр. *λαπατίνα*, *τσ'ούτσ'κα*.

На края трябва да се отбележи, че изнесенният по-горе материал явно сочи, че въпросът за славянските заемки в гръцки език далеч още не е изчерпан. В резултат на по-основно негово проучване ще бъде значително обогатен славянският материал и изменена картината на географското разпространение на българските думи в новогръцката езикова област.

ДИФТОНГИТЕ В АЛБАНСКИЯ ГОВОР НА СЕЛО МАНДРИЦА, ИВАЙЛОВГРАДСКО

Бойка Соколова

Албанското село Мандрица, Ивайловградско, е изолиран езиков остров, развиващ се под непосредственото и продължително влияние на българския, гръцкия и турския език в условията на пълна откъснатост от езика-майка. Говорът на селото като стара форма на албанския език, в която са запазени множество архаизми и която отразява спецификата на това изолирано развитие в другоезична среда, представлява голям научен интерес не само за историята на албанския език и за албанската историческа диалектология, но и за изследване на въпроса за билингвизма, който е път към взаимодействие на различните езици в условията на многовековен контакт.

За сега говорът на селото е единственото свидетелство, по което можем да определим кога приблизително са напуснали своята родина и от кои албански области произхождат жителите на с. Мандрица. Още при първо запознаване с говора може уверено да се каже, че това е тоскийски говор. Последното се потвърждава от преданието на албанците от с. Мандрица, че са дошли от корчанското село Виткуки.

Дифтонгите в говора на с. Мандрица, наред с другите езикови данни, са особено показателни за определяне кога приблизително са се преселили прадедите на днешните албанци от Мандрица в българските земи.

Въпросът за говора на албанците от с. Мандрица и по-специално за дифтонгите, е разгледан в статиите на албанските учени Д. Шутерики и М. Доми¹. В някои случаи липсата на достатъчно количество материали е станала причина авторите да дадат неправилно или непълно осветление на някои въпроси, като например на въпроса за дифтонгите, и да стигнат до някои общи изводи, с които не можем да се съгласим.

В настоящото изследване ние ще се спрем на въпроса за дифтонгите.

В говора на село Мандрица е запазен старият дифтонг *-uo-*. Както е известно, според Норберт Йокл това е шестата степен на развитие на дифтонга на индоевропейското *-o-* до албанските съвременни форми: *-ua-*

¹ Dh. S. Shuteriqi, Fshati shqiptar i Bullgarisë, Mandrica, Studim dhe tekste, Studime filologjike, 1, 1965, стр. 103--141; M. Domi, Dh. S. Shuteriqi, Një vështrim mbi të folmen shqipe të Mandricës, Studime filologjike, 2, 1965, стр. 103--119.

в южна Албания и *-ue-*, *-u-* в северна: $on > \hat{on} > \hat{o} > \hat{ou} > ou > uo$
 $\begin{matrix} / \searrow \\ ue \text{ (} \hat{a} \text{)}^1 \\ / \swarrow \\ ua \end{matrix}$

В говора на изследваното село *-uo-* е най-употребяваният дифтонг както в народните песни и приказки, така и в разговорната реч. Среща се във всички позиции в говора на по-младото и по-старото поколение. Запазване на *-uo-* се наблюдава:

1) в аорист, трето лице ед. ч. и 1, 2 и 3 лице мн. ч. на глаголите от действителен залог и във всички лица ед. и мн. ч. на глаголите от страдателен залог: *duòll*, *suòll*, *tuòr*, *kuòrnë*, *mbuòll*, *mbluònë*, *zbuòrnë*, *luòjtnë*, и *trazuò*, и *zbuluò*, и *martuò*, и *shpëtuò*, и *shpëtuònë*, и *zbuòrnë*, и *lezuòsha*, и *gëzuòsha*, и *shpëtuòsha*, и *tërpëruò*;

2) в адмиратив на глаголите от III спрежение II класа²: *gëzuòka*, *kërkruòka*, *martuòkan*, *pënuòkan*, *pëshuòka*, *mësuòka*, *qertuòka*, и *mentuòka*, *shkruòka*, и *ndruòka*, *luòjtkan*;

3) причастията на глаголите от III спрежение II класа са в някои случаи с *-uo-*: *pënuòrë*, *tërpuòrë*, *shtruòrë*, *vluòrë*, *ndërtuòrë*, *shkruòrë*, *mësuòrë*, *kënduòrë*, *bekuòrë*, *shkuòrë*, *paguòrë*, *qertuòr*;

4) по-рядко се среща дифтонгът *-uo-* в презенс и имперфект: *luòn*, *luòjnë*, *luòjmë*, *shkruòn*, *shkruòjmë*, *shkruòni*, *shkruòjnë*, *shkruònish*, *shkruònishmë*, *shkruònishhtë*;

5) *-uo-* се среща и в някои отделни случаи: *tuòj*, *tuòj*, *huòj*, *ruòza*; *duòr*, *kuòl*, *buòll*.

Във всички тези случаи, с изключение на примерите в адмиратив, наред с дифтонга *-uo-* все повече се употребява и налага една нова негова форма. Нередко в езика на по-младите тя напълно е заменила старата форма: *dvòll*, *dvòllnë*, *svòll*, *svòllnë*, *kvòrnë*, *mbvòll*, *lvòn*, *lvòjmë*, *zbuòra* (и с афеза на *-v-zbòra*), и *trëzvò*, и *martvò*, и *dërtvò*, и *shpëtvò*, и *shpëtvònë*, и *lezvòsha*, *pënvòrë*, *ndërtvòr*, *mësvòr*, *këndvòrë*, *tvòj*, *dvòr*, *kvòl*, *bvòll*, *rvòn*³.

Тъй като по мястото на своето образуване фрикативната лабио-дентална съгласна *-v-* е близка на задната затворена лабиална гласна *-u-* и тъй като не е изключено преминаването на *-v-* в *-u-* и обратно (*-v->-u-*, *-u->-v-*), то бихме могли да допуснем, че в случая се касае за преминаване на *-u-* във *-v-*. Но широко разпространените форми: *dvòll*, *dvòllnë*, *dëvòllnë*; и *shpëtvò*, и *shpëtvònë*; *shkruòrnë*; *bluvòn*, *mbluvònë* (съвр. алб. *mbuluan*); *vluvòrë*; *svòll*; *lvòn*; и *martvò*; *kvòl* са явно доказателство, че в случая имаме едно епентетично *-v-*, което се явява между двата компонента на дифтонга, за да се избегне хиатусът. Горните примери на *-uvo-* са преходно стъпало от дифтонга *-uo-* към формите без дифтонг. Според нас развитието на дифтонга е следвало следния път: *-uò->-uvò->-ëvò->-vò-* (*duòll* > *duvòll* > *dëvòll* > *dvòll*), като на третата степен на развитие неудареното *-u-* се е редуцирало в *-ë-*, което по-късно е отпаднало. В някои случаи, обаче, не е изключено непосредственото отпадане на *-u-*.

¹ E. Çabej, Diftongje e grupe zanoresh të shqipes, Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shqerore, 3, 1958, стр. 71—89; Hyrje në historinë e gjuhës shqipe, Fonetika historike e shqipes, Tirana, 1961, стр. 102—105.

² Класификацията на глаголите е според М. Domi, Morfologjia historike e shqipes, Tirana, 1961, стр. 37—44.

³ Думата се среща само в тази форма.

⁴ *Teuta* > *Tevta*, *Shevqet* > *Shevqet* в албанския език.

Много по-ограничена е употребата на съвременната по-нова тоскийска форма на дифтонга *-uo-* — *-ua-*¹. Наред с преобладаващите форми с *-uo-* или *-vo-*, предимно в говора на по-старото поколение в отделни редки случаи се среща дифтонгът *-ua-*: *dùallnë, martùar, sùall, mùd, duà* (искам), *duà* (молитва), *dërgùanë, u ndrùa, mùar, lùanin, vùarë, mësùar, grùan, u shpëtùan, u trëzùa, kërkuane*. Думите *duàr, quàll* и *guàtë* се срещат изключително с дифтонга *-ua-*. В *duà, mùd*, за да се избегне хиатусът между *-u-* и *-a-*, се появява едно епентетично *-v-*, при което неудареното *-u-* отпада: *-uà->-uvà->-và-* (*duà>duvà>dva*; *mùd>muvd>²movà*). Думите *grua, krua, thua, përrua* се употребяват само с епентетично *-v-*: *gruvë, kruvë, suvë, pruvë*, като *-a->-ë-*. Мехмед Челику отрича епентетичния характер на това *-v-* в аналогични примери в говора на Думре в Албания, считайки, че то е резултат на по-голямата дължина на удареното *-u-*². Широко разпространените в говора на с. Мандрица форми *muà-mvà, duà-dvà*, където *-u-* не е под ударение, показват, че удареното и неударено положение на първия компонент на дифтонга *-ua-* не може да бъде причина за появяване на това *-v-*. В случая ролята на ударението се изразява в следното: когато първият компонент на дифтонга е под ударение, той се запазва, докато вторият неударен се редуцира в *-ë-*, напр. *grua>gruva>gruvë*. И обратно, когато ударението пада на втория компонент, първият се редуцира в *-ë-* и след това напълно отпада, а вторият се запазва.

В много редки случаи старият дифтонг *-uo-* е дал както в гегския диалект *-ue-*: *u shuëtnë, u shuëtkan*. В говора не се срещат отбелязаните от Доми и Шутерики форми с монофтонгизация на *-ue-* в *-u-*: *prru*. Почти винаги в тези примери между двата компонента на дифтонга се появява едно епентетично *-v-* и неудареното *-u-* отпада: *shvën, shvëjti, u shvëtkà*, като формите с *-v-* са преобладаващи в говора както на младото, така и на по-старото поколение.

За говора на с. Мандрица е характерно, че доста често, въпреки че съществуват необходимите условия за дифтонгизацията на удареното *-o-*, то не се дифтонгизира. В говора на едно и също лице, в едни и същи думи удареното *-o-* в едни случаи се запазва, а в други — не: *vlòka, u vlòsha, vlòra* и *vlùdra, mòj* и *muòj, u zbdòrnë, u zbuòrnë, u zblò* и *u zbuluò, u mësòshe* и *u mësùòshe, u ndròka, u ndrò* и *u ndrùòka, pagòn, pagòsh, pagòjmë, pagòni, nxitorë* (съвр. алб. *nxituar*), *sòsh* (съвр. алб. *thuash*), *sòje!* (съвр. алб. *thuaje!*), *dòsh, dòmë, dònë* (съвр. алб. *duan*), *mòr* (съвр. алб. *muar*), *mòrmë, mòrtë* и *muòrnë, shkròn, shkròsh, shkrònish, shkròjmë* и *shkrùòjmë, blòn* и *bluòd, bluòn, blòsh, blòjmë, blòni*.

¹ Твърдението на Доми и Шутерики, че „в повечето случаи“ дифтонгът *-uo-* е дал *-ua-* (пос. съч., *Studime filologjike*, 1, стр. 103), не отговаря на реалното съотношение на дифтонгите в говора на с. Мандрица. Дифтонгът *-ua-*, който е образуван не в резултат на дифтонгизацията на индоевропейското *-o-*, се среща по-често в определена форма на съществителните от ж. р., окончавани на *-o-*, и на някои съществителни от м. р. на *-o-* или *-a-*: *Stanoa, Stanua; Marioa, Mariua; Dobroa, Dobrua; Rusoa, Rusua; Duilloa, Dailua; Dimçua; kau(ka); villa(villa); xhakuà*.

² Формата *muva* не е зафиксирана в говора на с. Мандрица, но се среща в някои области на Албания. М. Çeliku, *Vërejtje tmbi të folmën e Dumresë*, *Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 2, 1963, стр. 265, отбелязва, че формите *muva, gruva* са широко разпространени в Пекин, в съседните на Пекин райони и в някои области на Думре (Пекиц, Белъц и др.).

Както в тоскийския диалект, в говора на с. Мандрица са запазени дифтонгите *-ie-* (*-je*) и *-ye*. Във всички случаи ударението пада на втория компонент на дифтонга, като почти винаги *-ie-* се чува *-jè-*: *djèlla* (съвр. алб. *djelli*), *djèlë* (съвр. алб. *e djele*), *mjèll*, *mbjèll*, *bjè* и *biè*, *shpjè* и *shpiè*, *shtiè*, *sjèll*, *rjèz* и *rièz* (съвр. алб. *rjedh*), *djèk* (съвр. алб. *djeg*), *pjèk*, *tjèr*, *vjèll*, *zbjèr* и *zbièr* (съвр. алб. *humb*). Същата особеност срещаме в говорите на Девол¹, Тепелена², Опар³ и част от Скрапар⁴. В някои отделни, редки случаи *-e-* не се дифтонгизира в *-ie-*: *nxèrka* (съвр. алб. *nxierka*), *shtàtzet* (съвр. алб. *shtatdhjet*).

Както изглежда, дифтонгът *-ye-*, който е образуван при лабиализацията на *-i-* в *-y-* (*-ie->-ye-*), е имал много по-широко разпространение в миналото. Сега в повечето случаи наред с *lyèn*, *këmbyèrë*, *ushqyèr*, и *ksyè*, *gënyèrë*, *ngyèn*, и *mbërsyè*, *pëlqyëka* се срещат по-новите форми, в които след вмъкването на едно епентетично *-v-* неудареното *-y-* е отпаднало: *lvèn*, *lvèjtor*, и *ksvè*, и *ksvèkan*, *gënvèrë*, *ngvèn*, *ngvèjtor*, *ngvèjka*, и *mbërsvè* (съвр. алб. и *mbërtye*), *pëlkvëka*, *zgvèn*, *këcvëka* (съвр. алб. *kërcyëka*), *dyvèrë*⁵, *duvèr*, *dvèr* (съвр. алб. *dyer*), *kruvë*⁶.

С изключение на един единствен случай *pyètkan*, отбелязан в говора на едно четиридесетгодишно лице, във всички останали случаи дифтонгът *-ye-* в *pyet* е заменен с *-jo-*: *pjòs*, *pjòt*, *pjòsnë*, *pjòtka*, *pjòti*, *pjòtor*.

Личното местоимение за 3 л. ед. ч. м. и ж. род *ai* се произнася в едни случаи *áj*, а в други *ai*.

От всичко казано по-горе става ясно, че дифтонгите в говора на с. Мандрица представляват сложна, но показателна картина. По нея бихме могли да съдим кога приблизително са напуснали своята родина — Албания, жителите на с. Мандрица. Особен интерес представлява фактът, че *-ia-*, по-новата форма на дифтонга *-io-*, е запазена предимно в говора на по-старите хора. Несъмнено дифтонгът *-ia-* е имал по-рано по-широко разпространение, но въпреки това той е бил много по-ограничен от дифтонга *-io-*. Сегашното съотношение на стария дифтонг *-io-* с по-новата тоскийска форма *-ia-* и в изключително редки случаи с гегската *-ie-*, несъмнено преобладаване на *-io-* над *-ia-*, свидетелствува, че когато прадедите на днешните мандричани са напуснали Албания, новата тоскийска форма на дифтонга е била разпространена, но не се е била наложила като господстваща. И в следващите поколения се е запазил дифтонгът *-io-*, докато по-малко разпространеният и употребяван дифтонг *-ia-* постепенно е изчезвал. Не можем да се съгласим с Д. Шутерикки, който, изхождайки от явно неправилното положение, че „формата *-ia-* е по-типична за говора на селото“, отнася преселването на бъдещите жители на с. Мандрица към края на XVIII в.⁷ Всички факти говорят, че албанците

¹ J. Gjinarî, Mbi të folmen e krahinës së Devollit, Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore, 4, 1960, стр. 103—131; V. Xhaçka, Një shikim mbi të folmen e krahinës së Devollit, Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore, 2, 1958, стр. 199.

² J. Gjinarî, Dialektologjia shqiptare, Tirana, 1963, стр. 36.

³ J. Gjinarî, Një vështrim mbi të folmet e Oparit, Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore, 3, 1957, стр. 134—164.

⁴ J. Gjinarî, E folmja e Skraparit, Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore, 1, 1958, стр. 86—108.

⁵ В тези случаи *-y-* се запазва или преминава в *-i-*.

⁶ Също.

⁷ Dh. Shuteriqi, пос. съч., стр. 109.

са напуснали своята роднина не в края на преминаването на *-uo-* в *-ua-*, а в самото начало на този процес. Това е станало преди новата тоскийска форма да се наложи в говора на албанците. Действително, в гегския диалект, както свидетелствуват по-ранните северногегски писатели Бузуку (1555 г.) и Буди (1618—1621 г.), дифтонгът *-uo-* е бил много употребяван до първата четвърт на XVII в. Но не трябва да забравяме, че в тоскийския диалект *-uo-* започва да преминава в *-ua-* през втората половина на XIV в. За това свидетелствува формата *kujtiam* в *Ungjilli i Pashkës*, фамиљното име *Gjin Bua Shpata* (1380—1400 г.), а също така формите с дифтонга *-ua-* (наред с *-uo-*) в някои говори на арбрешните в Италия и Гърция¹. Говорът на с. Мандрица е един тоскийски говор, чието днешно състояние по отношение на дифтонгите напълно отговаря на картината на албанските говори в Тоскърия (доколкото тя ни е известна) към края на XV и началото на XVI в.

Картината на дифтонгите в говора на изследваното село се усложнява още повече от вмъкването на едно епентетично *-v-* между двата компонента на дифтонга и от редукцията на безударния от тях до нула. Това е ярко изразена тенденция, преди всичко в разговорната реч и по-малко в народните песни и приказки, която непрекъснато се засилва и води към намаляване броя на дифтонгите. Трудно е да си обясним причината за това. В литературния албански език, за да се избегне хиатусът, се явява *-v-* в аорист на глаголите от трето спрежение, втора класа. При глаголите *-v-* се явява в много редки случаи в някои отделни говори². Отбелязаните от М. Доми и Д. Шутерики отделни, редки случаи с билабиално епентетично *-w-* (*kruwa*, *gruwa*)³ в говора на с. Дарда, Корчанско, от която област са дошли жителите на с. Мандрица, не могат да обяснят тази тенденция, защото преди всичко тя е едно сравнително ново, продължаващо до наши дни явление в изследвания говор. Не можем да допуснем също така, че някои отделни думи като *kruwa*, *gruwa* са били донесени в тази си форма от Албания. Малко вероятно е формите с епентетично *-v-* между двата компонента на дифтонга *-ua-* да са били разпространени и по-късно пренесени в България в период, когато самият дифтонг не се е бил наложил като господстващ и употребата му е била твърде ограничена. Според нас тази тенденция в говора на с. Мандрица би могла да бъде обяснена с влиянието на българския език, на който са чужди дифтонгите *-uo-*, *-ua-* и *-ue-*. Последното се подкрепя и от обстоятелството, че в изследвания говор дифтонгът *-ie-* (*-je-*), който се среща и в българския, остава без изменение.

В заключение трябва да отбележим, че анализът на дифтонгите в говора на с. Мандрица, а също така и изводите, до които достигнахме, подкрепят нашата обща, основана на пълно изследване на дадения говор теза за степента и особеностите на българското влияние върху говора на албанците от с. Мандрица, за характера на този говор и за епохата, когато са се заселили неговите носители.

¹ Е. Çabej, пос. съч., стр. 105.

² М. Çeliku, пос. съч., стр. 265.

³ М. Domi, Dh. S. Shuteriqi, Studime filologjike, 2, стр. 118.

ЗА БЪЛГАРСКО-ТЮРКСКИТЕ ЕЗИКОВИ ВРЪЗКИ

Емил Боев

I

Българско-тюркските езикови връзки са толкова стари, колкото е стара и българската народност. В течение на векове славянският български език е изпитвал по-слабо или по-силно влияние на тюркски езици и, от своя страна, в по-слаба или по-силна степен е оказвал влияние на тюркски езици. Това взаимно влияние е с различни последици. Имало е случаи, когато цели народностни групи от тюркско потекло са били напълно претопявани. В резултат на един такъв процес се появява българската народност, формирала се от сливането на южни славяни с прабългари, а по-късно, през Втората българска държава, и с кумани. Подобен процес е към своя край и в наши дни. Селите се с българоезичните славяни огузи, известни с името гагаузи, почти са изоставили езика на огузкото ядро, носител на т. нар. гагаузки език, и говорят езика на другата, преобладаваща вече съставка, българската.

В развоя на българско-тюркските езикови връзки могат да бъдат разграничени следните периоди:

1. Период на общославянски-тюркски езикови връзки — до към V в.
2. Период на българско (славянобългарски)-тюркски езикови връзки — до XV в.
3. Период на българско-турски (османотурски) езикови връзки — до наши дни.

Периодът на общославянските и тюркски¹ езикови връзки завършва тогава, когато славяните, послужили за основа на българската народност, се откъсват от останалите славяни и се заселват на Балканския полуостров. За началото на този период трудно би могло да се каже нещо конкретно, тъй като не се знае дали първият допир между славяни и тюрки съвпада с времето на първите заселвания на тюрките на европейския континент. Този период съвпада с втората епоха от развоя на тюркските народи и езици — хунската². Хунската епоха се характеризира с наличието на огромната, според изворите, държава Хунну, чиито граници и влияние са надхвърляли границите на азиатския континент. Н. А. Бас-

¹ Терминът „тюркски“ употребяваме условно като общоприет. Иначе не е известен случай, когато авари, хунн или прабългари са се наричали тюрки.

² Н. А. Баскаков, Тюркские языки, Москва, 1960, стр. 32—37.

каков смята, че „през хунската епоха, в процеса на формирането и кръстосването на различните племенни езици, които съставят съответните групи на тюркските, монголските и тунгузко-манджурските езици, са участвували по-специално такива езици, като китайският, санскритският, а така също славянските и древноирацките наречия, носители на които са били многочислените племена, живеещи на територията на Източна Европа, Средна и Централна Азия“¹. Доколкото науката разполага с данни за тюркските езици или наречия, говорени през тази епоха на територията на Европа, смята се, че те са били много близки помежду си и че са били носители на най-типичната особеност на прабългарския език — ротацизъм — ламбдаизъм ($p \sim \lambda$). В съвременните класификации на тюркските езици тези езици са включени в прабългарската група на западнохунския клон на тюркските езици. Макар и откъснати от алтайската маса в Азия, прабългарите продължават да изживяват общи процеси с останалите тюрки и алтайци изобщо, а същевременно и да бъдат носители на редица старинни черти, които отмират или се променят сред основната маса тюрки в Азия. Именно затова не би трябвало да бъдат съмнение и недоумение съпоставките на прабългарски и монголски езиков материал при установяване на някои древни заемки в славянските езици или в българския език.

Днес ние срещаме много думи, които имат съответствия както в алтайските, така и в индоевропейските езици. За някои от тях се знае, че са заемки, а за други само се установява, че са разпространени в алтайските и индоевропейските езици. Нашият учен Ст. Младенов е срещал често такива случаи, при които му е било трудно да реши дали става дума за алтайска или индоевропейска дума, поради което е намирал изход в обяснението корен арно-алтайски. Общославянските тюркски заемки се отнасят предимно към периода на общославянските и тюркски езикови връзки.

Периодът на българско(славянобългарско)-тюркските езикови връзки започва от времето на славянските заселвания на Балканския полуостров през V в., които продължават до VII в. До окончателното заселване на прабългарите на Балканския полуостров тези взаимни връзки са незначителни и се осъществяват единствено през време на прабългарските и аварските набези във Византия, където са се били заселили вече българските славяни. Образоването на българската държава по всяка вероятност е било последвано от частични заселвания и разседвания на прабългари и авари² на българска територия. Прабългарските ханове едва ли са отказвали прием на своите сънародници. Периодът на прабългарското езиково влияние продължава през следващите векове, до заселването на другите тюркски племена и народности, като печенези, кумани, узи и др. Макар и все още незадоволителна, вече има значителна по количество книжнина по въпроса за прабългаризмите в българския език³. Необходимо е да бъдат прегледани от тюрколог всички български (пра-

¹ Н. А. Баскаков, пос. съч., стр. 34.

² Известно е, че много често в изворите не се прави разлика между прабългари и авари и едните и другите биват наричани с двете имена.

³ За прабългарското езиково влияние, както и за книжнината по този въпрос вж. Е. Боев, За претурското тюркско влияние в българския език — още няколко прабългарски думи, Български език, XV, 1965, кн. 1, стр. 3—17.

български и старобългарски) писмени паметници, създадени до XI в., както и да бъде изучен речникът на народните говори, които несъмнено крият и палят следи от прабългарския език. Налага се така също да бъде преценено с оглед на българския език прабългарското влияние върху унгарския език. При издирването на прабългаризмите чувашкият и татарският език са много важна база за сравнение, разбира се, след като се вземат пред вид къпчашките елементи в чувашкия и огузките елементи в татарския език¹. Макар и къпчашки по същество, казахският език съдържа елементи, които говорят за известно отношение към прабългарския език. За такава връзка говори и фактът, че родът Дуло, към който принадлежи хан Кубрат, а така също и други прабългарски ханове и сановници, има представители сред казахите, където този стар род се нарича Дулат. За случайност, когато става дума за род при тюрките и особено при къпчаците не може да става и дума, като се има пред вид една твърдо установена традиция. Например всеки казах, до стоеи продължител на своите деди, е трябвало да знае най-малко седем поколения назад от своя род². Дори и днес почти всеки казах знае към кой род, племе и племенно обединение — жуз принадлежи. Родът Дулат е принадлежал към Улъ жуз — Големия жуз³, а неговата тамга — знак е представлявал кръг⁴.

Казахският език, поради своята относителна чистота като представител на къпчашката група на тюрските езици е основа за сравнение при установяване на куманския, сиреч къпчашкия пласт в българския език. Разбира се, не трябва да се забравя, че монголците са играли значителна роля във формирането на казахската народност, а монголският език — при формирането на казахския език. От друга страна, трябва да се вземе пред вид и фактът, че книжовният език на казанските татари има известен дял във формирането на казахския книжовен език.

Към периода на българско (славянобългарско)-тюркските езикови връзки се отнася и влиянието на куманите, на което едва в последно време се отделя повече внимание⁵. Докато за печенежкия език може да се твърди с известна уговорка, че е огузки⁶, за куманския език не може да има никакво съмнение, че принадлежи към къпчашката група на тюркските езици, въпреки наличието на огузки елементи в неговия великолепен паметник Кодекс Куманикус, както и в книжнината, създадена от къпчаците сред арабския свят. Изобщо българско-куманските отношения трябва да се изяснят най-безпристрастно, с оглед на истинските взаимо-

¹ Татарският книжовен език е изпитвал влиянието на османския език.

² Същото нещо разказват и кримските татари у нас. Те сочат като отличителна черта на своите еднородци карачайците това, че не знаели от какъв род произхождат, сиреч не знаели своите седем колена назад, поради което избягвали да се смесват с тях.

³ С. Аманжолов, Вопросы диалектологии и истории казахского языка, Алма-Ата, 1959, стр. 33—36; Н. Аристов, Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований, сп. Живая старина, II—IV, СПб., 1894, стр. 401.

⁴ Основен белег на Дулатите от Големия жуз е бил кръгът. За обозначаване на подразделенията на рода, към кръга били прибавяни допълнителни знаци: $\odot \ddot{\phi} \ddot{\phi}$.

⁵ М. Москов, Към въпроса за печенежо-куманския субстрат в български език, ИИАЕ, 7, 1961, стр. 151—161.

⁶ За печенежки се смяташе надписът върху златните предмети от т. нар. Атилово съкровище, предмет на дискусия между унгарския тюрколог Ю. Немет и българския езиковед Ст. Младенов. Днес е надделяло мнението, че това съкровище принадлежи на прабългарите.

отношения между българи и кумани. Отрицателно отношение на византийските и староруските хронисти¹ към куманите са слагали отпечатък и върху изследванията у бас.

Най-ранното татарско влияние, доколкото тако̀ва има, не би могло практически да бъде разграничено от куманското, поради голямата близост между двата езика.

Известно е, че куманите участвуват активно в ръководство на българската държава. Не е така с печенезите и узите². С изключение на приелите християнството огузи — гагаузите, те остават настрана от държавните работи на България. Имаме сериозно основание да смятаме, че гагаузите, вероятно пак под името българи, са взели участие в работите на едно от последните български княжества, начело с болярина Балик, после сменен последователно от Добротица и Иванко, за които се допуска, че са от куманско потекло³. По всяка вероятност по това време куманският елемент ще да е бил широко застъпен в Добруджа. Обаче броят на изселените от България гагаузи, както и тези, които са останали, показва, че огузите са били по-многобройни от куманите.

Печенежкото влияние, което е по-старо от османското, в наше време трудно може да се разграничи. Опитът на някои чужди учени да характеризират печенежкия език се основава на крайно ограничен фактически материал. Изхождайки от положението, че нито печенези, нито узи или торки са могли да изчезнат толкова бързо и безследно, след като знаем, че в историческите извори за тях се съобщава, че са били не десетки, а стотици хиляди, може да предположим, че днес техни представители са част от турците у нас, предимно тези от Североизточна България, както и населението на някои селища в Тракия, и гагаузите в различните райони на Балканския полуостров. Приемането на исляма или на християнството е довело до тяхното окончателно разделяне и до смесването им съответно с изповядващите исляма завоеватели-османци или с местното българско християнско население. Днес е съвсем ясно, че говорите на гагаузи и турци, без тези на турците от Западна България, Източните Родопи и отчасти от Герлово, произлизат от един и същ първоисточник.

Езиковото влияние на тези огузи в нашите земи се определя от степента и характера на техните връзки с българите. Заетите от техните езици елементи би трябвало да бъдат определени като огузки, а не единствено като турски, както това се прави обикновено. Близостта между наречията на тези народностни групи и езика на османските турци пречи да се установи границата на предтурското тюркско влияние въз основа на материали от живите говори или от народното творчество. В това отношение голямо значение имат тюрцизмите в българските писмени паметници, създадени до идването на османците и в българските говори, останали откъснати от поселниците османци. Особено ценен материал биха могли да дадат говорите на българите, които са се изселили след завладяването на България от османците.

¹ Д. А. Росовский, Половцы, *Seminarium Kondakovianum*, т. VII, Прага, 1933, стр. 245—263.

² Обикновено се смята, че узите и торките са един и същ народ. Днешното име, с което се наричат турците у нас — *тйрк*, в старите извори се среща като *торк-и*. Интересно е, че гагаузите много рядко казват, че говорят гагаузки. Обикновено те характеризират своя език като *тйркче* 'турски'.

³ История на България, т. I, София, 1954, стр. 220.

Периодът на българско-турските (османотурските) езикови връзки отразява отношенията между българите и тюркоезичното население, създали се в резултат от господстващото положение на османските турци и произлезлите от това последици, в резултат от колонизацията на българските земи от заселници от Анадола и Русия и от опитите за верска и народностна асимилация на българското население. Този период, въпреки голямата трудност да бъде отделен от предшестващия го, смятаме, че започва от края на XIV в., практически от XV в., със завладяването на България. През петте века на османското владичество българско-турските езикови връзки са се различавали по степен и сила в отделните райони на нашата страна. Тези връзки не са били еднакви и през целия петвековен период. Прави впечатление различният характер на турските заемки в западните и източните български говори и в говорите на българите мохамедани.

Периодът на българско-турските (османотурските) езикови връзки е най-близко до нас и най-лесно се поддава на проучване. Наличието на живи турски говори у нас е много добра предпоставка за изучаването на българо-турските езикови връзки, които продължават и до днес, макар и с различна посока на въздействие. Българско-турските езикови връзки са били предмет на някои изследвания, които в никакъв случай не могат да бъдат смятани за задоволителни. Тепърва предстои те да бъдат проучени системно.

II

Както вече отбелязахме, въпросът за прабългарското и турското влияние е бил предмет на различни изследвания, поради което бихме желали да засегнем тук само въпроса за българско-куманските езикови връзки. Днес разполагаме с редица исторически и езикови факти, които ни дават основание да смятаме някои думи в българския език за кумански, респ. за къпчашки. Разбира се, с много по-голяма сигурност може да се твърди, че те са тюркски изобщо, отколкото да бъдат определени точно като прабългарски или кумански, особено когато липсват отличителните особености на прабългарската или на къпчашката група.

Асен. Това име се среща за пръв път като име на представител на знатен български род, който по-късно заема българския престол. В изворите, написани с кирилица, името *Асен* има следните разновидности: *Асьнь*, *Асань*, *Асннь*, *Усьнь*, *Ясьнь*. В западните извори то е представено с разновидностите *Assanius*, *Assanius*, *Assen*, *Azen*. Гръцката транскрипция на името е *Ἀσαν*¹. За да може да бъде дадена правилна и убедителна етимология на името *Асен*, от много важно значение е да се знае потеклото на самите *Асеновци*. По този въпрос има изказани различни мнения², от които мнението на В. Н. Златарски, обосновано така добре, може да бъде прието безрезервно. Опирайки се на исторически данни, той доказва

¹ В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. II, София, 1934, стр. 426; Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието от 1185 год., СпБАН, кн. XV, София, 1933, стр. 7—10.

² П. Мутафчиев, Произходът на Асеновци, Македонски преглед, IV, 1928, кн. 4, стр. 1—42; В. Н. Златарски, Потеклото на Петра и Асеня, стр. 7.

куманско-българското потекло на *Асеновци*¹. Куманско се оказва и произвещето на самия *Асен*. — *Бълагуниз*². При това положение бихме могли да допуснем, че и името на този българо-куманин е куманско и има свои тюркска етимология. Трябва да се присъединим към мнението на В. Н. Златарски, че тези, които виждат в името *Асен* тюрското, по-точно арабското име *Хасан*, се лъжат³. Нямаме никакво основание да смятаме, че куманите са изповядвали исляма, откъдето би могло да се допусне, че *Асен* е видоизменение на *Хасан*. Разпространението на това име ни дава основание да го смятаме за куманско. За наличието на такова име сред куманите съобщава и една руска летопис, в която се споменава името на куманския княз *Усѣнъ*. Същото име се среща и в разновидностите *Асѣнъ*, *Асѣнъ Ясѣнъ*⁴. Собственото име *Есен* е известно и сред къпчачите в Египет⁵, където именно е изключено мюсюлманското име *Хасан* да бъде променено, като се има пред вид абсолютния консервативизъм при писането на собствените имена от арабско потекло с арабското писмо. Във всички къпчашки езици, както и в някои други тюркски езици *есен* (*asdn*) е прилагателно име, което означава 'здрав', 'читав'. В отделните тюркски езици думата *есен* има и разновидностите *асан*⁶ и *исѣн*⁷. Различното написание на собственото име *Асен* и днешната му форма намират своето обяснение в изговора на гласната *ä*. Очевидно, по начало широката гласна *ä* в първата сричка се е изяснила в *a*, както това се е случило в селищните названия *Алтимир* (Оряховско) и *Алдомировци* (Софийско), в които съзираме куманското име *Елтимир*. Известно е, че братът на Георги Тертер, владетелят на крепостта Крън, се е казвал *Елтимир*. Думата *есен* се употребява и в съчетанието 'здрав и читав', срв. тат. *исѣн-сау* 'здрав и жив'⁸ или уйгур. *asan tükel* 'здрав и читав'⁹.

И така, собственото име *Асен* има куманско потекло и означава 'здрав', сиреч *Здравко*.

Къпчашки заемки в българския език са и думите *бавур*¹⁰, *камишк*¹¹, *коркен*¹², *крагуй*, *каргуй*¹³.

Много интересен е фактът, че някои от тези думи като *коркен* и *крагуй* се срещат в говорите на беломорските българи, където неотдавна беше открита още една, без всякакво съмнение къпчашка дума *бала*¹⁴. Тя се употребява в съчетанието *деца-бала*. Тази дума напълно

¹ В. Н. Златарски, пак там, стр. 7—48.

² Ст. Младенов, Потекло и състав на среднобългар. *Бълагуниз*, прякор на цар Асеня I, СпБАН, кн. XV, София, 1933, стр. 49—66.

³ В. Н. Златарски, Потеклото на Петра и Асеня, стр. 7; Вл. Георгиев и др., Български етимологичен речник, св. I, София, 1962, стр. 17—18.

⁴ В. Н. Златарски, Потеклото на Петра и Асеня, стр. 7; Вл. Георгиев и др., Български етимологичен речник, стр. 17—18.

⁵ A. Saferođiu, Türk dili tarihi, II, İstanbul, 1964, стр. 194.

⁶ S. Çağatay, Uygurca İendiadyoinlar, İstanbul, 1942, стр. 120; Altun yaruk'tan iki parça, Ankara, 1945, стр. 178.

⁷ Татарско-русский словарь, Москва, 1966, стр. 178.

⁸ Вж. 6.

⁹ Вж. 7.

¹⁰ Е. П. Боев, Некоторые особенности татарского говора в городе Варна, Балканско езикознание, VII, стр. 84.

¹¹ Пак там, стр. 84.

¹² Пак там, стр. 84.

¹³ Пак там, стр. 85.

¹⁴ Ст. Стойков, Българска народна реч, текст № 170.

съответствува по форма и значение на разпространената в кърчашките и някои други тюрски езици дума *бала* със същото значение. Употребява се също като и в българските говори в съчетанието — синонимна двойка *бала-чага*, в което *чага* означава също 'дете, деца'. Кърчашкото *бала-чага* и българското *деца-бала* съответствуват на огузкото и турско съчетание *çocuk çosuk* 'деца, дечурлига, домочадие'.

В сборника „Българска народна реч“ на Ст. Стойков, в един разказ за сватбените обичаи от с. Завой, Ямболско¹ откриваме една по всяка вероятност куманска дума — *тук*. Значението на тази дума е добре пояснено от самия информатор. Той разказва, че накривали шапките с *айлѝнки, с п'ърд, с винѝнку п'ърд, тук...* Очевидно е, че това обрядно перо се нарича *тук*, което не може да бъде нищо друго освен кърчашкото *тук, тѝк, тѝк 'перо'*, срв. тур. *tü*. Запазването на краесловната съгласна изключва възможността *тук* да бъде огузка по потекло дума. Депалатализацията на гласната би могла да настъпи много лесно на славянска основа, особено като се има пред вид по-задния изговор на предните гласни в кърчашките езици².

Употребата на огузки думи и изрази в българския език в известен смисъл улеснява определянето на кърчашките и изобщо предтюрските тюрски елементи. Такъв е случаят със западнобългарската и куманска по потекло дума *баджо* 'баджанак'³. Източната ѝ разновидност *баджанак*, която може би е изместила в този район предишната тюрска дума, има огузко потекло. *Баджо, баджа* е коренна дума, по-стара от производната *баджанак* и която не трябва да се обяснява с отпадането на наставка *-нак* на българска основа. Съкращаването на българските лични и други имена, което се наблюдава често, в случая само е помогнало да се запази тази предтюрска форма.

В народните говори и разговорния език се употребяват няколко израза, които имат съвсем еднакво значение, но различно потекло. Това са изразите много (хора) = *сумата* (хора) = *един куп* (хора) = *един бюлюк* (хора) (*бирбюлюк* хора). Тъй като думата *сумата* се отнася към сферата на прабългарското влияние, ще се спрем само на останалите изрази. В тюрските езици е известен начинът за образуване на количествени или неопределителни прилагателни чрез съчетаване на числителното *бир* 'едно' и някаква дума, която означава количество, срв. тур. *bir çok, bir hayli*.

Очевидно, българските *бирбюлюк* и *един бюлюк* имат турско, сиреч огузко потекло. Интересен е изразът *един куп*, който по начина на образуване е напълно тюрски. На пръв поглед в *куп* бихме могли да открием думата *куп*, която може да има задоволителна етимология, както на индоевропейски, така и на тюрски езиков материал. Обаче думата *куп* в израза *един куп* в действителност представлява кърчашката дума *куп, кѝп, куьп* и има същото значение както тюрската дума *çok* в равностойния огузки израз *bir çok* 'много', 'доста'. Замяната на сравнително задноучлененото поначало *у* е станало също както и при думата *тук*.

Кърчашки заемки в българския език са също и думите *коцкар, бай, балабан, яланджасак*, на които ще се спрем в едно друго изследване.

¹ Ст. Стойков, Българска народна реч, текст № 94.

² Е. П. Боев, Некоторые особенности татарского говора..., стр. 85.

³ Е. Боев, За предтюрското тюрско влияние..., стр. 12.

ОБЩИ ПО ПРОИЗХОД ТЮРКСКИ ЗАЕМКИ В НЯКОИ БАЛКАНСКИ И СРЕДНОЕВРОПЕЙСКИ ЕЗИЦИ

Моско Москов

В тюркските езици съществува корен в четири варианта *tok-, toj-, tot-, tut-*, със следните значения: 1) 'гъст, плътен, чест, компактен, сит, наситен, твърд, як, здрав, дебел, пълен'; 2) 'хващам, държа' права твърдо, здраво, пълня, натъпквам, насищам¹. Последният корен във формата *tutmak* има съответствия в почти всички тюркски езици. Специално турският глагол *tutmak* притежава над 20 значения: 'вземам, хващам, обхващам, прихващам, захващам, залавям, улавям, ловя; държа, задържам, поддържам, придържам; поемам, заемам, наемам; съвпадам; вода (жена); оказвам влияние; заразявам се; предполагам; замерям². Основното от тях е 'хващам, държа', което се долавя като семантичен признак и в другите значения. От него и от съответствията му са образувани десетки думи в тюркските езици, едни от които са заети в някои балкански и средноевропейски езици. Тези общи по произход заемки могат да бъдат разпределени и съответно разгледани в две основни групи: 1) турски заемки в балканските езици; 2) общи балкано-средноевропейски тюркски заемки.

1. Турски заемки в балканските езици

Бълг. *тутманик*

Бълг. *тутманик* 'хляб, замесен с масло или мас и сирене и печен в тенсия'³; 'прави се тесто, което се меси със сирене, яйца и мас, а после се разплесква като пита' (Клисура, Колпривщица, Панагюрище, Тетевенско, Севлиево); 'замесва се тесто на питки, сяка питка се топка в масълцето и се слага една върху друга, тогава сичкото се разточва' (Ново село, Троянско); 'хляб, замесен със сирене и масло' (Каменница, Кюстендилско)⁴ досега само е посочвано като турска заемка, без да са разясня-

¹ H. Vambery, Etymologisches Wörterbuch der türkotatarischen Sprachen, Leipzig, 1878.

² H. Ванчев, Г. Гълъбов и др., Турско-български речник, София, 1952, стр. 583.

³ Л. Андрейчин, Ив. Леков, Ст. Стойков и др., Български тюрковен речник, София, 1963, стр. 879.

⁴ Думите са взети от Диалектния лексикален архив към Института за български език при БАН, от Диалектния лексикален архив при Катедрата по общо и индоевропейско езиковедие при СУ и от сб. Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. I, II, София, 1962, 1965. Това се отнася и за следващите български думи.

вани неговият морфологичен строеж и значение, без да са привеждани съответствия.

Думата *тутманик* е образувана от турската форма *tutma* с български суфикс *-ник (-ик)* по определен словообразователен модел: *булгур-ник* 'баница с пържен булгур' (Войничково, Тервелско), *попар-ник* 'царевичен хляб' (Смилец, Панагюрско), *варен-ник* 'качамак' (Търново), *овче-ник* 'варено овче мляко' (Опицвет, Софийско), *парен-ник* 'хляб със сирене и масло' (Лобош, Радомирско), *зел-ник*, *лук-ник*, *тикве-ник* 'вид баница, съответно със зеле, лук, тиква'. В случая суфиксът *-ник (-ик)* е използван за образуване на думи, означаващи ядива — предимно хляб, баница.

Причината за прибавянето на суфикса *-ник* към турската форма е общността със значението на посочените български думи — 'вид хляб в тава, приличен на баница', срв. *пареник* 'хляб със сирене и мас' — *тутманик* 'хляб, замесен с масло или мас и сирене'.

Самата турска дума *tutma* е съставена от корена *tut-* — от глагола *tutmak*, и суфикса *-ma*, служещ за образуване на съществителни имена — названия на действие, резултат, процес, предмет или ястие¹. Първоначалното ѝ значение е било 'държане, хващане'. Следователно *tutma* и *тутманик* са означавали 'хляб, баница с дебели кори, приготвени от държано на ръце, хващано и разточвано с пръстите тесто', т. е. наименованието е било дадено по основните характерни за приготвянето действия — 'държане, хващане'. Този извод се подкрепя от следните думи, образувани от същия глагол *tutmak* 'хващам, държа': тур. *tutma* 1) 'слуга, ратай в чифлик, държан, хванат, нает за една година'; 2) 'прокисната мътеница, т. е. държана дълго време неизползвана'; *tuturuk* 'много кисел, вкиснат' поради това, че е държан неизползван; *tutum, tutam* 'шепа, хватка, стиска', т. е. това, което се задържа, хваща в една ръка; *tutsak* 'военнопленник', т. е. хванат, задържан; *tutucu* 'консерватор', който държи на старото². Във всички тези значения се долавя същият основен семантичен признак 'държане', 'хващане'.

Срв. като съответствия в турски и джагатайски: *tutmac* 'ястие, чорба с леща, с кисело мляко, направени от малки парчета тесто'; *тутмач* 'надробено на изрезки тесто в чорба; фиде'; в алтайски *тутмаш* 'късчета от разточено с палец прясно тесто'³. Значението на алтайската дума точно се покрива с даденото по-горе тълкуване 'хляб, баница с дебели кори, приготвени от държано на ръце, хващано и разточвано с пръстите тесто'.

Бълг. *туткал*

Бълг. *туткал* 'лепило от кожени отпадъци, кости, копита и др.; клей'⁴, срв. *туткал* 'лепило, употребявано в дърводелството'⁵, алб. *tutkall* 'дърводелско лепило'⁶ са отбелязани като заемки от тур. *tutkal* със същото значение — дума, образувана от посочения глагол *tutmak* 'хва-

¹ А. Н. Кононов, Грамматика современного турецкого литературного языка, Москва — Ленинград, 1956, стр. 115.

² Н. Ванчев и др., пос. съч., стр. 582, 583; *Türkiade Halk Ağzından. Söz derleme dergisi*, cilt 3, L—Z, Istanbul, 1942, стр. 1400.

³ В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, т. III, ч. 2, С. Петербург, 1905, стр. 1493.

⁴ Л. Андрейчин и др., пос. съч., стр. 879.

⁵ В. Караџић, Српски рјечник, 3 изд., Белград, 1898, стр. 781.

⁶ *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tiranë, 1954, стр. 580.

щам, държа. Самото значение 'лепило, клей' не е разяснявано. В него се крие семантичният признак 'хващане, държане' в смисъл, че залепените дървени части се 'хващат' и 'държат' една с друга.

Бълг. *тутъклия*

Бълг. *тутъклия* 'който бързо хваща, който бързо улавя', срв. изразите *тутъклия прахан* 'който бързо се запалва', *тутъклия жена* 'която бързо забременява' (Кесарево, Горнооряховско) е заемка от турската форма *tutaklı (tut-ak-lı)*, образувана от посочения глагол *tutmak* 'държа, хващам'.

Бълг. *тутураклия, туталия*

Бълг. *тутураклия* 'лесно избухлив човек, натяква, кара се без причина' (с. Ставбовци, Брезнишко), *тутураклия* 'припрян, нервен човек, каже ли нещо, непременно ще стане' (с. Ракита, Сливнишко), *тутураклия* 'сприхав човек' (с. Трякляно, Кюстендилско) е заемка от турската форма *tutturaklı (tut-tur-ak-lı)*, образувана от същия глагол в каузативно наклонение *tutturmak* 'карам да се задържи, да се прихване; избивам на; захващам се, залавям се'. Значението 'лесно избухлив човек' се извежда добре от значението на глагола по повод на друго лице, избухливият човек 'го прихващат', 'избива го на кавга', 'захваща се, залавя се да се кара'. Бълг. *туталия*, 'който лесно избухва, непостоянен' (Родопско) е заето от тур. *tutalı* — форма от същия глагол *tutmak* 'хващам', която е претърпяла аналогичен семантичен развой.

Бълг. *тутараклия, тутараклив*

Бълг. *тутараклия* 'човек със своенравен и избухлив характер' (Софийско), *тутараклив* 'нервозен, дръпнат, прихватвичав' (Чешнегерово, Пловдивско), са заети от турската форма *tutarak*, образувана от глагола *tutmak* 'държа, хващам' със съответните суфикси. Срв. същата форма като тур. *tutarak* 'прахан, фитил' (т. е. хващам огън, *М. М.*); 'епилепсия' — при тази болест болния го обхващат нервни припадъци. За развой на значението вж. по-горе думите *тутураклия, туталия*.

Бълг. *тутура*

Бълг. *тутура* 'обърканост, бъркотия' (Родопско) е заето от турската форма *tutura* — образувана от глагола *tutmak* 'хващам, държа'. Значението 'обърканост, бъркотия' е свързано със значението 'сприхав, избухлив, припрян, нервен човек, нервозен' на думите *тутураклия, тутараклия, туталия*. Нервният, избухливият човек при криза сам е объркан в поведението си и с това обърква и другите, т. е. при обърканост, бъркотия всички са обхванати от нещо, напр. тревога, страх.

Бълг. *тутурдисвам*, *натутквам*, *стутквам*,
срх. *тутнуги*

Бълг. *тутурдисвам* 'насъсквам (кучета)' (Велес) е образувано по словообразователния модел *боядисвам*, *капладисвам*, *уйдисвам* от миналото време *tuturdu* на същия каузативен глагол *tutturmak* 'карам да се задържи, да се прихване; избивам на; захващам се, залавям се'. Значението 'насъсквам кучета' в същност означава 'карам кучетата да държат, да хванат някого'. По подобен начин са се образували и бълг. *натутквам* 'насъсквам кучето' (Родопско), *стуткам* 'насъсквам куче да залае някого' (Чешнегирово, Пловдивско) и срх. *тутнуги* 'насъсквам псета'¹ от тур. *tutmak* 'хващам, държа'.

Бълг. *туттурисвам*

Бълг. *туттурисвам* 'нахално настоявам' е образувано също от каузативния глагол *tutturmak* 'карам да се задържи, да се прихване; избивам на; захващам се; залавям се'. Значението 'нахално настоявам' в същност означава 'сам се карам да държа на своето'. Срв. *tutarak* 'настояване, упорство, инат'².

Бълг. *тутмак*

Бълг. *тутмак* 'желязо на гладене с желязна дълга дръжка, малко изкривена' (Гостилица, Дряновско), *тутмак* 'една трета от кокошките между ушите имат тутмак от кокал или пера — качулка' (Трънчовица, Никополско), *тутмак* 'пънче, с което се набиват чепове — термин от занаятчийството' (Дебнево, Троянско) са думи от тур. *tutmak* 'хващане'³. Срв. като съответствие куманската сума *tutmas* 'докосване, допиране'⁴, т. е. 'хващане, държане'. Между трите думи има общност — качулката на кокошката и пънчето за набиване на чепове като издадени места за хващане, държане имат нещо близко по форма с дръжката на желязото за гладене.

Бълг. *тутук*

Бълг. *тутук* 'който често се спъва — за кон'⁴ е заемка от тур. *tutuk* 'схванат, срамежлив, стеснителен'⁵ — дума, образувана от глагола *tutmak* 'хващам, държа'. Значенията 'спъващ се, срамежлив, стеснителен' са се развили от значението 'схванат, сдържан'. Схванатият в краката кон често пъта се спъва, а стеснителният човек е сдържан в действията си.

Бълг. *тутулдисвам се*, *тутушисва се*

Бълг. *тутулдисвам се* 'схващам се', *тутушисва се* 'хваща се, усилва се — за огън' (Родопско) са заети съответно от формите за ми-

¹ В. Карацин, цит. съч., стр. 781.

² Türkiye Halk Ağzından Sözderleme dergisi, İstanbul, 1942, стр. 1401.

³ G. Kип, Codex cumanicus, Budapest, 1886, стр. 81.

⁴ Н. Геров, Речник на българския язык, ч. 3, Пловдив, 1894, стр. 386.

⁵ Н. Ванчев и др., пос. съч., стр. 583.

нало време на турските глаголи *tutulmak* 'бивам хванат', *tutuşmak* 'започвам да гора, възпламенявам, пламвам, прихващам се'.

Бълг. *тута*

Бълг. *тута* 'силна нервна възбуда' (Родопско) е заето от тур. *tuta* 'епилепсия'. Срв. тур. *tutarak*, *tutarik* 'епилепсия' (покрай 'прахан, фитил'), *tutarlı* 'болен от епилепсия', *tutalık* 'епилепсия; любов (т. е. обхванат от желание, влечение)'.

Бълг. *вурт-ут*, срх. *тута-вур*

Бълг. *вур-тут* 'удри-дръж' (Прилепско); *бре вур*, *бре тут* 'бре удрай, бре дръж' (Смолянско); *вур-тута* 'на бързо, на две-на три', срх. *тута-вур* 'дръж-удри'¹ са заемки от турски и са образувани от съответните императивни форми на глаголите *tutmak* 'хващам, държа', *virimak* 'удрям, бия'.

Срх. *тутумиш*

Срх. *тутумиш*, *тутмиш* 'сляпа баба — детска игра'² е заета от тур. *tutmiş*, *tutumiş* — форма, образувана от глагола *tutmak* 'хващам, държа'. При тази игра детето с вързани очи се опитва да хване, да задържи друго дете.

Алб. *tutë*, *tutes*, *tutshem*

Алб. *tut* 'плаша', *tutem* 'плаша се, страхувам се', *tutë* 'страх, боязън', *tutes*, *tutshem* 'страхливец, боязлив човек', *tutulatem* 'успокоявам се' са заемки, образувани от форми или производни думи на тур. *tutmak* 'хващам, държа'. В значението 'страх' се долавя семантичният признак 'схващам се', а в значението 'успокоявам се' — 'въздържам се'. Турският произход на някои от тези думи е посочен от Г. Майер³, без да е обяснен семантичният развой. Срв. по-долу чешкото *tuta* 'плах, боязлив човек'.

2. Общи балкано-средноевропейски тюркски заемки

В някои балкански и средноевропейски езици съществуват една система от думи, свързани помежду си в семантично и морфологично отношение. Тези думи са следните:

Български *туткун*, *туткуни* 'несръчен, неспособен човек (1), нищо и никакъв човек, сбутан човек (3)' (Копривщица, Банско, Малко Търново-ско), *тутава*, *тутлив*, *туткава*, *тутнат*, *тутлява* 'бавен, несръчен, неспособен' неповратен, пипкав (1), *тутманик* 'схванат, неповратен' (Горнооряховско), *тутола* 'неуредена, неспособна жена (1)' (Тетевенско, Ботев-

¹ В. Караџић, пос. съч., стр. 781.

² В. Караџић, пос. съч., стр. 781.

³ Fjalor i gjuhës shqipe, Tiranë, 1954, стр. 580.

градско, Банско, Карловско и др.), *тутам се, туткам се, тутля се, тутлявча се* 'върша нещо бавно, несръчно, работя лениво, пипкам се, мая се (1)', *тутълив* 'сбутан, смахнат, дръпнат човек'.

Албански *tutkun* 'човек схванат в ума, глупав, будала (2)'¹.

Сърбохърватски *туткун* 'несведущ, незнаещ, невежа (2)', *тутльав* 'бавен, неподвижен, инертен (1)'².

Словенски *tuta* 'несръчен, недоляан, тромав човек (1), тих, потаен, неискрен, подъл човек (4; 5), недоволен, нацупен, разсърден', *tutast* 'несръчен, тромав, недоляан (1), боязлив, стеснителен при говорене (4), тъжен, разсърден, недоволен, намръщен', *tutka* 'тих, несмел, страхлив човек (4)', *tutljati, tutati* 'сърдя се, муся се, цупя се; движа се тихо, роптая сдържано, ставам страхлив'³.

Унгарски *tutyl-mutyl* 'туткав, пипкав, несръчен, несъобразителен (1), глупав' (2)', *tuty* 'простоват, наивен, глупав, ограничен (2)', *tutayuli* 'неспособен, непохватен, несъобразителен (1)', *totyá* 'несъобразителен, неразбран (1), слабоумен (2)'⁴.

Словашки *tutmak* 'бавен, тромав, муден човек (1), коварен, лукав, вероломен човек (5)', *tutmoš* 'глупак (2)', *tutmak* 'незначителен, нищожен човек (3)', *tuti-muti*.

Чешки *tuta* 'простоват, възгупав (2), кротък (4), плах, боязлив, несмел човек (4)', *tutlavý* 'бавен, муден, неподвижен, ленив, мързелив (1)', *tutmačka* 'бавна, тромава, мързелива жена (1)', *tutmut* 'флегматичен човек, некадърник, негодник (1), никаквик (3)', *tutmačy* 'лукав, коварен човек (5), шушумига (3)', *tutmati* 'бавно работя, бавно вървя (1)', *tutr* 'тромав, недоляан, несръчен, непохватен, неугледен (1), тлъст, дебел, пълен, счупени великденски яйца'. Срв. чеш. *tutá* 'плах, боязлив, несмел човек' с разгледаното по-горе алб. *tutë* 'страх, боязън'.

Долнолужишки *tutlis se* 'върша нещо много бавно, движа се бавно'⁵.

Разглежданите думи са били обект на етимологични изследвания в съответните езици. Ст. Младенов само сравнява думите *туткав, туткам се, туткал, туткун* с тур. *tut* 'дръж', *tutmak*, без да загатне нещо повече за семантичните връзки и преходи⁶. За Махек чешките и словашките съответствия са само експресивни думи. Няма указание дали ги смята за славянски или някакви друга по произход⁷.

Въз основа на приведените съответствия от български, сърбохърватски, албански, унгарски, словашки, чешки и долнолужишки език могат да бъдат изведени пет значения:

1) бавен, тромав, флегматичен, муден, пипкав; несръчен, неспособен, некадърен, непохватен, несъобразителен, мързелив, ленив; върша нещо бавно, несръчно, бавно вървя, бавно се движа;

¹ Fjalor i gjuhës shqipë, Tiranë, 1954, стр. 580.

² В. Караџић, Српски рјечник, у Београду, 1898, стр. 781.

³ М. Pleteršnik, Slovensko-nemški slovar, Drugi del, V Ljubljani, 1895, стр. 703.

⁴ П. Мнятев, Унгарско-български речник, София, 1956, стр. 795; В. Sándor, Szegedi szótár, II, 1957, стр. 604, 590; A magyar nyelv értelmező szótára, Budapest, 1962, стр. 849.

⁵ Е. Мика, Slovník dolnosrbskeje řečy a jeje pačkow, II, Praha, 1928, стр. 816.

⁶ Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 643.

⁷ Fr. Kott, Česko-nemský slovník, IV, v Praze, 1884, стр. 233, 234; VII, v Praze, 1893, стр. 942; V. Mašek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha, 1957, стр. 543, 544.

- 2) прост, глупав, наивен, ограничен, невежа;
- 3) сбутан, смахнат човек, нищо и никакъв човек, незначителен, нищожен, шушумига;
- 4) плах, боязлив, несмел, кротък човек;
- 5) коварен, лукав, вероломен човек.

Основният семантичен признак, който се крие пряко или косвено в тези значения, е 'схванат, сдържан', произтичащ от значението 'схващам, държа' Анализът им показва следното: първото значение — бавният, тромавият, несръчният, флегматичният човек е сякаш „схванат в частите на тялото си“ и затова „сдържано, със задържане“ извършва съответните действия; специално в третото значение, 'счупени великденски яйца' на чеш. *tutr* може да се крие първото значение 'несръчен, непохватен' — нменяю поради несръчност, непохватност яйцата могат да бъдат счупени; второто значение — мисловният процес на простия, глупавия, ограничени човек протича със „задържане“, сякаш умствените му способности са „неподвижни“, „схванати“ сами по себе си; третото — сбутаният, смахнатият, нищожният човек е в същност прост, глупав, ограничен; четвъртото — плахият, боязливият, кроткият човек поради страх и неудобство се „схваща“ и се „въздържа“ в действията си; петото — за коварния, лукавия, вероломния човек е характерно това, че той действа бавно, незабелязано. От всичко това може да се заключи, че от основния семантичен признак (означен с 0) са се развили първото, второто и четвъртото значение — $0 > 1$, $0 > 2$, $0 > 4$, а останалите две значения от другите — $1 > 5$, $2 > 3$. Срв. някои от думите, носители на повече от едно значение: бълг. *туткун* (1; 3), унг. *tutyi* (1; 2), чеш. *tutmut* (1; 3; 4), чеш. *tutá* (2; 4), слш. *tutmak* (1; 5) слов. *tuta* (1; 4; 5), *tutast* (1; 4).

Самите разгледани думи според принадлежността им към тези значения могат да бъдат разпределени така:

	Значение 1	чеш. <i>tutlavý</i> <i>tutmatí</i> <i>tutmačka</i> <i>tutmut</i> (3; 4) <i>tutr</i> (6)	Значение 3
бълг.	<i>туткун</i> (3)		бълг. <i>туткун</i> (1)
	<i>тутав</i>		<i>тутьлив</i>
	<i>туталив</i>		чеш. <i>tutmut</i> (1; 4)
	<i>туткав</i>		слш. <i>tutmak</i>
	<i>тутнат</i>	слш. <i>tutmak</i>	Значение 4
	<i>тутуляв</i>	длуж. <i>tutliš se</i>	чеш. <i>tutá</i> (2)
	<i>тутола</i>	унг. <i>tutyi-</i> (2)	слов. <i>tuta</i> (1; 5)
	<i>тутам се</i>	<i>tutajuli</i>	<i>tutast</i> (1)
	<i>туткам се</i>	Значение 2	<i>tutka</i>
	<i>тутля се</i>	срх. <i>туткун</i>	Значение 5
	<i>тутлява се</i>	алб. <i>tutkun</i>	
срх.	<i>тутьлав</i>	чеш. <i>tuta</i> (4)	чеш. <i>tutlavý</i>
слов.	<i>tuta</i> (4; 5)	слш. <i>tutmoš</i>	слш. <i>tutmak</i>
	<i>tutast</i> (4)	унг. <i>tutyi-</i> (1)	слов. <i>tuta</i> (1; 4)

Морфологичният анализ на разглежданата система от думи дава възможност да се направят някои сравнения и изводи:

1) Бълг. *туткун* (1; 3), срх. *туткун* (2), алб. *tutkun* (2) имат точни морфологични съответствия — тур. *tutkun* 'схванат (0), несръчен (1), хванат, задържан, заловен (0), влюбен до полуда, очарован' (т. е. обхванат от любов, от желание).

В. В. Радлов посочва формата *туткун* освен за османска и за джагатайска и куманска¹ със значение 'хванат задържан, пленник'. Вамбери

¹ G. K u p n, Codex cumanicus, Budapest, 1880, стр. 289.

посочва и трето значение за джагатайската форма — 'натъжен, опечален, огорчен' т. е. „обхванат“ от мъка. Със значение 'пленник' се среща и в езици като узбекски, киргизки, казахски, каракалпакски и др. Това разпространение на формата *tutkun* показва, че евентуално не само турски език би могъл да бъде източникът на заемането ѝ.

2) Слш. *tutmak* (1;5), чеш. *tutmačka* (1) — ж. р. от *tutmak*, имат точни морфологични съответствия (кум. *tutmac* 'докосване, допирание, хващане') в Codex sinaiticus — паметник от XIV в. — време, когато куманите са се заселили на части от територията на Унгария и Словакия. Съответствия са и на бълг. *тутмак* в значение на 'дръжка, нещо за хващане' (вж. по-горе). Специално в турските речници самият глагол *tutmak* не е отбелязан като субстантивизиран инфинитив със значение на отглаголно или обикновено съществително.

3) Останалите думи са образувани от заета от съответен тюркски език основа със съответни за заемания език суфикси. Бълг. *тут-ав*, *тут-ам*, *тут-кам*, *тут-ола* от основа (корен) *tut-*; чеш. *tutm-avý*, слш. *tutm-oš*, *tutm-uk* от основа *tut-m-*; чеш. *tut-r*, бълг. *тут-р-ак* от основа *tut-r-*; специално основата *tut-i-* е обща за български (*тутля се*), долнолужишки (*tutliš se*), чешки (*tutlavý*), сърбохърватски (*тутлав*). Това дава основание ¹ да се възприеме евентуално за славянски суфиксален елемент.

Възприемането на формите *туткун* като заемки от турски език поради наличието на точно съответствие по начало изисква и всички останали да бъдат признати като думи от същия произход. Срещу такъв един извод обаче могат да се приведат сериозни възражения: 1) Турското езиково влияние (особено думи от изложената семантична сфера; не се имат пред вид някои заети исторически и военни термини) мъчно би могло да достигне до езици като унгарски и специално чешки, словашки, долнолужишки; 2) Напоследък все по-настойчиво се говори за историческите и културните основания да се предполагат (апрочем вече са открити) кумански и други тюркски (неосмански) заемки в тези езици¹; 3) За някои от думите съществуват точни съответствия и в кумански (вж. по-горе).

Признаването на възможността разглежданите думи в средноевропейските езици да бъдат кумански или други тюркски (неосмански) елементи поставя въпроса като какви да бъдат разглеждани техните съответствия в балканските езици — турски или кумански, татарски (неосмански).

Въз основа на всичко казано и някои допълнителни съображения се очертават следните възможни обяснения: 1) разглежданите думи да бъдат от турски (османски) произход, като заемането им е станало в началото на турското владичество и поради това чрез унгарски или дори пряко са навлезли в чешки, словашки, а чрез тези езици и в долнолужишки; 2) думите в средноевропейските езици са тюркски и по-точно кумански заемки от претопено тюркско население, а думите в балканските езици — османски заемки в резултат на контакта с турското население; 3) само думите под форма *tutkun* са османски заемки, а останалите тюркски (неосмански) — кумански, татарски, узки. За нас е най-вероятно второто обяснение — приемаме го с най-малко резерви. Несъмнено въпросът за произхода на разглежданите думи с оглед на конкретния език-източник се нуждае от допълнителни факти и доводи, но техният по начало тюркски характер, според нас, не може да бъде оспорван.

¹ И. Бляшкович, Современное состояние и перспективы развития тюркологии в Чехословакии, Вопросы языкознания, 1963, кн. 5, стр. 104.

QUELQUES LEXÈMES TURKS SEPTENTRIONAUX EN ġ~č~j...¹
DANS LES LANGUES SLAVES MÉRIDIONALES

Mefküre Mollova

1. *gagala*: bulg. *'gagala* „sorte de prune jaune“ (Mladenov, Etim., 125); *'gunguli* plur. „prunes jaunes sauvages“; *'ganga*, *'ganka*, *'ginka*, *'genka* „prune; prune sèche“; *'gan'gurka* „prune; prunelle grèque“; *čan'gall* plur. „amandes vertes“ (Gerov, I, 289, 290; V, 535; Pančev, 91; Mladenov, Täl., 528); *čangérika* „prune“ (Archives, dis. de Trän); scr. *gänarika*, *genarika*, *gäna* „sorte de prune“ (Karadžić, 859).

gagala est d'origine turke: osm. *ğayala*, *çayla* „1) an unripe almond in its outer envelope; 2) wild almond“ (Redhouse, 705, Radloff, III, 1849); dial. azerb. *çayala*, *çayal*, *çayyal* „fruit pas mûr“; pers. *ğägale* id.; t. T. *čakal eriyi* „prunus spinosa“.

gunguli, *gangurka* témoignent des formes moins réduites qui peuvent être soutenues par kgz. *gangul* „tamaris gallica“. Alors que *ganga*, *ganka*, *ginka*, *genka* seront les variations moins développées; of. kaz. *ğanyaq* „muscade; noix de coco“; kkp. *ğanyaq* „noix“; *jañaq* (Turfan) „Kokosnuß“ (Menges, 635).

ganka, *ganga*, surtout *čangerika* prouvent que *gan* de *gan eriyi* [*gan erii*] „sorte de prune“ en turk de Turquie était anciennement *ğañ, *ğaňy, *čaňy. Selon R. Bernard, *gan eriyi* signifierait „prune de l'âme, prune de vie“ et la coïncidence entre les mots bulgares *ganka* et *gagala* se devrait à une confusion de l'idée commune „fruit qui se mange vert“ et *ganga*, *gande* seraient des formes apocopées de *gan* (R. Bernard, Quinze mots balkaniques d'origine turque, LB, IX, 2, 1965 (p. 90—91).

D'autre part, on peut encore étudier le mot bulgare *ganka* en analogie avec, par exemple, *toplijka* „épingle“ < t. m. *toply* ou *topli(lyne)*; t. T. *toplu lyne*. Alors *ganka* se composerait de *gan* et le suffixe slave *-ka* et aurait abandonné le deuxième élément (*eriyi*). Mais cela est peu probable.

En ce qui concerne *čangall* „amandes pas mûres“, il rappelle t. T. *çoyla*, dial. t. anat. *çayyl* „amande verte“, *çoyla* „fruit vert“ (SDD, I, 292, 364); osm., *čanqal* „tortueux; courbé“ (TD, II, 209); dial. t. anat. *janyal* id

¹ Un des traits les plus distinctifs des langues turkes est la correspondance des ġ~č~j~ž~z~š~s~d~t~dž~ø initiaux (v. M. Başänen, 160—163; A. Dilaçar, Türk lehçelerinin meydana gelişi TDAY B, 1957, p. 91; N. Poppe, Lautgesetze und ihre Bedeutung z. Frage d. mong.—türk. Sprachbeziehungen, UAJb, XXX, 1958, p. 96; A. M. Щербак Тюркский консонантизм, ВЯ, 5, 1964, p. 22, 23, 33).

(SDD, III, 1451), d'où nous pouvons supposer qu'ultérieurement tous ces mots étaient des mots composés, dont *ġagala*, *ġungul(a)*, *ĉanġal*, *ġank* etc. formaient un de leurs éléments, avec une notion large de „courbe; tortueux; chiffonné; pas mûr“ et de là, par suite de simplification, furent obtenues les dénominations de certains fruits, comme prune, noix, amande.

Ainsi, bulg.: *ġagala* „sorte de prune jaune“ < t. s. ou anc. dial. t. balk. *ġayala id.; osm. *ġagala* „amande verte“; *ġunguli*, plur. de *ġungul ou *ġungula < t. s. *ġungul ou *ġunġul; *ġangurka* < t. s. *ġangur < *ġangul ou *ġanyul; *ĉangali*, plur. de *ĉangal ou *ĉangala < anc. dial. t. balk. *ĉanyal; osm. *ĉanġal*; cf. bulg. *ġegart* „élève, apprenti“ < anc. dial. t. balk. *ġayrt, chez S. Bey: *ġagirt*, t. T. *ġakirt* (pers.); *ġanga* < t. m. ou t. s. *ġaňy ou *ġaňya ou *ġanga; *ġanka* (> *ġenka* > *ġinka*) < t. s. *ġanġ ou *ġanġa; *ĉange-rika* < t. s. *ĉany erik (construction caractéristique surtout aux langues kipĉakes) ou *ĉany eriyi; scr. *ġanarika* (> *ġenarika*) < t. m. *ġan driyl*, par suite de la décomposition du deuxième élément de l'izafet, trait caractéristique aux emprunts turcs dans les langues slaves méridionales.

2. *ġal'gava*: bulg. *kozuh s žalti ġal'gavi* „pelisse en fourrure jaune“ (Panĉev, 91); scr. *ġingafa* „Fuchsbalgrücken“ (Knežević, 135; Rječnik, III, 537).

Ces mots ont leurs correspondants turcs: osm. *ġylqava*, *ĉylqava* „Fuchs mit gelbrochenem Felle, ein Pelz aus solchem Fuchsfelle“ (Radloff, IV, 128); t. T. *ġylkava* „pelisse faite de la peau qui couvre l'arrière de la tête du loup ou du renard“ (Aġakay, 141; Redhouse, 671) ou „une sorte de pelisse“ (TTS, II, 230) et encore „espèce de loup rouge qui a les poils de la tête luisants“ (Samy Bey, 381); ĉag. *ġilyava* „animal sauvage de la dimension d'un chat, dont le poil sert à faire des pelisses“ (Radloff, IV, 147). T. Panĉev et St. Mladenov relient *ġalgava* avec *zerdava* „marte“ < t. m. *zerdava* (*zerdeve*) > scr. *zėrdav* „Zobel, Zobelfell“, *zėrdava* „Marder“ (Knežević, 353). *zėrdava* < pers. *zėrd* „jaune; jaune rougeâtre“ + *eva*? (Šĉerbak, 144).

Selon J. Redhouse et Samy Bey, *ġylqava* provient du *ġildi qafa* (probablement „peau de la tête“, où *ġild* (ar.) „peau, poil“ et *qafa* „tête“) et *ĉylqava* — de *ĉylqafa*. En effet la forme *gava* „tête“ existe dans les dialectes turcs anatoliens et dans le dialecte turc des Rhodopes de l'Est (en Bulgarie et en Grèce). *ġyl*, *ĉyl* peuvent être liés au t. m. *ĉil*, *ĉal* „sommets, cimes“ qui ultérieurement devait signifier „fin; bout“.

D'autre part, *ġyl* peut être lié à *ġylqy* qui dans les langues turques modernes signifie „troupeau de chevaux; cheval qui ne s'attelle pas“, mais en vieux turk *jylqy* s'oppose à tous les animaux domestiques, à l'exception des chevaux (Šĉerbak, 84), anc. t. m. *jylky* „1) animal; 2) troupeau de chevaux non élevés“ (TTS, I, 829). De là, nous pouvons conclure qu'il s'agit ici de *ġylqy qafa* > *ġylqyryava* „tête de bête féroce“ ce qui correspond à la signification en turk de Turquie de „pelisse faite de la peau qui couvre l'arrière de la tête du loup ou du renard“ (*ġylqyryava*, par suite de la simplification donnerait *ġylyava*).

Mais si nous nous conformons strictement à la donnée bulgare nous verrons qu'il s'agit de „pelisse avec fourrure jaune“ et non pas „pelisse en fourrure jaune“. Partant de ce point, nous serions portés à trouver une autre explication en recherchant un lien entre *ġalgava* bulgare et tat., kkp., kaz. *ġalyaw* „addition, allongement (par ex., les manches)“; kgz. *ġalyoo*, de *ġalya-* „allonger (par ex., les manches)“; jak. *salya*; nog, *jalyav* id.; bur.

-mong. *zalya* „lier“; mong. *ǰalya-* „ajouter“. Alors le lexème bulgare *ǰalgava* aurait le sens d'„allongement, garniture“ et la traduction de la phrase serait „pelisse avec des garnitures jaunes“. Dans ce sens, il rappellerait osm. *zayard* „étoffe qui sert de garniture au col et aux manches de fourrure“ (Radloff, IV, 200). Mais en réalité il est question de „fourrure garnie de pelisses faites de la peau qui couvre l'arrière de la tête du renard, en couleur jaune“.

3. *ǰara*: bulg. *ǰara* „plaie, blessure“ et encore? „maladie“, dans la phrase: *mehlem, deka da izlekuva majasäl, saradža i ot posečeno, i ot izgoreno, a naj veče lekovito za d'avolskata bolest i za bolest, deka ti poŋakoga dojde u sän, i za vseka ǰara* (Mihalaki Georgiev, écrivain bulgare (1852—1916), *Säčinenija*, t. I, 1961, p. 221); *ǰara* „plaie“ (Gerov, V, 617); *čera* „terme employé dans la prononciation des formules magiques et qui signifie une maladie quelconque“: *kamo te čero? otdeka si došla, da si ideš; izlazi ot kăštata, ako si tuva; vidiš li svetlata mi lopata, sega te izgorex*¹ (Pančev, 325); *ǰara'lija* „blessé“ (Gerov, I, 287; Duvernois, I, 497; Mladenov, Täl., 528); *ǰera'lija* „blessé“ (Archives, Bulgarie du Nord); *ǰara'lija* (Gerov, V, 617); *ara'lija* id. (Gerov, I, 11; Duvernois, I, 33).

C'est T. Kowalski qui le premier a éclairci le caractère kipčak du *ǰara-lija* (T. Kowalski, La méthodologie des recherches sur les emprunts du turc dans les langues slaves, *Sbornik Prací, I. Sjezdu Slovanských Filologů v Praze, 1929, Praha, p. 999*). En effet *ǰaraly*, ainsi que *ǰara* existent dans les langues kipčakes en *ǰ-* et *jara, jaraly* dans les langues oguzes, en özbek, en nogaj du Caucase, en ujur moderne etc. *čera* est une réalisation en *č* initial; cf. alt. *čirä* „das Bett“; osm. *čirik* „Eiter, Schmutz“: çag. *čir* „der Pickel, das Geschwür“; tat. de Kazan *čir* „die Krankheit, das Unwohlsein“ (Radloff, III, 2122—4); čuv. *čer* „maladie“ (Ašmarin, XV, 174).

Ainsi, bulg.: *ǰara* et *ǰaralija* < t. s. (kipčak) *ǰara* et *ǰaraly*; *jara* et *jaraly* < t. m. (dial. t. balk.) *jara* et *jaraly* ou *jarali* où les *y, i* terminaux turks > bulg. *-ija*; *ǰeralija* est à voyelle palatale (e), par suite de la connécité avec l'affriquée *ǰ* qui pouvait exister dans la langue ou le dialecte kipčak-légataire également, comme *ǰdraly et même **ǰeraly, ǰerali*.

aralija est, à son tour, à consonne initiale (probablement le *j*) disparue, dont le prototype ne nous est pas connu, mais qui devait exister, de toute apparence, en kuman [cf. kuman *apraq* „feuille“ > bulg. *aparak*, au plur. *aporaci* „feuilles de chou farcies; feuilles de vigne farcies“ (Archives); osm. *japraq*; t. T. *japarak* < anc. t. *jaburyaq* (Malov. 382); cf. encore bulg. *ardäm* „aide“ (Pančev, 6) <? kuman *ardym ~ t. m. *ardym*]¹.

4. *ǰasam*: bulg. *ǰasam* 1) „tirez“ (Archives, dis. de BANSKO, de Razlog); 2) „battre; frapper“ (Archives, dis. de Sofia); *ǰuskam* „pousser, heurter; bousculer; frapper“ (ibid); scr. *ǰäsnući se, jasnući se* „erschrecken“ (Karadžić, 859, 160).

D'après St. Mladenov, Täl., 529, *ǰasam* est employé au lieu de *žas* qu'il compare au mot bulgare *užas* „horreur, épouvante“. Alors que dans son dictionnaire étymologique, 126, il recherche une origine aréo-altaïque et l'in-

¹ La chute du *j* initial devant *e, i* dans les emprunts au turk méridional devait avoir eu lieu dans le domaine linguistique bulgare, par ex.: *emiš* „fruits“ < t. m. *jemiš*; *irmilik* „monnaie de vingt piastres“ < t. m. *jirmilik*.

intermédiaire du turk et le compare au skr. *gačhati*, ajest., *jamajeiti* „bousculer“ et t. *geč-* „passer“.

Nous soutiendrons la deuxième supposition de St. Mladenov, mais en liant ces mots slaves au kgz., kkp. *gasqa-* „lever la main pour frapper du revers de la main“ (Judahin, 184). *gasam* remonterait au verbe **gas-*; *gusqam* — au **gusqa-*; kgz., kkr. *gasqa-* serait la forme plus développée de *gas; cf. t. T. *boja-* „teindre“ et *bojala-* „couvrir d'une teinture“. scr. *januti se* témoigne de l'existence d'un prototype en *j-* (**jas-*) qui est caractéristique non pas seulement aux langues oguzes mais encore à une partie des langues kipčakes (nogaj du Caucase, baškir) et des langues du sous-groupe kariuk Khorezm (les parlers du Sud de Khorezm, les parlers du Sud du kazak de Turkestan, de Čimkent, Kara Bulak, Mankent etc. — v. N. A. Baskakov, Tjurkskie jazyki, Moscou, 1960, p. 180).

5. *ģego'lač*: bulg. *ģego'lač* „perche, gaule dont on se sert pour attiser le feu couvert de cendres“ (Mladenov, Tāl., 529; Archives, dis. de Blagoevgrad).

C'est un mot composé dont le deuxième élément est sans doute turk — *ač* < *aad/ač* < *ayač* „bois; perche“. Le premier élément existe indépendamment en aroumain, avec la même signification. C'est *ģiuģar* „perche; gaule dont on se sert pour attiser la braise enflammée; tisonnier“ qui, d'après T. Papahagi (Dicționarul dialectului aromin, generale și etimologic, București, 1963, p. 536), provient du latin *jugalis*. Alors *ģegolač* contiendrait deux fois la notion de perche ce qui démontrerait l'usage et la composition de ce mot par quelque tribu turk.

Mais l'origine turke de *ģegolač*, entièrement, peut être soutenue par les données suivantes: kgz. *ģayyla-* „allumer, enflammer“ (Radloff, IV, 15); osm. *ģegl* „firewood in large logs“ (Redhouse, 659); kaz. *ģayan ayaš* „érable“ (Budagov, I, 457); tob. *cayan ayac* id. (Radloff, IV, 191); dial. t. anat *jangal* „chaleur“ (SDD, IV, 27); mong. *cucal* „charbon ardent“. A la base de ces mots se trouve *ģaq, čoq* „1) charbon ardent; 2) lumière; 3) peine brûlante“ (Radloff, III, 200 3); anc. t. *čoy* „charbon ardent“ (Malov, 376); mong. *coy* „1) charbon ardent; 2) lumière; 3) petit feu; petite flamme“; kgz., tat. balk. *ģaq-* „allumer; brûler“; karaïm *caq-*; t. T. *jak-* id. et *čak-* „battre le briquet“, d'où *čakmak* „briquet“, passé dans les autres langues balkaniques aussi. Les mots bulgares *'cakam* „battre le briquet“ (Duvernois, II, 252); *'cakanà* „bois minces à brûler“ (Gerov, V, 518); *'cakam* „frapper fort sur la table en jouant aux cartes“ (ibid.); *'ģikam: 'ogàna ģikam s rāžen* (probablement) „rallumer le feu avec le tisonnier“ (Archives, dis. de Sevlievo) ont la même origine, à notion essentielle de „feu“ et d'„obtenir du feu“.

6. *ģim'ber*: bulg. *ģim'ber: lestojce ģim'berice, ģim'ber kopat na sila, ela da si večerame* (Pančev, 93; Mladenov, Tāl., 531); *žu'berica: žu'berica lastovica* (dans une chanson — Mladenov, Tāl., 697); *še'beristi: adardan taiko, adardan majka, še'beristi deca* (devinette — Gerov, V, 575); *cibār* „agile; clair; propre“ (Gerov, V, 536).

ģimberica, žuberica sont employés comme appellations carressives de *lastovica* „hirondelle“ et la traduction du *ģimberica* comme „hirondelle“ par T. Pančev ne serait que fortuite (St. Mladenov a laissé *žuberica* non traduit). Car dans la source (K. A. Šapkarev, Sbornik ot bălgarski narodni umotvore-

nija, č. I. Prostonarodna bälgarska poezija, Sofia, 1891, p. 106) il est comme suit: *lesio'ice ġimberice*

ġimber-kopat na sileġe (na *sileġe* traduit par K. Šapkarev, *ela da si večerame* comme *na sila* „par force“)

Il s'agit probablement d'une formation sur une qualité de l'hirondelle. Cette qualité peut se rapporter à la couleur bariolée de cet oiseau, cf. tat. de Kazan *čuwar* „bariolé“ (Radloff, III, 2186). Mais il serait plus juste d'y chercher la qualité d'être subtil, agile, alerte; cf. t. or. *ġiber, ġiver* „gile, actif“ (Kerestjedjan, 161); kaz. *čybyr, čyber*; mong. *ceber* „joli, subtil, propre; agile; habile; actif; alerte“ (Budagov, I, 467); kkp., kgz., tat. balk. *šeber* „habile; agile“; čuv. *čiper* „joli; bon“ (Ašmarin, XV, 204). A leur origine se trouve le mot persan *čabār* „habile, actif“, qui devait être, à son tour, lié aux: bulg. *čevräst* „agile, solide, ferme, dense, épais“; scr. *čvrst* „voll, fleischlig“, russe *čerstvyj* etc.; anc. ind *krtsnäs* „vollständig“ (Mladenov, Etim., 680; Berneker 171; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch, Heildelberg, 1957, II, p. 327).

Alors *lastojce ġimberice* signifierait „hirondelle agile, souple“ (où *ġimberica* est un substantif et littéralement voudrait dire „oiseau plein de souplesse“). Mais que signifierait le fragment suivant: *ġimber kopat na sileġe*? *sileġe* ne semble pas avoir relation avec *sila* „force“. Ne serait-il pas plus juste d'y chercher le mot t. m. *sileġek* „lilas“; bulg. *sileġen* „une fleur d'été“ (Gerov, V, 163). Dans *sileġe* (< dial. t. balk. *sileġe) le *k* terminal serait tombé; cf. dial. t. de Kazanlyk: *čilä* „fraise“ < t. T. *čilek; čolmä* „cruche“ ~ t. T. *cömlek* (S. Kakuk, Le dialecte turc de Kazanlyk, I, AOHung., t. VIII, Fasc. 2, 1959, p. 180, § 26). *kopat* est un mot bulgare au sens „creusé, foui“ et encore probablement au sens d'„enfoncé“. De là la traduction de tout le fragment serait: „ô, l'hirondelle agile, enfoncé dans le lilas, viens dîner ensemble“ (où „agile“ est indiqué deux fois: *ġimberica*, substantif, et *ġimber*, adjectif).

Ainsi, bulg.: *ġimber, ġimberica* < t. s. *ġimber ou *ġiber (où le *m* serait anorganique); *šeberist* < t. s. (kipčak) *šeber*, suivi du suffixe slave *-ist* et signifierait „personne habile dans les travaux manuels, dans la couture“; *čevräst* < t. s. *čever; özb. *čevär* „femme habile dans la couture et les travaux manuels“; dial. t. anat. *ġyvyr* „femme“ (S. Çagatay, UAJb, 1961, Bd. 33, H. 1—2, p. 22). Alors la devinette (à réponse „dévidoir“): *adardan tathko, adardan majka, šeberisti deca*, où *adardan* est de même un mot inconnu [cf. kaz. *adyr* „unaufmerksam, ungeschickt, ungleichnässig“ (Radloff, I, 492)], signifierait „Père paresseux ou maladroit, mère paresseuse ou maladroite et les enfants laborieux ou habiles“. La comparaison des petits bâtons du cercle du dévidoir avec les enfants (frèrec) nous trouvons encore dans une autre devinette bulgare: *četiri br'ata se gon'at ta se nide ne stigat* „quatre frères se poursuivent, mais ne s'atteignent nulle part“ (Gerov, I, 163).

Dans *cibär, žuberica* on trouve le passage du *č-* en *c-* et *ž-*, qui aurait eu lieu dans leurs prototypes turcs septentrionaux *cibar, *žüber (tandis que dans *ġimberica, šeberist* on a le passage du *č-* iranien en *ġ-* et *š-* turks et, de là, bulgares).

ġimberica ne proviendrait pas de l'osmanli *ġinbar, ginnibar* „a jung bustard“ (Redhouse, 681) qui est d'origine arabe.

7. *ġi'zak*: bulg. *ġi'zäk* „agneau mâle qui a passé l'hiver de sa deuxième année“ (Archives, dis. d'Üzun Köprü); *ġiska* „agneau femelle qui a

passé son deuxième hiver" (ibid.); *dzi'zak* „petit bouc à un an" (Archives, dis. de Teteven); *dzizde* „agneau de plus de six mois" (Archives, dis. de Varna); *živze* „agneau à un an" (Archives, dis. de Pomorie); *zvizak*, *zvizka* „brebis à un an" (Gerov, II, 145); *živzarka* „chevreau à deux ans" (Archives, dis. d'Uzun Köprü); *dzvizarka* „chevreau à un an" (Archives, village de Raduil, dis. d'Ihtiman); *dzviz'dak* „bouc de plus de six mois" (Archives, dis. de Varna).

Nous leur proposons une étymologie altaïque: kgz. *gusaq* „bélrier à deux ans"; mong. *gusay* id., qui selon A. Ščerbak, 116, 120, provient du verbe mongol *gusa-* „passer l'été"; alt. *dyzaq* „biche, chevrete à deux ans"; tuv. *duzaq*, *tuzaq* „chèvre femelle d'un à deux ans". Ces mots turks et mongols sont très proches *živzak*, *dzizak*, *zvizak*... La présence de la labio-dentale *v* doit être originaire, ce qui marque la conservation des formes plus anciennes dans les langues slaves méridionales. Dans *živze*, la gutturale finale serait tombée (*živze* < t. s. *živze < *živzek). *dzvizarka*, *dzvizdak* (> *dzizde*, par suite de la chute des *v* et *k* et la palatalisation d'*a*) et *živzarka* sont les formes plus développées. Il se peut que *živzarka*, ainsi que *živzak* remontent à *živzraq et par conséquent chacun aurait perdu la gutturale *q* dans des positions différentes. v. dial. t. anat. *živzga* „petit de porc", *živzyk* „petit de colombe" (SDD, I, 269). *živze* comparé avec *zvizak* représente la position différente du *v*, qui peut être le résultat de la métathèse ou de la chute de la voyelle d'une forme plus ancienne, comme *živzvek ~ *živzraq. Le son *dz* étant plutôt propre au bulgare, surtout à ses parlers, il serait plus juste de chercher les réalisations en *dz-* (*dzizde*, *dzizak*, *dzvizarka*, *dzvizdak*) dans le domaine linguistique bulgare, par suite du passage du *g* ou du *z* en *dz*.

8. *živgul*: bulg. *živgul*: *živgul mi je na ukotu* „il m'agace, il me dérange" (Pančev, 93); *živgolno mi e* „je ne me sens pas à l'aise" (Archives, dis. de Sliven); *živ'gol*, *živ'gol* (Mladenov, Täl., 531); *živgäl* „difficulté, angoisse"; *živde mu živgäl* „il a eu de la peine"; *živ'goli* „gratter" (Archives, dis. de Dimitrovo); *živgolno*, *živgolno*, *živgulno mi e* „je ne me sens pas à l'aise" (Pančev, 93).

Ces mots semblent être d'origine altaïque: kgz. *živgol*, *živgol* „1) le nom d'une plante épineuse; 2) fig. personne qui se fâche vite, qui ne peut pas dompter ses nerfs, querelleuse" (Judahin, I, 277); tel., leb. *živgul* „colère; facherie"; alt., tel. *živgul* „colère" (Radloff, III, 2168, 3170); čag. *živgul* „intrigant" (Budagov, I, 495); azerb. *živgul* „calomnie; dénonciation"; kkp. *živgul* „intrigant; chicanier"; mong. *živgul* „1) bruit; tumulte; 2) querelle; scandale".

Donc, *živgul*, *živgäl*, *živgol* remonteraient aux t. s. *živgul, *živgul et *živgol*. La réalisation en *živ-* est enregistrée encore en persan *živgol*, *živgol* „intrigant" qui, selon H. Zärinžadä (Fars dilindä azerbajdzan sözləri, Baku, 1962, p. 283), sont des emprunts à l'azerbajdzanien.

A la base de ces mots semblent se trouver: oguz *živog* „mauvais; indigne; bas" (Kašgarī 156); anc. özb. *živog* „difficile" (Uzbek klassik adabietı asarlari učen qisdača lugat, Toškent, 1957, p. 156), suivis du suffixe *-ul/-ol*.

9. *živlan*: bulg. *živlan* „jarret" (Pančev, 93); *živlan*, *živlan* (ibid.); scr. *živga*, *živgäna*, *živga*, *živgän* „os nu de tibia du boeuf, du cheval" (Rječnik, III, 538).

Les dictionnaires de la langue bulgare attribuent à *živlan* une origine turke. En effet, ce mot, ainsi que les autres variations, sont des survivances turkes septentrionales: tat. balk. *živlan* „jarret"; tato-tatar, dial. t. balk. *živlan*;

kgz. *gulun* „moelle épinière“; kaz. *zulun* id.; uyg. mod. *guluñ*, nog. *julyñ*; kiter., *jilin*; tar *julum*; alt. *jülüm*; kač. *dilin* sag., sor. *čilin*, mong. *giluga* „moelle“ (Räsänen, 173).

Quant aux *goglan*, *guglan*, *čoglan*, ils représentent des formes moins réduites, conservées à notre connaissance seulement en bulgare et en serbo-croite (t. s. *goylan; *čoylan). Serait-il juste de les lier au t. *čoyla-* „emballer; envelopper“ et *čoylan-* „s’envelopper“ (Kašgarī, 158) < *čoy, *čoya; cf. scr. *gōga*, *čoga*. Alors *goglan*, *čoglan* auraient primitivement signifié „moelle enfermée dans le tibia du bœuf“, qui soumis à une bifurcation sémantique, donneraient d’une part, „moelle épinière“ et d’autre part, „tibia et la viande qui l’enveloppe“. Le mot turk *sümük* qui en turk de Turquie signifie „morve“ et en azerbaïdžanien „os“ représente un cas analogue.

10. *gōmol’a*: bulg. *gōmol’a* „bavarder; parler d’une manière incompréhensible“ (Mladenov, Etim., 126; Archives, dis. de Koprivštica, de Teteven); *gūmol’a* id. (Archives, dis. de Čirpan); *gāmol’a*, *gēmol’a*, *gāmola* „parler d’une manière incompréhensible et inexpérimentée (on le dit en parlant des enfants qui commencent à parler et des adultes qui parlent à peine une langue étrangère)“ (Mladenov, Tāl., 531).

D’après St. Mladenov, Etim., *gōmol’a* provient d’une racine onomatopéyque. Il le compare encore au mot slave *govor* „parler“ ou encore il suppose qu’il peut provenir de l’arabe, par l’intermédiaire du turc et cite les mots *gūma’a* „vendredi“ et *gūmle* „rassemblement; totalité“.

Nous estimons que c’est un mot turk, avec ses correspondants suivants: kgz. *gōmō-gōmōlō-* „parler par allusions; changer le sujet de la conversation; parler avec précaution“ (Judadin, I, 227); tat. de Kazan *gūmala* — „faire de l’hypocrisie“ (TTS, 586); čuv. *jumla*, *jomla* „exorciser; deviner“ et *jum*, *jom* „sorte de magie“ (Ašmarin, IV, 321, 322).

Ainsi, bulg.: *gōmol’a* < t. s. **gōmōlā-* ou **gōmōlā-*; *gūmol’a* < t. s. **gūmōlā-* ou **gūmōlā-*; *gāmol’a* < t. s. **gāmāla-*; *gēmol’a* < t. s. **gēmāla-* ou *gāmola*; *gābol’a* < t. s. *gābāla ou *gābāla; cf. t. T. *gābala-* „déployer tous ses efforts; zèle“; kkp. kgz. *gūmbaq* „devinette“; mong. *dzemeleku* „murmurer; s’indigner“.

11. *gōngali*: bulg. *gōngali* plur. 1) „pieds“ (Pančev, 94, dis. de Tär-novo); „grands pieds“ (Archives, dis. de Trjavna); péjorativement „pieds“ (ibid.); 2) „dévidoirs“ (Pančev, 94); *gōngal’gū* „bande de jeunes gens, dont le nombre est illimité et qui vont de maison en maison la nuit de St. Vasilii, c’est-à-dire la veille de la nouvelle année“ (Archives, dis. de Kjustendil).

Il est à remarquer que ces mots sont employés au pluriel. Leur singulier serait *gōngal*, et non pas *gōngala*. D’autre part, *gōngali* peut remonter directement au t. *gōngaly* „à écharde“, par une fausse association (cf. bulg. *eničari* plur. „janissaires“ < anc. t. m. *janičary* ou *jeničari* sing.).

Mais en réalité il s’agit de *gōngal* qui aurait probablement la signification primitive de „bâton“ ou de „bois à tailler“; ainsi q’en dial. t. anat. *janal* „bois convenable à tailler“; *jungul* „broussailles; arbustes“ (SDD, III, 1538, 1529); tat. balk. *gōnya* „écharde“; tat. de Crimée, *joňya*; osm. *joňya*; t. T. *jonga* id., de *jon-gōn-* „tailler; sculpter“. Alors *gōngali* signifierait „pieds“ ultérieurement, par analogie ou par métaphore, ainsi que t. m. *kütük* et de là, passé en bulgare comme *kütük* qui, à côté de sa signification de „tronc; souche“, a acquis, au figuré, celle de „personne maldégrossie“.

A juger du mot *gongalgi* (< *gongal*, -*gi*, suffixe turk de nomen agentis et -*i*, désinence du pluriel en slave), qui littéralement, devait signifier „porteurs de *gongal*“, *gongal* devait avoir encore une signification d'un bâton spécial destiné à être porté à la veille de la nouvelle année. Chez les Turcs balkaniques nous trouvons un bâton analogue qui remonte anciennement au drapeau, qui porte encore aujourd'hui le nom de *bajrak* ou *sanğak* „drapeau“ au bout duquel on attache des étoffes, des mouchoirs brodés etc., dont, surtout les jeunes femmes en font cadeaux sur les bons souhaits des jeunes gens, en relation d'une cérémonie ou d'une fête.

D'autre part, *gongali* péjorativement „pieds“ peut être une formation sur t. *gõnq*, *gõny (tkm. *gõnq gõnq*: *gõnq gõnq edip jõri*, *gõnqulda* „marcher vite“; tat. balk. *oñq oñq*: *oñq oñq elip gür* „marcher d'une manière maldégrossie“; özb. *čung* arch., mot savant „grand; lourd“), suivie du suffixe turk -*al*. Alors *gongali* „pieds“ et *gongali* „dévidoirs“ auront des origines différentes; *gongali* „pieds“ sera lié au t. *gõnq*, *gõny; *gongali* „dévidoirs“ — au verbe t. *gon-* „tailler: sculpter“.

12. *guka*: bulg. *guka*: *šij šij, pa obärne da vidi da n'stane guka, da iskoči tuka mnogo platno* „elle coud, elle coud et elle retourne (la toile) pour voir si elle n'a pas fait de *guka*, si la toile ne se chiffonne pas beaucoup ci et là“ (Arshives, dis. de Plevén); *cuka* „partie moyenne d'une coiffe qui tombe sur le front“ (Gerov, V, 530).

Ces mots sont d'origine turke et *guka* aurait la signification de „soudure“ ainsi que dans les langues turkes: kgz. *gyq* „couture; soudure“; alt. *juq* id. (Budagov, II, 359); kgz. *gik* „endroit de la couture“ (Judahin, I, 216); tat. balk. *gik* „pli, soudure“, *gikle-* „plier“; tat. de Kazan *goj*; özb. *čoq*; uyg. mog; *čäk* „couture“ (Räsänen, 158); t. or. *čig-* „to knot, to knit, to tie, to fasten“ (G. Jariung, An eastern Turki-English dialect dictionary, Lund, 1964, p. 72).

Ainsi, bulg.: *guka* < t. s. *guqa ou *guq; *cuka* < t. s. *cuqa ou *cuq „pli“ i cf. dial. t. anat. *gyya/čyya* „1) pèlerin des femmes; 2) panache de jeunes mariées“ (SDD, I, 332).

ABREVIATIONS

alt.	altaj
anc.	ancien
ar.	arabe
azerb.	azerbajdžanien
bulg.	bulgare
bur.-mong.	burjat-mongol
čag.	čagataj
čny.	čuvaš
dial.	dialecte
	dial. t. anat. dialectes
	turcs anatoliens; dial. t.
	balk. dial. t. balkaniques
jak.	jakut
kač.	kačïn
kaz.	kazak
kgz.	kirgiz
kkp.	karakalpak
mong.	mongol
nog.	nogaj
osm.	osmanli

- özb. özbek
 pers. persan
 plur. pluriel
 sag. sagaj.
 ser. serbo-croite
 t. turk; t. m. t. méridional;
 t. s. t. septentrional; t. or.
 t. oriental; t. T. t. de Turquie
 tar. taranči
 tat. tatar; tat. balk. tat. balkanique; tato-tat. tato-tatar
 tkm. türkmen
 tob. tobol
 uig. uigur
 Ağakay M. Ağakay, Türkçe sözlük, TDK, Ankara 1955.
 Archives Archives du dictionnaire dialectologique de la langue bulgare, conservé à l'Académie Bulgare des Sciences.
 Ašmarin H. И. Ашмарин, Словарь чувашского языка, вып. I—XVII, Казань-Чебоксары, 1928—1950.
 Berneker E. Бернекер, Slawisches etymolog. Wörterbuch, Heidelberg, 1908—1913.
 Budagov Л. Э. Будагов, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, I, II, СПб., 1869—1871.
 Duvernois A. Дювернуа, Словарь болгарского языка, I, II, М., 1885—1889.
 Gerov H. Геров, Речник на българския език, Пловдив, I—V, 1895—1904.
 Judahin K. K. Judahin, Kirgiz sözlüğü, Ankara, TDK, t. I, 1945, t. II, 1948.
 Karadžić Ст. Караџић, Српски рјечник, III изд., Београд, 1898.
 Kaşgari M. Kaşgari, Divan-ü lûgat-it-türk, Endeks, Ankara, 1943.
 Kerestedjian B. Kerestedjian, Dictionnaire étymologique de la langue turque, Londres, 1912.
 Knežević A. K. Knežević, Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben, Slavisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms-Universität, Münster, № 3, 1962.
 Malov С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951.
 Menges K. H. Menges, Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Turkestan, I, Abhand. d. geistes- und sozialwissenschaftlichen Kl., Jahrgang 1954, № 4, Wiesbaden, 1955, 683—817.
 Mladenov, Etim. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941.
 Mladenov, Tâl. Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед към народните говори, т. I, София, 1927—1951.
 Pančev Т. Панчев, Дополнение на българския речник от Н. Геров, Пловдив, 1908.
 Radloff В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, I—IV, СПб., 1893—1911.
 Räsänen M. Рясянен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955

ЕТНИЧЕСКОТО НАЗВАНИЕ НА РУДАРИТЕ „САСИ“ НА БАЛКАНИТЕ И ВЪПРОСЪТ ЗА ТЕХНИЯ ПРОИЗХОД

Боян Джонов

През средните векове по земите на Балканския полуостров се заселват немски рудари, известни у нас като „саксонци“ или „саси“. Времето на заселването на тези рудари не е исторически установено, косвено обаче се заключава, че трябва да е станало в началото на XIII в. Своето племенно название немските рудари са оставили а) в писмени документи, б) в топографски названия и в) в лични и фамилни собствени имена. В настоящата статия ще изложим известните нам сведения от тези три източника и ще се опитаме да свържем тези данни с въпроса за техния произход.

а) Най-старият известен нам документ, в който е засвидетелствувано името на саксонците, е една заповед, издадена от сръбския крал Стефан Урош I (1243—1276), с която се нарежда как да се уреждат споровете между дубровчани и саксонци. В нея се казва: Ако вѣде пра съ сасиномъ, да вѣде едннь сасинъ а другн дубровчаннмъ, прѣдъ тѣмн да се расправлаю (Mop. Serb. 51)¹. От тази наредба се и определя кога приблизително е станало заселването на саксонците рудари на Балканите. Фактът, че Урош I издава наредба, с която предписва как да се уреждат споровете между дубровчани и саксонци, подсказва, че саксонците са се били настанили по нашите земи още преди Уроша, че те отдавна вече са били установили търговски отношения с дубровчани и споменатата наредба само със закон урежда напълно развитите правни отношения. Изхождайки от тази наредба, а също така и от данни от „Родословието на сръбските царе“ (Гласник XXI, 328) Ч. Миятович допуска, че саксонците са се заселили в Сърбия през царуването на Владислав (1234—1240), а може би още при брата му Радослав.²

Племенното название на саксонците срещахме няколкократно и в Душановите закони (1314 г.). Така в чл. 18 се казва: Утѣ съда на прѣда Сасинъ да не съче. А што съче, ѡ погазѣн да не тежн ни людѣн да не сачна, тѣмко да стѣн пѣста, да рассте гола. Пак в същия член се доизяс-

¹ Цитирано по Ч. Миятович, Студије за историју српске трговине 13-ог и 14-ог века, Гласник српског ученог друштва, 37, Београд, 1873, стр. 240, заб. 5.

² Ч. Миятович, пос. съч., стр. 240.

нява в същата връзка: Ништо да не забрани Сасниџ горџ; колнко несть тѣѣѣ тѣѣѣ, тоанкози да съче¹.

От тази наредба същевременно се вижда, че по времето на Душана (1282—1320) саксонците са били изсекли за топилните си горите дотолкова, че Душан е бил принуден да регулира ползуването на горите чрез закон, като гарантира обаче и дейността на саксонците, за да може да преуспява рударството.

В този облик названието на саксонците се среща няколкократно в Крушевския поменик от края на XV в.² и в други по-късни документи.

Името на саксонците носи и рударският закон, който е бил в сила на Балканите в продължение на столетия и който заляга като основен закон в рударските разпоредби на Сюлейман II Великолепни. Кодификацията на този закон в Сюлеймановите разпоредби от 1536 г. е онаследена „Стар саксонски закон (*kapin-u sas*) и рударски обичаи“³. Понятието *kapin-u sas, sas kapin-u* срещахме няколкократно и в увода и чл. 91, 98, 113 на този закон. Средновековният саксонски рударски закон лежи в основата и на другите достигнали до нас рударски закони, издавани на турски език. Такъв е случаят с публикувания от Роберт Анхенгер „*Kapin-u sas-i madan-i osmani*“ от 1525 г.⁴ и от Владислав Скарич „Стар турски ръкопис за рударските названия и термини“ от 1751 г.⁵ В последния освен съчетанието *kapin-u sas* срещахме и съчетанието *kapin-u sasiye*.

б) Вторият източник, от който черпим сведения за племенното название на саксонските рудари, са редицата топографски названия в рударските краища на Балканите.

С племенното име на новозаселените рудари местните славянски жители ще да са започнали твърде скоро да назовават селища, местности, реки и пр., по които са работели тези рудари. Така в едно съобщение на сремски каптол до крал Карл от 1339 г. срещахме споменатото име на селото *Шашинци*: *Tercia terrarum Syroch et Zazoch* (Cod. dipl. 10, 500—501)⁶. Името на същото село е споменато и в едно дарение на деспот Йоан на крушедолския манастир от 1496 г.: *Азъ ... Иоаннь деспотъ ... нзволансмо датн ... манастирѣ Крушедол ... село Шашинце* (Mop. serb. 541)⁷. В един латински източник от 1408 г. се споменава селото *Шашинац* в старото Лучко жупанство: *Jacobus, fillius Pauli ... possessiones ... in ... Broberio ... Vinscha, Sasinch ... in comitatu de Luca*⁸.

В същия Рječnik ... срещахме редица топографски названия, свързани с името на саксонските рудари, измежду които: *Шаша* — име на село

¹ Цитирано по Ч. Мнџатовић, пос. съч., стр. 195.

² Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika ... Obraduje T. Maretić, 61, Загреб, 1880, стр. 653.

³ F. Spahn, Turški rudarski zakoni, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 35, Sarajewo, 1913, стр. 172.

⁴ R. Anhegger, Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich, 1. Europäische Türkei, Nachtrag, Zürich — Newyourk, 1945 стр. 470.

⁵ Вл. Скарич, Стар турски рукопис о рударским пословима и терминологији. Споменик Српска краљевска академија, LXXIX. Други разред, 62, Београд, 1936, стр. 3—24.

⁶ Rječnik ... , 72, 498.

⁷ Пак там.

⁸ Пак там.

в Иванечка околия в Хърватско Загоре; *Шаше* — име на село в Слунска околия в Хърватско; *Шашево* — име на село в Слатинска околия в Словения, в също име на бърдо в Руднички окръг в Сърбия; *Шашници* — а) име на махала в с. Свиняца във Фочанска околия, Босна; б) име на махала в с. Соеница, Херцеговина; в) име на махала в с. Прхиня, Босна; *Шашине* — име на извор при с. Болфан в Лудобрежка околия, Хърватско и име на бара при Добровица в Слатинска околия, Словения; *Шашки део* — възвишение в Църноречки окръг, Сърбия; *Шашки до* — име на долина в Босна; *Шашковац* — име на село в старата сръбска държава, засвидетелствувана в документите от 1651 и 1679 г.; *Шашка река* — при Сребърница, Сърбия; *Шашино поле* — при Плевље, Сърбия и др.

Към тях нека прибавим: село *Саса* и *Саска река* — Царевоселско, Македония; село *Сасе* и село *Шашево* — Кратовско, Македония; *Сасани* — махала в Страдалево, Кюстендилско¹; *Шашки проход* — Кулско; *Горна и Долна Шашка* — реки, извиращи от Връшка Чука; *Шашкин дол* — при с. Железна, Чипровско² и др.

в) Племенното название на саксонците рудари най-сетне е оставило следи и в някои лични и фамилни собствени имена. За разлика от разгледаните обаче в т. а) и б) източници тези имена сочат не към Саксония, а към Франкско. До този извод ни довежда прегледът на личните и фамилни имена на Чипровчани, застъпени в писмата до конгрегацията в Рим и в поименните списъци на българските семейства, които след потушаването на Чипровското въстание се изселват в Седмиградско (Алвинц и Дева) и Банат (Бешенов и Винга). Най-широко застъпеното име в тези писма и списъци е *Франко*³. Така например в едно писмо на видни чипровчани до конгрегацията в Рим от 27 август 1653 г. срещахме подписа на *Франко Малеков*. Друго писмо от 1654 г. е подписано от княз *Франко Лукин*⁴. В един данъчен списък на българи от Бешенов от 1758 г. срещахме следните имена: *Франко Ранкиов*, *Франко Петков*, *Франко Марков*, *Франко Ловров*, *Никола Франко*, *Никола Франколов*, *Михайло Франколов*, *Рохус Франколов*, *Иван Франков* и *Франко Бенко*⁵. В един списък на българите от Дева от 10 септември 1716 г., пред ставен от техния съдия *Матей Франкович* на областното правителство срещахме следните имена: *Матияс Франкович*, *Петрус Франкович*, *Францискус Франкович*, *Паулус Франкович*, *Кристофорус Франкович* и *Ев Франкович*⁶. По същия начин е застъпено това име и в списъците на българите, изселили се в Алвинц и Винга. В един единствен случай срещахме имената: *Петър Фламандиов* и *Велика Фламандиова*⁷.

Названието *франки* срещахме у турския поет Pîr Muhammed, известен под псевдонима Zaiîf, който твори през Сюлейманово време. В едно сти-

¹ В. Миков, Произход и значение на имената. . ., София, 1943, стр. 103 и 142.

² Н. Рашеев, Чипровското рударство, Минно дело, V, 1950, кн. 3—4, стр. 138.

³ Много рядко са застъпени други имена от немски произход като: *Гашпар*, *Тод*, *Брендик*, *Гердов*, *Херин* и др.

⁴ Л. Милетич, Из историята на католикката пропаганда в 17 век, София, 1894, стр. 18.

⁵ Л. Милетич, Заселването на католичките българи в Седмиградско и Банат, София, 1897, стр. 235.

⁶ Пак там, стр. 131.

⁷ Пак там, стр. 246.

хотворение, посветено изцяло на рударството в родния му град Кратово, поетът нарича рударската област край Кратово *Френгистан*:

acambi olsa sengistan yeri
zerün olur Firengistan yeri¹

Френският хуманист Пиер Белон дьо Ман, посетил Турция през 1546 г., т. е. десет години след издаването на Сюлеймановите рударски закони, посещава Сидерокапса и ни дава описание на рударството в този град. Говорейки за рударската терминология, той споменава и за немци рудари: „Les noms dont ils usent pour le jourdhuy a Siderocapsa en exprimant les choses metalliques, ne sont par Grecs, ne Turcs; car les Alemans, qui commencerent nouvellement à besogner aux susdictes mines, ont enseigné aux habitants à nommer les choses metalliques es terres et instruments des minières en Alman, que les estrangiers tant Bulgaires que Turcs ont retenu“².

Названието *les Alemans*, с което Белон назовава специалистите рудари, които отскоро започнали да работят в гореканните мини и които научили жителите да наричат нещата, свързани с рударството, по немски (en Alman), не определя по-тясно племенния произход на тези немски рудари. Същото можем да кажем и за топографските названия като р. *Аламанка* (до Троян) и р. *Аламаница* (до Пирдоп), които произхождат от тур. *alman* или гр. *ἄλμανος*, с които тези народи наричат немците³.

И така, от направения преглед на етническите названия на заселилите се през средновековието на Балканите немци рудари се налагат две племенни определения — *саксонци*, застъпено в писмените извори и в топонимията, и *франки*, застъпено в лични и фамилни собствени имена като: *Франко*, *Франков*, *Франколов*, *Франкович* и *Фламандриев*. Последното име насочва към по-определена франкиска област — *Фламандско*.

За да осветлим противоречието *саксонци* — *франки*, нека се опитаме най-напред да свържем, макар и бегло, заселването на немските рудари със средновековното немско колонизационно движение и с ранната история на немското рударство.

*

Немските рудари на Балканския полуостров представляват най-далечна издънка на едно племенио преселение, известно под името „външна колонизация“ или „колонизиране на славянския изток“. Главният носител на това преселение са франките, към които се присъединяват и преселници от различни области на Германия. Многобройните проучвания на немските езикови острови в Седмиградско, Ципс, Иглау и др. показват колко сложен е въпросът за определяне произхода и състава на смесеното население на тези езикови острови. Въпросът се усложнява и от това, че след първоначалното заселване тук са се вляли и заселници от по-късни епохи и от различни географски райони на Германия. Поради това проучването на всеки езиков остров предполага обстойни езикови,

¹ Цитирано по R. Anhegger, Beiträge zur Geschichte des Bergbaus... I. Europäische Türkei, Bd. 2, Istanbul, 1944, стр. 352.

² Les Observations de plusieurs singularitez & choses memorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie & autres pays estranges, redigées en trois livres par Pierre Belon du Mans, Paris, 1553, стр. 82.

³ В. Миков, пос. съч., стр. 103.

исторически и др. изследвания. За нашата цел ние ще се задоволим с най-бегла картина на тази колонизация.

Немският етнограф А. Майцен, разглеждайки немските колонизационни движения през средновековието, дава следната схематична картина на преселението: „Главната колона на преселението започва от Холандия. Към нея се присъединяват големи групи преселници от къолнски и люксембургски Долен Рейн. Пътят ѝ води през Вестфалия и през областите южно и северно от Харц към р. Зале, към горносаксонските области на Елба, продължава по северните склонове на Лужицките и Судетските планини към Горна Силезия, а оттам към Унгария, Ципс и чак до Седмиградско“¹. В същия смисъл Емил Гутяр обобщава: „И така ние срещаме като усърдни заселници по целия изток франки от Долен Рейн — както от Долна Франкония, особено от Брабант и Източна Фламандия (фламинги), така и от Средна Франкония, рипуарци предимно от Кьолен и мозелски франки, най-вече от Трир и Люксембург“².

По пътищата на немската колонизация минава и пътят на немското рударство и рударско право в най-ранния етап от тяхното развитие. Рударство в истински смисъл на думата (добиване на руда чрез подземно копаене, а не чрез плаване), е упражнявано най-напред във Франкско. Най-старото сведение за упражнявано рударство в Германия дължим на монаха Отфрид фон Вайсенбург. В своята „Евангелска хармония“, възхвалявайки франките, той пише:

Zi nuzze grebit man ouh thar er inti kuphar
loh, bi thia melna! isine steina.
ouh tharazua fuagi silabar ginuagi,
ioh lesent thar in lante golf in iro sante³.

(За полезни цели там се копае руда и мед
и, за очудване! железни камъни.
А към това трябва да се прибави и достатъчно сребро,
те събират там в страната злато в пясъка).

Макар и да не се знае къде точно е упражнявано това рударство, на него се приписва особено значение, защото следите на франките покъсно се срещат в различни области на Германия. Приема се, освен това, че франките, заедно с другите свои обичаи, са пренесли и наченките на немското обичайно рударско право⁴. Положително е във всеки случай, че когато по времето на Отон I (912—973) в Долна Саксония, и по-точно около Гослар, се откриват сребърни руди, франките първи са започнали да упражняват тук рударска дейност, защото рударството предполага известни технически познания и сръчности, които могат да бъдат придобити само чрез дълъг опит. Доказателство за това се явяват и редицата топографски названия като Frankenberg (най-старото селище в Гослар) и собствени имена като Frank, de Franke и др.⁵

Това рударство около Гослар в кратко време се разпростира по Горен Харц и скоро надминава старото франкско рударство. Тези дълго-

¹ A. Meitzen, Der Boden und die landwirtschaftlichen Verhältnisse des Preussischen Staates, Berlin, 1868—1907, Bd. VI, стр. 88.

² E. A. Gutjahr, Die Anfänge der nhd. Schriftsprache vor Luther, Halle/Saale, 1910, стр. 35, 36.

³ Otfrieds Evangelienbuch, I, 1, стр. 69—72.

⁴ H. Ermisch, Das sächsische Bergrecht des Mittelalters, Leipzig, 1887, стр. X.

⁵ H. Ermisch, пос. същ., стр. XII, заб. 2.

саксонски области в продължение на повече от две столетия са единствените в Северна и Средна Германия, в които се упражнява интензивна рударска дейност. Тук, върху основата на опита и обичаите, които франкските рудари донесли от своята родина, възниква онова рударско обичайно право, което бива пренесено в колонизираните земи на изток. Във Фрайберг то полага основите на майсенско-саксонското рударско право. Това саксонско рударско право, преди още да бъде кодифицирано, бива пренесено в Моравия. Тук пък се развива Йглавското рударско право, което се разпростира далеч зад границите на своята родина¹.

В нашата статия ние ще оставим настрана въпроса за пътя на преселението на балканските саси, а също и въпроса за склаждането на балканското рударско право. Ще се опитаме само да изясним засвидетелствуваните племенни названия и да поставим във връзка с тях въпроса за произхода на немските рудари на Балканите.

*

В нашата историческа и езикова литература липсват изследвания върху произхода на средновековните немски рудари на Балканите. По различни поводи са правени догадки, най-често с позоваване на чужди автори. Когато се говори за сасите, обикновено се отбелязва, че са били ааксонци, които били наречени от местното население със славянизираното название *саси*.

Схващането, че средновековните рудари на Балканите са били от саксонски произход, подлежи на корекция. Събраните от нас сведения върху етническото название на тези рудари ни насочват, както видяхме, към две племенни групи — саксонци и франки. Сферата на употреба на тези две племенни названия е строго разграничена. Първото название срещаме в писмените извори и в топонимията, второто в лични и фамилни имена. Езиковите изследвания върху племенни названия показват, че връзката с племенния произход се потвърждава най-добре от случаите, когато племенното име е залегнало в лични и фамилни имена; при топографските названия важен фактор може да се яви опозицията спрямо граничещ съсед или социалната принадлежност на заселниците². В такъв случай трябва да отдадем значение на личните и собствени имена като *Франко*, *Франков*, *Франколов*, *Франкович*, *Фламандриев*, които ни насочват не към саксонска, а към франкска изходна родина на преселниците рудари. Такова приемане се съгласува напълно както с данните за немската колонизация на изток, така и с данните от историята на немското рударство и немското рударско право. Това приемане се потвърждава обаче най-добре от многобройните немски заемки в професионалния говор на балканославянските рудари през средновековието. Фонетичният и лексически анализ на тези заемки, на който не можем да се спрем тук, ни позволява дори да локализираме по-точно родината на средновековните немски рудари на Балканите. Езиковите данни ни насочват към мозелско-франкски и по-точно западно мозелско-франкски.

¹ H. Ermisch, *Urkundenbuch der Stadt Freiberg in Sachsen*, Leipzig, 1886, Bd. II стр. XXI.

² H. Rosenwelt, *Völkernamen in Orts- und Personennamen und ihre geschichtliche Auswertung*, VI Int. Kongreß für Namenforschung, 3, München, 1961, стр. 649—655.

Неправилно е и схващането, че названието *sasi* представлява славянизирания изговор на *saxsi*¹. Преходът на *chs* в *s(s)* се е извършил не в устата на балканските славяни, а е фонетичен процес, който се развива на немска почва преди още немските рудари да се заселят на Балканите. Той е свързан с развитието на germ. и ствн. *hs*, което в долнонемски дава *s(s)*, а в горнонемски — *chs*.

Отпадането на *h* пред *s* спада към признаците на франкските диалекти, които немските диалектолози обясняват със субстратно (келтороманско) влияние или с контактни взаимодействия с галороманските диалекти² (срв. напр. лат. *sex* > ст. фр. *seis*, фр. *six* и ствн. *sehs* > днем. *sēs* 'sechs' и т. н.), а съветският германист В. М. Жирмунски — със спонтанна асимилация, свързана с облекчение на произношението³. От интерес е да отбележим и хронологически разпространението на явлениято: процесът обхваща през IX в. всички долнонемски диалекти (долнофранкски и долносаксонски), а от IX до XII в. и редица високонемски диалекти. — През IX в. долното течение на Рейн, през X в. Насау, през X—XI в. Лотарингия, през XII в. Долен Елзас, Хесен, Тюрингия и Горно Франкско.⁴

Хронологията и географското разпространение на прехода *hs* > *ss* предлагат теоретическата възможност диалектното произношение *sasi* да бъде пренесено от Долна Саксония или чрез самите франкски преселници, чийто диалект спада към областите с изпаднало *h*. Във връзка с това възниква и твърде сложният въпрос за преименуването на франкски колонисти в *saxsi* и в други колонизационни области. Въпросът е третиран многократно във връзка с обозначаването на рейнските преселници в Седмиградско като *saxsi*⁵.

Като вземаме пред вид твърде различните обяснения, които се дават за преименуването на седмиградските немци в *saxsi*, ще се опитаме въз основа на изнесената от нас документация да дадем някои обяснения върху разпространеното на Балканите название *sasi*.

Понятието „*sasi*“ на Балканите не означава изобщо „колонисти“, както приема Х. Проце, а колонисти-рудари. Такова социално-професионално съдържание се влага в това име както в писмените източници (в Душановите закони, в средновековните рударски закони и пр.), така и в топонимията и рударските краища. Диалектичното име *sasi* балканските славяни не са могли да вземат непосредствено от долносаксонски, защото

¹ Нашето название *saxsonci* е взето от латинизираната форма на нем. *Sachsen* — *saxones*. Името *Sachsen* пък идва от germ. *sahsa*, ствн. *sahs* (сродно с лат. *saxum* 'камък'), което означава 'къс меч', оръжие, което са носили саксите и по което получават своето племенно име.

² Th. Frings, *Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache*, Halle/Saale, 1950, стр. 378.

³ В. М. Жирмунски, *Немецкая диалектология*, Москва—Ленинград, 1904, стр. 373.

⁴ Пак там.

⁵ A. Schullerus, *Flandrenses; Sachsenes*. В: *Korrespondenzblatt des Vereins für siebb. Landeskunde*, 24, 1901, стр. 17; R. Huss, *Der Name der Siebb. Sachsen*, *Debrezzen*, 1926; A. Scheiner, *Mundart der Sachsen von Hermannstadt*. В: *Archiv des Vereins für siebb. Landeskunde*, 41, 1928, стр. 642; K. K. Klein, *Der Volksname der Deutschen in Stebenbürgen*. В: *Siebenbürgisch-Sächsisches Hauskalender*, München, 1957, стр. 76—88; E. Schwarz, *Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen*, München, 1957, стр. 180—181; A. Bretschneider, *Ein Teil des Niedersächsischen an der siebb. Sprachlandschaft*, Lund — Gieetup, 1956; H. Profze — рецензия към горната книга на *Bretschneider* в: *Jahrbuch 82 des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung*, стр. 260 (отпечатък).

не са имали контакти с Долна Саксония. Възможно е обаче да са възприели това име чрез посредството на маджарите, с чиято държава са имали досег. Все пак, струва ни се, че при условията на средновековната комуникация името *sasi* трудно би могло да проникне по културен път до най-загънати планински краища на Балканите.

От изложените от нас данни може да се установи, че названието на саксонците у нас се явява в два облика — *sas-* и *шаш-*. Първият, застъпен в думи като *sas*, *sasin*, *sasi*, *saski*, срещаме в писмените източници (Душановите закони, рударските закони и др.), вторият — изключително само в топонимията: *Шаша*, *Шаше*, *Шашево*, *Шашка* и др. Това обстоятелство ни дава повод да приемем, че названието на „саксонците“ прониква у нас по два пътя — по културен, където е съхранило унгарския рефлекс на долносаксонското диалектично произношение (срв. унг. названия *Szászbudak*, *Szaszpian*), и чрез непосредствено общуване с немците рудари (в нашата топонимия), където отразява славянския рефлекс на диалектичното произношение на саксонците. Вторият случай се нуждае от малко пояснение: немското *s* в диалекта на немските рудари у нас (мозелско-франкски) в зависимост от позицията е било звучно и беззвучно. В двата случая обаче е имало шипящ характер (*z*, *sz*). В нашите средновековни заемки звучното *s* рефлектира като *ж*, напр. *жага* < *Säge*, *жак* < *Sack*, *жол* < *Sohle*, *бужа* < *Pause* и др., а беззвучното *s* като *ш*, напр. *хашпула* < *Haspel*, *кашна* < *Kasten* и др. В името *Sachsen* (ствн. *sahsen*) би трябвало следователно да очакваме в началословието *ж*, а в средисловието *ш*. Така е отразено само в названието *Жашкин дол*, в останалите случаи е настъпило асимилативно отслабване на *ж* в *ш* под влияние на средисловното *ш*. Така е в: *Шаша*, *Шаше*, *Шашево*, *Шашинци*, *Шашка*.

Приемем ли обаче, че балканските славяни са могли да приемат името на *sasite* и непосредствено от тях, тогава възникват въпросите: 1. кога, къде и защо преселниците от Франкония са се преименували в *sasi*; и 2. довело ли е това преименуване до изменение на племенното съзнание на тези немци? — Отговорът на тези въпроси трябва да бъде съгласуван с ранната история на рударството в Германия. Тъй като овладяването на рударската професия и установяването на рударски правни норми предполага вековен опит, необходимо е да се запита, в кои райони на Германия е упражнявана интензивна рударска дейност преди заселването на сасите на Балканите? Вниманието ни се насочва към няколко преходни станции, но най-напред в Харц — Долна Саксония, където са работели франки и където се развива обичайното рударско право. В подкрепа на това допускане говорят следните обстоятелства:

1. Сасите донасят със себе си на Балканите като неписана мъдрост и опит своя саски закон (*kanun sas*); този закон съхранява елементи на старото немско обичайно право, които липсват в кодифицираните през XIV в. Фрайбергско и Иглавско рударско право.

2. Сасите донасят със себе си самобитна рударска терминология; много от термините липсват във Фрайбергското и Иглавско рударско право и не са регистрирани в речника на H. Veith, *Deutsches Bergwörterbuch*. Mit Belegen, Breslau, 1870.

Тези обстоятелства ни дават основание да допуснем, че *sasite* са били овладяли голяма част от своите технически сръчности и правни

норми още в Долна Саксония. Колонизирайки по-късно славянския изток, те вероятно сами са почнали да се самообозначават като *sasi*, за да изразят своята професия.

В своя труд „Произход на саксите в Ципс и Седмиградско“ Е. Шварц допуска, че рударите в Северно Седмиградско са били преди всичко баварци¹. Анализът на немските заемки в професионалния говор на балканославянските рудари през средновековието ни довежда до обратни изводи. Той показва, че термините, свързани с тънкото познаване на рударството и неговите правни норми, имат фонетични и лексически особености, характерни за мозелско-франкския диалект, срв. напр. *летлох* < *Lichtloch*, *клучта* < *Kluft*, *лигулат* < *Liegendes*, *хагулат* < *Hangendes*, *пос* < *Pfosten*, *лемшат* < *Lehenschaft*, *шлам* < *Schlacke* и мн. др. Малкото заемки, които имат баварски фонетични особености, са свързани с надземното копаене на руда или с извършване на помощни дейности, срв. *паун* < *Bau*, *бауен* (но *бужолия* < *Bausohle*), *трайбар* < *Treiber* (но *дритава* < *Treibtau*) и др.

На въпроса, дали възприемането на названието *sasi* е довело до изменение на племенното съзнание на преселниците от Франкония е трудно да се отговори. Към размисъл подтиква названието *Френгистан*, с което турският поет *Zaifî* нарича рударската област край Кратово. Ако приемем, че през Сюлейманово време немските рудари около Кратово още не са били претопени, основание за което ни дава съобщението на съвременника П. Белон, че през 1564 г. имало немци рудари в Сидерокапса, и че под франки *Zwifî* разбира не чужденци от романски произход², а именно немски франки, основание за което ни дава фактът, че рударският център Кратово е роден град на поета и че той изтъкно познава рударската професия³, би трябвало да заключим, че съзнанието на немските рудари за техния франкски произход не е било заличено и че те са се назовавали *sasi*, за да обозначат своя социално професионален произход.

¹ E. Schwarz, пос. съч., стр. 184—200.

² С това название турците обозначавали генуезци, венецианци и други народи от романски произход, откъдето и названията като *Френк-хисар* — стара търговска махала в Търново, *Франгя* — село до Варна и др. (В. Миков, пос. съч., стр. 103).

³ В стихотворението си *Zaifî* употребява и някои немски думи като *рошт*, *шлакна* и др., които обаче имат белези на славянизация.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА ДВАТА ВИДА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ
В НЕМСКАТА БЕЛЕТРИСТИКА
(ЛИНГВО-СТАТИСТИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ)

Лиляна Дончева

В последно време много българи, почиващи по брега на Черно море, имат възможност да разговарят с чужденци на различни езици и да усъвършенствуват познанията си в т. нар. „естествена среда на езика“. Особено интересно е за мене да слушам, когато българи, говорещи немски език, водят с немци непринудено дълги беседи на различни теми. Прави впечатление, че българите употребяват в говоримата реч изключително сложната форма за бъдеще време (лат. Futurum, нем. Zukunft). Напр.: *Morgen werden wir mit Ihnen ins Kino gehen?*“ Немецът отговаря: „Ja, morgen gehen wir ins Kino“ — бъдеще време, изразено със сегашно време. Или в изреченията: *Ich gehe zu Fuß und du kommst in einer Stunde mit dem Wagen nach. Nach der Vorstellung holt ihr uns ab* повечето българи биха заменили формата за бъдеще време, изразена с *Gegenwart*, с бъдеще сложно време: *Ich werde zu Fuß gehen und du wirst in einer Stunde mit dem Wagen nachkommen. Nach der Vorstellung werdet ihr uns abholen.* (Впрочем, бъдеще време, изразено със сегашно време, ще наричам в статията условно *Gegenwart als Zukunft* — съкратено G. als Z., а *Zukunft* съкратено Z.). И нищо чудно, — под влиянието на граматиката в съзнанието на българина, изучаващ немски език, е останала формата за сложно бъдеще време, или пък ако теоретически се знае, че сегашното време в немски език се употребява в значение на бъдеще време, то българинът няма навик да го употребява. Това не е случайно. Обикновено в немските граматики при сегашно време¹ или пък при бъдеще време² съвсем кратко се говори за това, че с формата на сегашно време се изразява бъдеще време. Именно това недоглеждане в граматиките относно честотата, фреквентността на сегашно време в значение на бъдеще време оставя впечатление у българина, че в немски език съществува само сложната форма за бъдеще време, изразена с *werden* и инфинитива на съответния глагол. В повечето случаи читателят не забелязва беглото споменаване на факта (и то само в малко граматики), че бъдеще сложно

¹ Срв. J. Erben, *Abriß der deutschen Grammatik*, Berlin, 1958, стр. 33.

² Срв. J. Erben, *loc. cit.*, стр. 40, заб. 3; W. Schmidt, *Grundfragen der deutschen Grammatik*, Berlin, 1965, стр. 217, 221; H. Griesbach, D. Schulz, *Grammatik der deutschen Sprache*, 2 Auflage, München, 1962, стр. 55, 57.

време днес не се употребява много често nicht allzuoft и че значението на бъдеще време се изразява най-често „meist“¹ със сегашно време. Освен в граматиките и учителите, и преподавателите не са изяснили достатъчно двете форми в немски език за изразяване на бъдеще време. Фактът, че даже и добре говорещият немски език българин не умеє да употребява G. als Z., ми даде повод да изследвам в немски език въпроса, в какво количествено отношение се намират бъдеще сложно време и бъдеще време, изразено със сегашно време.

Целта на това изследване е с методите на статистическия анализ да се проследи разпространението на двете глаголни форми за бъдеще време в съвременната немска белетристика², като чрез обективни числови данни се открият определени закономерности между сравняваните признаци.

Срв. следните примери от немската художествена литература:

ZUKUNFT

Ich werde Neuland erobern (E. Neutsch, Spur der Steine, стр. 90).

Sie wird einiges wettmachen (L. Feuchtwanger, Die Brüder Lautensack, стр. 176).

Sie werden froh sein (H. Herrmann, Zweite Front, стр. 196).

Ich werde Herrn Leutnant bitten, daß wir die zweite Ration essen dürfen! (L. Renn, Krieg-Nachkrieg, стр. 110).

GEGENWART als ZUKUNFT

Ich bekomme nachher Besuch (H. M. Rauchfuß, Wem die Steine Antwort geben, стр. 187).

Vielleicht sag ich's ihm erst, wenn ich fertig bin (H. M. Rauchfuß, Wem die Steine Antwort geben, стр. 189).

„Wenn du willst“, sagte er rauh, „schreib ich Dir“ (E. Neutsch, Spur der Steine, стр. 908).

„Wann kommen Sie endlich?“ (E. Strittmatter, Der Wundertäter, стр. 519).

За съжаление не ми са известни статистически изследвания върху съотношението на честотата на G. als Z. и Z. в говоримата немска реч. Известни ми са само формулировки от общ характер от граматиките като „Präsens bezeichnet die Zukunft in der ungewungenen und natürlichen Redeweise“³ или пък кратки формулировки от рода на гореспоменатите (вж. стр. 2).

Количественият анализ върху дадени текстове освобождава научното изследване от известни субективни оценки на изследвача. Но от това не следва, че закономерностите, установени в лингвистиката, трябва да бъдат абсолютни. В своя доклад на VIII конгрес на лингвистите (Осло, август, 1957 г.) Р. Якобсон съвършено справедливо подчерта значението на „приблизителните закони“, на „правилата на високата статистическа вероятност“ „закон требующий уточнения, полезнее чем отсутствие всякого закона“⁴

¹ W. Jung, Kleine Grammatik der deutschen Sprache, Leipzig, 1955, стр. 208.

² Пробите (рус. выборки) за настоящето изследване са почерпани от изданията: 1. A. Muhr, Die Bootschafft am Ohio, Wien, 1952; 2. H. M. Rauchfuß, Wem die Steine Antwort geben, Halle (Saale), 1953; 3. H. Marchwiza, Die Kumiaks, Berlin, 1955; 4. A. Zweig, Der Freund kehrt heim, Rudolstadt, 1955; 5. H. Herrmann, Die zweite Front, Halle (Saale), 1955; 6. L. Feuchtwanger, Die Brüder Lautensack, Rudolstadt, 1956; 7. A. Seghers, Die toten bleiben jung, Berlin, 1956; 8. E. Strittmatter, Der Wundertäter, Berlin, 1958; 9. B. Uhse, Die Patrioten, Berlin, 1962; 10. Ch. Wolf, Der geteilte Himmel, 1963; 11. H. Nachbar, Oben fährt der grosse Wagen, Rostock, 1963; 12. L. Renn, Trinni, Berlin, 1955; 13. L. Renn, Krieg-Nachkrieg, Berlin u. Weimar, 1964; 14. E. Neutsch, Spur der Steine, Halle (Saale), 1965.

³ W. Jung, пос. съч., стр. 206.

⁴ Тази мисъл на Р. Якобсон се цитира по И. А. Мельчук, Статистика и зависимост рода французских существительных от окончания. В: Сб. Вопросы статистики речи (материалы совещания, изд. Ленинградского университета, 1958, стр. 129).

Главното се състои в това, да се определи степента на приблизителността, на относителността на дадено правило.

За разрешаването на поставената проблема следва да се установи: Какво количество глаголни форми в бъдеще сложено време (Zukunft) и какво количество глаголни форми в сегашно време със значение на бъдеще време (Gegenwart als Zukunft) са употребени в столица, хиляда и 3000 словоформи.

Съгласно математическата статистика не е необходимо да се изследва цялата съвкупност от текстове, за да се получи пълнота в статистическата характеристика на двете форми за бъдеще време в немски език. Може да се изследва известна част от текстовете и въз основа на това количество с голяма достоверност да се даде тяхната статистическа характеристика. Отделните проби дават много ценна информация за генералната съвкупност.

Изчисленията на разпространението на двете форми за бъдеще време в немски език са направени върху три проби от всяко произведение, които представляват откъси от по 1000 словоформи за всяко произведение. Следователно от всички произведения, съставлящи обекта на изследването, са получени статистически 42 (14×3) проби или 42 000 словоформи.

СТАТИСТИЧЕСКО НАБЛЮДЕНИЕ, ГРУПИРОВКА И АНАЛИЗ НА ИЗСЛЕДВАНИЯ МАТЕРИАЛ

Броят на елементите (думите)¹ в цялото произведение представя обема на генералната съвкупност. Всяка отделна проба представя от себе си съвкупност, значително по-малка от генералната.

Пробните изчисления върху броя на двете форми за бъдеще време в немски език са отразени в табл. I.

Таблица I

Автор	№	Произведение	Брой на G. als Z., употребен в 3000 словоформи	Брой на Z., употребен в 3000 словоформи
A. Muhr	1	Die Botschaft am Ohio	2	6
H. M. Rauchfuß	2	Wem die Steine Antwort geben	13	1
H. Marchwitza	3	Die Kumiaks	3	0
A. Zweig	4	De Vriendt kehrt heim	3	8
H. Herrmann	5	Die zweite Front	7	8
L. Feuchtwanger	6	Die Brüder Lautensack	3	10
A. Seghers	7	Die Toten bleiben jung	1	1
E. Strittmatter	8	Der Wundertäter	7	10
B. Uhse	9	Die Patrioten	0	2
Ch. Wolf	10	Der geteilte Himmel	4	2
H. Nachbar	11	Oben fährt der große Wagen	7	6
L. Renn	12	Trinni	0	4
L. Renn	13	Krieg-Nachkrieg	18	4
E. Neutsch	14	Spur der Steine	6	4
		Всичко:	74	66

¹ Под дума се смята всяка речникова отделна единица, както тя е дадена в речника. За една дума се смятат също така формите за бъдеще време.

От табл. I следва, че във всичко 14 произведения броят на формите в G. als Z., употребен в 3000 словоформи, преобладава макар и незначително над броя на формите в Zukunft.

Изучаваните признаци (в случая — G. als Z. и Z.) придобиват различни значения в различните проби, което означава, че признаците варират в различните проби. Значението на всеки признак във всяка отделна проба се нарича вариант и се означава с латинската буква x . Вариантите от всички проби в цялото произведение образуват редица на вариантите $x_1, x_2, x_3 \dots x_n$. Броят на всички проби в произведението се означава с латинската буква n . При сравнението между два или повече признака се използва средната величина, т. е. средната аритметична, която се означава със знака $\bar{x}$. Средната аритметична (или средната квота) дава обща представа за изучаваното явление. Тя е необходима, за да се изучи движението и взаимните връзки (корелации) на сравняваните признаци (G. als Z. и Z.).

Средната квота (средната аритметична) представлява частното между сумата от значенията на всички варианти, взети за изследване от генералната съвкупност и броя на вариантите. Тя се изчислява по следната формула: $\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + \dots + x_n}{n}$. Сумата обикновено се означава с гръцката

буква Σ и в такъв случай тази формула придобива опростен вид $\bar{x} = \frac{\Sigma x}{n}$.

Следователно: $x_g \text{ als Z.} = \frac{74}{14} = 5,28 \approx 5,3$; $x_z = \frac{66}{14} = 4,71 \approx 4,7$.

GEGENWART ALS ZUKUNFT

$$\bar{x} = 5,3$$

Таблица II

№ на пробата	x_1	$\bar{x}$	$x_1 - \bar{x}$	$(x_1 - \bar{x})^2$
1	2	5,3	- 3,3	10,89
2	13	5,3	+ 7,7	59,29
3	3	5,3	- 2,3	5,29
4	3	5,3	- 2,3	5,29
5	7	5,3	+ 1,7	2,89
6	3	5,3	- 2,3	5,29
7	1	5,3	- 4,3	18,49
8	7	5,3	+ 1,7	2,89
9	0	5,3	- 5,3	28,09
10	4	5,3	- 1,3	1,69
11	7	5,3	+ 1,7	2,89
12	0	5,3	- 5,3	28,09
13	18	5,3	+ 12,7	151,29
14	6	5,3	+ 0,7	0,49
				325,26

¹ Вж. Дж. Юл, М. Дж. Кендэл, Теория статистики, Москва, 1960, стр. 137, 138; П. Ф. Рокицкий, Основы вариационной статистики для биологов, Минск, 1961, стр. 26.

Посочената средна квота за G. als Z. $\bar{x}=5,3$ може да има отклонение (макар и малко) от истинската квота, която се означава с латинската буква P в генералната съвкупност. За нас е важно да знаем, колко голямо е това отклонение. В математиката, а също така и във вариационната статистика е прието за правилно това отклонение да се изразява с така нареченото средно квадратично отклонение. Средното квадратично отклонение в случай, че (броят на всички изследвани проби) е по-малко от 30 (както в нашия случай) се изчислява по формулата¹ $\sigma^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n-1}$, т.е. (коэффициентът на вариране) се извлича по следния начин:

1. Намира се съответната вариационна аритметична средна $\bar{x}$, т.е. сборът на вариантите, разделен на броя на вариантите: $\bar{x} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n}$

2. Намират се отклоненията за всеки случай от вариационната средна на съвкупността $(x_i - \bar{x})$

3. Така получените отклонения се осредняват квадратично — $(x_i - \bar{x})^2$

От таблица II следва, че $\sigma^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n-1}$; $\sigma^2 = \frac{325,26}{13} = 25,02$; $\sigma = \sqrt{25,02} = 5,002 \approx 5$. Коэффициентът на вариране за употребата на G. als Z. е 5. Този коэффициент говори за значително разсейване, разнообразие на формите на G. als Z.

ZUKUNFT

$$\bar{x} = 4,7$$

Таблица III

№ на пробата	x_i	$\bar{x}$	$x_i - \bar{x}$	$(x_i - \bar{x})^2$
1	6	4,7	+1,3	1,69
2	1	4,7	-3,7	13,69
3	0	4,7	-4,7	22,09
4	8	4,7	+3,3	10,89
5	8	4,7	+3,3	10,89
6	10	4,7	+5,3	28,09
7	1	4,7	-3,7	13,69
8	10	4,7	+5,3	28,09
9	2	4,7	-2,7	7,29
10	2	4,7	-2,7	7,29
11	6	4,7	+1,3	1,69
12	4	4,7	-0,7	2,89
13	4	4,7	-0,7	2,89
14	4	4,7	-0,7	2,89
				154,06

$$\sigma^2 = \frac{\sum (x_i - \bar{x})^2}{n-1} = \frac{154,06}{13} = 10,31; \quad \delta = \sqrt{10,31} = 3,2$$

¹ Вж. П. Ф. Рокицкий, пос. съч., стр. 36.

Коефициентът на вариране за бъдеще сложно време е 3,2. Касае се за по-малко разсейване на глаголните форми в бъдеще сложно време. Средният брой форми на бъдеще сложно време е по-малко разсеян, по-малко се отклонява. Количеството на глаголните форми в бъдеще сложно време в немски текст от статистическо гледище е сравнително малко. Формите за бъдеще сложно време в немски текст се употребяват по-рядко, защото те съдържат повече морфеми. Съгласно с теорията на информацията езикови елементи, които имат малка честота в речта (в случая бъдеще сложно време), носят много по-голяма информация, отколкото елементите с голяма честота (в случая сегашно време в значение на бъдеще време). Елементите на речта с по-голяма информация при по-честа употреба се възприемат като неестествено явление. С честата си употреба те дразнят езиковото чувство и затова такана употреба се избягва. В живата разговорна реч във всеки език се забелязва тенденция към икономия на езиковите средства на речта¹, тенденция към съкращаване на дългите езикови форми². В живата разговорна немска реч преобладава явно употребата на формите на сегашно време в значение на бъдеще време пред сложната форма за изразяване на бъдеще време. Елементите с честа употреба, които носят малка информация, не дразнят езиковото чувство и затова не се възприемат естествено. По-дългият израз (в случая бъдеще сложно време) е по-сложен, с помощта на инфинитива се съобщава за бъдеще време по-рядко и съответствува на по-рядко срещана ситуация в езика.

Подобна честота се забелязва и в руски език относно двете форми на бъдеще време — бъдеще просто и бъдеще сложно време. Срв. „Я буду с тобой *говорить*“ и „Я *поговорю* с тобой“. За русина втората форма за бъдеще време, т. е. по-краткият израз има много по-голяма фреквентност. С помощта на инфинитива и в руски език се съобщава за бъдеще време по-рядко и то значително по-рядко, отколкото в немски език. Честата употреба на сложната форма за бъдеще време именно дразни езиковото чувство на немецка така, както и честата употреба на бъдеще сложно време от чужденеца, изучаващ руски език, дразни езиковото чувство на русина поради по-малката си фреквентност в руски език.

Заслужават внимание наблюденията на К. Г. Крушелницка относно употребата на сегашно време със значение на бъдеще време в немски и руски език. Тя смята, че основните стилистически условия на употребата на сегашно време вместо бъдеще са еднакви в двата езика. Най-често тази форма се среща в контекст, в който посочването на действие в бъдещето се съдържа предимно в наречия или пък се изразява увереност в това, че действието ще стане. Според Крушелницка особено често се среща сегашно време вместо бъдеще в битовата диалогична реч, напр.: „*Wir fahren morgen aufs Land*“; „*Мы едем завтра за город*“³.

¹ За „тенденция к економии языковых средств в речи“ в руски език говори Д. Э. Ронгаль, Практическая стилистика русского языка, Москва, 1965, стр. 22; срв. и А. Мартине, Принцип економии в фонетических изменениях, Москва, 1960, стр. 126: „Языковое поведение (коллектива) регулируется так называемым „принципом наименьшего усилия“.

² В. А. Богородицкий, Очерки по языковедению и русскому языку, Москва, 1939, стр. 171; Срв. В. И. Абаев, Этнические названия на -ец в русском языке, във Вопросы культуры речи, Вып. 2, Москва, 1959, стр. 86, 90. Проф. Абаев говори за „стремление к економии средств, которое незримо присутствует в каждом языке“.

³ Вж. К. Г. Крушелницкая, Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков, Москва, 1961, стр. 113.

Крушелницка констатира правилно, за съжаление без статистически данни, че употребата на сегашно време вместо бъдеще в немски език е значително по-разпространено, отколкото в руски език, което се обяснява с липсата на формата на сегашно време в руските глаголи от свършен вид, а би могло да се добави — и с липсата в немски език на категорията вид на глагола. В немски език сегашно време имат всички глаголи. На немския Präsens в значение на бъдеще време често съответствува в руски език бъдеще просто време, срв.:

Ich *komme* morgen. | Я *приду* завтра¹.
 Das Gepäck *bringen* wir später. | Багаж *мы доставим* позже¹.

Но в руски език вместо бъдеще просто време също така би могло да се употреби сегашно време, ако не се подчертава завършеност на действието, срв.:

Ich *schreibe* morgen einen Brief an die Meinigen.
 Завтра я *пишу* письмо своим (Но и: Завтра я обязательно *напишу* письмо своим).
 Dieses Buch *erscheint* in wenigen Tagen.
 Эта книга *выходит* из печати через несколько дней (Но и: Через несколько дней эта книга *выйдет* из печати)¹.

И така коефициентът на вариране за употребата на G. als Z. и Z. говори за значително разсейване, разнообразие на G. als Z. Средният брой форми на бъдеще сложно време е по-малко разсеян, по-малко се отклонява. Количеството на глаголните форми в бъдеще сложно време в немски език от статистическо гледище е сравнително малко. При това положение интересно е да се установи дали увеличаването на процента на глаголните форми в G. als Z. в един текст предизвиква намаляване на броя на глаголните форми в Z. Статистиката разполага с твърде ефективен метод за установяване на връзката от такъв тип. Това е методът на ранговите корелации.

Таблица IV
 РАНЖИРАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ПРОБИ ВЪЗ ОСНОВА
 НА ЧЕСТОТАТА НА GEGENWART ALS ZUKUNFT

№ на пробата	Автор	Ранг на пробата въз основа на честотата на G. als Z.	Честота на G. als Z.
12	Renn	1	0
9	Uhse	2	0
7	Seghers	3	1
1	Muhr	4	2
3	Marchwitza	5	3
4	Zweig	6	3
6	Feuchtwanger	7	3
10	Wolf	8	4
14	Neutsch	9	6
11	Nachbar	10	7
8	Strittmatter	11	7
5	Herrmann	12	7
2	Rauchfuss	13	13
13	Renn	14	18

¹ Вж. К. Г. Крушелницкая, нос. съч., стр. 113.

Таблица V

РАНЖИРАНЕ НА ИЗСЛЕДВАНИТЕ ПРОБИ ВЪВ ОСНОВА
НА ЧЕСТОТАТА НА ZUKUNFT

№ на пробата	Автор	Ранг на пробата въз основа на честотата на Zukunft	Честота на Zukunft
3	Marchwitza	1	0
2	Rauchfuss	2	1
7	Seghers	3	1
9	Uhse	4	2
10	Wolf	5	2
12	Renn	6	4
13	Renn	7	4
14	Neutsch	8	4
1	Muhr	9	6
11	Nachbar	10	6
4	Zweig	11	8
5	Herrmann	12	8
6	Feuchtwanger	13	10
8	Strittmatter	14	10

Статистическият анализ различава два вида корелации: положителна и отрицателна корелация. П. Ф. Рокицкий¹ ги определя така: „При положителната корелация зависимостта между признаците е пряка; при увеличаването на единия се увеличава и другият. При отрицателната корелация зависимостта между признаците е обратна; увеличаването на единия признак съответно е свързано с намаляването на другия.“ В каква корелация са G. als Z. и Z. ? На този въпрос вариационната статистика може да отговори, когато се установят корелационните зависимости между G. als Z. и Z.

Таблица VI

РАНГОВА КОРЕЛАЦИЯ² МЕЖДУ ZUKUNFT И GEGENWART ALS ZUKUNFT

Автор	№ на пробата	Ранг въз основа на честотата на Zukunft r_i	Ранг въз основа на честотата на Gegenwart als Zukunft s_i	$r_i - s_i$	$(r_i - s_i)^2$
Marchwitza	3	1	6	- 5	25
Rauchfuss	2	2,5	13	- 10,5	110,25
Seghers	7	2,5	3	- 0,5	0,25
Uhse	9	4,5	1,5	+ 3	9
Wolf	10	4,5	8	- 3,5	12,25
Renn	12	7	1,5	+ 5,5	30,35
Renn	13	7	14	- 7	49
Neutsch	14	7	9	- 2	4
Muhr	1	9,5	4	+ 5,5	30,25
Nachbar	11	9,5	11	+ 1,5	2,25
Zweig	4	11,5	6	+ 5,5	30,25
Herrmann	5	11,5	11	- 0,5	0,25
Feuchtwanger	6	13,5	6	+ 7,5	56,25
Strittmatter	8	13,5	11	+ 2,5	6,25
					$\sum d_i^2 = 365,50$

¹ Вж. П. Ф. Рокицкий, пос. съч., стр. 105.

² Относно ранговата корелация вж. Р. М. Фрумкина, Статистические методы изучения лексики, Москва, 1964, стр. 62, 77; Ср. В. Ю. Урбах, Биометрические методы, Москва, 1964, стр. 345, 346, 348. За ранжирането на съвпадащи варианти вж. В. Ю. Урбах, пос. съч., стр. II, 20.

Получи се много нисък коефициент на корелация. Между броя на глаголните форми в G. als Z. и Z. има много слаба положителна корелация. Ранговата корелация показва, че почти няма връзка между количеството на глаголните форми в G. als Z. и количеството на глаголните форми в Z. Наистина r^s е положителен, но е с много малка стойност, стойност, много по-малка от единица, поради това нямаме основание да твърдим, че има неслучайна връзка между появата на G. als Z. и Z. в текстовете.

* * *

Въз основа на числовите показатели (вж. табл. II и III) за по-честата употребата на G. als Z. и по-рядката честота на Z. в немската белетристика и имайки пред вид указанията в граматиките (вж. стр. 214) за употребата на G. als Z. в говоримата немска реч (разбира се, би било интересно да се появят статистически наблюдения върху съотношението на честотата на G. als Z. в говоримата немска реч) би могло да се направи и практически извод за преподаването на двете форми бъдеще време в немски език. Необходимо е да се отделя повече време за преподаването и затвърдяването на G. als Z., отколкото за Z., тъй като формите на G. als Z. се срещат по-често в езика.

За да бъде преподаването на нивото на съвременния немски език, за да се изработи у учащите се навик за правилна устна реч, учителите, както и преподавателите по немски език трябва да обръщат внимание на честотата на дадено граматично явление в езика и в зависимост от това да му отделят повече или по-малко време и внимание в преподаването и главно в закрепяването му.

THE STATUS OF THE ARTICLE IN CONTEMPORARY ENGLISH STRUCTURE

Jana Molhova

Strange enough the problems of the article in English have not attracted as much attention on the part of linguists as one would expect.

On the whole Europeans have been happy to adopt the views of O. Jespersen and they can hardly be blamed for that.

In „Modern English Grammar on Historical Principles“, Part VII, about 176 pages are dedicated to this question. The latter is handled exhaustively and competently by Niels Haislund, a disciple of O. Jespersen's. In the preface to vol. VII he says: „...Before his last illness OJ had written a few sections on the articles... As he foresaw that he might not live to finish these chapters himself, he dictated a plan for the treatment of the syntactical part of the chapters on the articles, a 'theory of the stages of familiarity'... and on the basis of this plan I have written the rest of CH XII...“.

Very much in the same tradition are the two bulkiest works on the article in English: Paul Christophersen, „The Articles — A Study of their Theory and Use in English“, Copenhagen — London 1939; Arthur Ahlgren, „On the Use of the Definite Article with 'Nouns of Possession' in English“ Uppsala 1946.

In the above mentioned works the problems of the article are tackled on a diachronical basis while the explanation given refers to the contemporary stage of English. Another point is that the explanations are all entirely psychologistic in character.

As a matter of fact P. Christophersen makes this explicit from the very beginning of his work and insists on it later on. He considers this to be the only possible way for arriving at the right answers.

Without intending to discuss in any way the methodological principles of this type of analysis here, I should like, nevertheless, to point to the fact that they are extralinguistic in nature. They are not compatible with the character of the structure of the language. It is something like saying that water is indispensable to life on our planet while trying to find out the chemical composition and structure of water. Although true in itself this contention

¹ B. Robbins, The Transformational Status of the Definite Article in English, (Transformational and discourse analysis projects No 38, University of Pennsylvania 1961); C. S. Smith, Determiners and Relative Clauses in a Generative Grammar of English, Language, vol. 40, № 1, 1964.

is far from being pertinent to the problem of the chemical composition and structure of water.

Other interesting papers¹ on the same question were published more recently in the USA. The approach in them is different from that of Jespersen and his disciples. The assumption underlying their method is that language has a mechanism of its own and any grammar should be able to take care of „all and only“² correct linguistic items (one is interested in) in a given language.

In my opinion extra-linguistic considerations, although throwing additional light on the phenomenon language as the basic means of communication in human society, are irrelevant in investigating the structure of language proper.

As far as structure goes, it should be admitted that every structure is influenced by and influences other structures but this does not mean that it is possible to explain a structure by an element or category of another structure even if they were related.

This paper is based on the following contentions:

1. Language is a structure consisting of several levels: phonological, grammatical (morphological and syntactical) and semantical.

2. Each level has its own discrete units organized in a specific way.

3. At some points a unit from one level may shift into another and thus change its nature.

4. The word is considered as being the basic unit of language since, to use a very pragmatic argument, it is always the focus for all practical and theoretical purposes. Even transformational generative grammar is interested in the elements of the 'terminal strings' and has to make some specific points as far as the meaning of the items in the lexicon goes.

5. For the purposes of this paper the analysis will be carried on a synchronical basis and the operations used will be substitution, insertion and transformation.

The nature of every structure depends on its constituents, on their number, position and interrelation. On the other hand the character of a structure as a whole influences the character of each of its constituents. So that it is very much a relation of give and take going both ways.

Language having a complex structure is characterized by the nature of its levels, i. e. by its components, their order, interrelations. So that in order to describe a linguistic item it should be considered on the basis of the existing levels and then the findings could be summed up.

*

Since the phonological aspects of the article² in English do not seem to be pertinent to our problem we shall pass on to the grammatical level.

The article in English appears in sentences like:

1. *The pencil is red.*
2. *The object is A pencil.*
3. *The girl has A pencil.*

¹ N. Chomsky, A. Transformational Approach to Syntax, in Fodor and Katz, The Structure of Language, New Jersey, 1964.

² The term article here applies for both definite and indefinite

The structure of these sentences is:

1. A(rticle) N(oun) V(erb) AD(jective).
2. A. N AUX (iliary verb) A N.
3. A NV AN.

In the three sentences the noun phrases consist of an article and a noun. They play the role of subject, predicative and object, in the sentences.

Let us apply substitution¹ and see in what kind of sequences the article appears, i. e., what is the distribution of the article in English.

At first let us substitute only the item *pencil* in all the above three patterns by items belonging to the class of nouns:

The notebook is red. *The* object is *a notebook*. *The girl* has *a notebook*.

The squirrel is red. *The* object is *a squirrel*. *The girl* has *a squirrel*.

*The Mary is red. *The object is *a Mary*. * *The girl* has *a Mary*.

*The love is red. *The object is *a love*. *The girl has *a love*.

The nouns that can easily take the place of the noun after the article are the common countable nouns. As far as nouns like *Mary* and *love* go, for the time being we could say that they do not fit into the pattern in the same way as the other nouns.

Some common countables will not fit into these patterns because of their semantics. If we keep the patterns and the *article* as a constant element in them and continue with the substitution, it will soon become obvious that ALL common countable nouns can fit into these patterns. But this will not be the case with nouns like *Mary* and *love* (proper, abstract and uncountable nouns).

As far as the category of number goes, allowances should be made as to the changes in the structure of the verb, required by the rules of concord of the subject with the verb in number and person in English.

Pronouns behave² differently. Jespersen has quite a good collection of examples in his grammar such as: I am none other but even *the very he*³ It is possible to have sentences like: *the 'I' is strong* ('I' meaning 'ego' in such sentences). The character is *a she (he, it)*. Give me *the I you, he, she, it, we, they* of old days.

Possessive pronouns: *the my(yours, his, hers, its, ours, theirs)* is very strong.

Demonstrative: *the this(that, these, those)* is (are) out of place.

Interrogative and relative: *the who(what, which, that)* is important.

Indefinite: He thought he was *a somebody*. He is *a nobody*. This is *A mere nothing*. "If he can do anything but put his hat off and on, and give words of command, *the anything* must, at all events have something to do with the barracks⁴."

The demonstrative, the interrogative and some of the indefinite pronouns, especially those with a final component *-body* and *-thing*, are substantival in nature. Similar is the case with *all*. Then one would expect them to function just like regular nouns. This is the case only in certain respects. As far as the article goes they behave very much like the remaining

¹ 'Substitution' is used with the meaning it has in Z. Harris's *From Morpheme to Utterance*, *Language* 22, 1946.

² 'Behave' is used figuratively and not with a theological implication.

³ O. Jespersen, *op. cit.* p. 215

⁴ *Ibid.*

pronouns, i. e. they usually appear without an article. This is due to their semantics. Their semantic range is so wide that it excludes the element of countability.

Numerals: *The one* is red. *The object is a there.* *The girl has a two.*
The first is red. *The object is a second.* *The girl has a third.*

Adjectives: *The red* is light. This is *a red.* Look at *the red.*

The article is always used in a noun phrase in which there is an adjective in the superlative degree. It is practically a unique case in English structure for an article to be required by a form of the adjective. The superlative degree of the adjective is somewhat substantival in meaning and probably this is the reason why it requires the article. This becomes clearer from phrases of the type:

the best friend -- the best of friends
the smallest child -- the smallest of children
the shortest cut -- the shortest of cuts etc.

There is no difference in form between the adjectives in the above pairs but there is a difference in meaning. And this difference lies in the degree of 'superlativity'. The adjectives in the phrases on the left-hand side are in the superlative and so are the respective forms in the phrases on the right-hand side. But if the phrases are contrasted two by two then the *of*-phrases appear to be more 'superlative' than the others. They point to 'the possible extreme quality of the whole class of nouns'. Thus: *the best friend* is best among all friends of someone, while *the best of friends* is the best of all possible friends; *the smallest child* is the smallest among a number or a group of children, while *the smallest of children* is the smallest of all possible children; *the shortest cut* is the shortest of several cuts, but *the shortest of cuts* is the shortest of all possible cuts. What is more the superlative forms on the right-hand side are substantivized.

This is clearly a change in the semantic structure of the superlative of the adjective and the change is signalled by the article. The fact that it is always the definite article is not important for our purposes.

Adverbs: *The 'promptly'* was heartening.

The only possible way for an adverb in English to take the position after an article and not to be followed by an adjective is for it to be used as a quotation.

Verbal forms: The gerund partaking of the nature of a noun can be eventually used with an article: *the singing* is excellent. The girl heard *the singing*.

As to the past participle, very often in such a position it functions as a substantivized adjective: *the chosen, the neglected, the bereaved, the adopted* etc. All these have the semantic structure of a collective noun of the type: *fish*. This is apparent in items like: *the wounded, the sick* etc. All such adjectives form a kind of scale in terms of substantivization together with adjectives like *rich* and *poor*. At one end of this scale stands any adjective that can be substantivized ad hoc. Next come the participles playing the role of participles. Then further down (up) the scale are cases like *poor, rich* etc. and finally at the other end are substantives originating from adjectives like *common (village common)* etc.

Prepositions: *The 'to'* is right there. There is *a 'to'* here. Look at *the 'to'*.

Conjunctions: *The 'and'*, is repeated several times. The girl repeated *the 'and'*. There is *an 'and'* there.

Even a superficial examination of all those substitutions will point to the fact that the article is connected with the *substantive*. Every other item, belonging to another class (part of speech) in the position of a substantive, undergoes changes of its semantic structure. These lead to changes in the grammatical character, i. e. towards substantivization. Depending on the nature of the whole class, presumably on the grammatical characteristics of the class and on the nature of the semantic structure of every separate item within the class, the degree of this change is different and consequently, the degree of substantivization is also different.

It is typical of contemporary English structure for an item, starting from a letter or sound and going through morphemes, words, phrases, sentences and even paragraphs to be used in the positions illustrated in the above three patterns. Theoretically speaking, these positions could be taken by an infinite number of items which, from the point of view of communication, are more or less quotations and thus structurally they become substantivized.

It is a truism that the article is connected with the class of nouns but that does not make this fact less important nor is it a good reason for this to be overlooked. But what is the nature of this connection in terms of linguistic structure?

One problem arising here is whether the article is an independent word or whether it is part of the noun, i. e. whether it is an unbound or a bound morpheme.

Within the class of nouns there are some that do not appear in a sequence with the article. Thus it is not possible to have items like *John* and *love* in patterns of the above mentioned three:

*The John is a boy.   *the boy*

*The love is a feeling.

On the other hand there are instances when even those nouns that enter a combination with an article appear without it:

Girls are considerate.

Some girls are considerate.

These girls are considerate.

Many girls are considerate.

Blond girls are considerate.

Good girls are considerate etc.

Without going into detailed analysis of the examples given above since this is not necessary at the moment, it is obvious that if not all nouns appear in combination with the article and if these that may appear do not always do so, then the grounds for considering the article as part of the noun are hardly tenable.

Still there remains, however, the possibility for assuming that the article is similar to the substantival suffix *-s* for the plural of nouns. The first thing to be said about that is that while the substantival suffix *-s* is a bound morpheme the article is not. This can be proved by applying insertion and transformation.

It is not possible to insert anything between the root and the suffix *-s*:

girls   **girl (x)¹ s*

¹ The 'x' stands for a word and not for a morpheme (a bound one).

tables **table (x)*•

It is equally impossible to apply any transformation since the suffix has a strictly fixed position and no shifting is possible.

On the other hand many items (words) can be inserted between the article and the noun. In fact, theoretically, an infinite number of items could come between the article and the noun provided all of them meet the requirement of being adjectival in character:

The pencil is red.

The long pencil is red.

The long, slim pencil is red.

The long, slim, dull pencil is red.

The long, slim, dull etc., etc... pencil is red.

Like the suffix *-s* the article is not to be moved from its position before the noun so that no transformation with it is possible.

These facts show that both the suffix *-s* and the article do not have the character of a word since they cannot be used independently of the noun. But it should be noticed that the article is less bound to the noun than items like the suffix *-s* which was illustrated by the operation of insertion.

Another pertinent point here is that the article is not bound to the noun in the way the suffix *-s* is.

The *-s* forms of the noun are actually opposed to the non-*s* forms of the latter and only in this opposition they function with the grammatical meaning of number. Any of these two forms in the opposition is a signal for some other specific forms to appear in the sentence or in the phrase as the case may be. The form of the verb in English has to be in concord with the form of the noun in the subject phrase. This points to the grammatical nature of the category marked by the opposition *zero* — *-s* suffix.

The Situation is different with the article. It signals only the presence of a noun (there is more to be said about that too) and does not affect the grammatical structure either of the noun or of any other item in the sentence or the phrase. This is of paramount importance since it points to the different nature of the article as compared to items like the substantival suffix *-s*.

There are some grammarians who consider the article as functioning in the same way as any other item accompanying a noun, i. e. as being an attribute. It is true that both adjective and article are connected with the noun but this is where the similarity ends.

Let us take a noun and combine it, in succession with an adjective, an article and then both with an article and an adjective and put the noun phrases in a sentence for the sake of clarity and eventually for further transformations:

1. *Lemons* are juicy.

3. *The lemons* are juicy.

2. *Yellow lemons* are juicy.

4. *The yellow lemons* are juicy.

In these four sentences the grammatical form of the noun remains exactly the same. What is more its grammatical function and meaning is also the same, i. e. the noun phrase is the subject in the four sentences. From the point of view of the subject phrase there is a difference only in its structure and this difference does not affect the grammatical structure of the noun.

If we consider *lemons* in sentence 1 to be the simplest form of the subject phrase, which is very obvious, then 2 and 3 are a step further on the scale of complexity but both are on the same par since each of them consists of two items, while in 4 the phrase is of three items. The problem is whether this difference is a mere question of quantity. At first glance it may seem so. But if we try to transform 2 and 3 the results will be:

Lemons are juicy and yellow.

Juicy lemons are yellow.

*Lemons are juicy and the.

*Juicy lemons are the.

No transforms with changing the position of the article are possible while on the other hand all kinds of transforms limited only by semantic considerations affecting the adjective when the latter is an attribute, are possible.

Every attributive relation can be transformed into a subject-predicative one and this is what the transforms of sentence 2 show. If sentence 3 cannot be transformed in the same way as sentence 2 the conclusion will be that it is of a different nature. Since the only difference between sentence 2 and sentence 3 lies in the items *yellow* and *the* apparently this fact has to be analyzed in order to come to an answer of our problem.

As far as the adjective *yellow* and its relations with *lemons* go they remain exactly the same in 2 and 4. As far as *lemons* goes it remains the same in 1 and 2 but is somewhat different in 3 and 4. Then, the presence or the absence of the article affects in some way the noun *lemons* but not the adjective *yellow* while the presence or the absence of the adjective *yellow* does *not* affect the noun *lemons*.

The attributive relation is syntactical which means that it does not affect the semantical structure of the head noun. As far as semantic goes the attribute points to a certain feature of the denotate of the respective noun head. The same is true of the subject-predicative relation.

In the above four sentences *lemons* in 1 and 2 appears to have one meaning while in 3 and 4 this meaning is somewhat modified. The modification is towards concreteness. So that we could consider the meaning in the first two sentences to be in opposition to the meaning in the second two sentences.

zero article—more abstract meaning of the noun (although it still remains a common countable noun);

article—more concrete meaning of the noun.

It seems that these facts point to a feature in the semantic structure of the nouns. There is a component in them consisting of the opposition concrete-abstract. The article plays the role of a catalyst as it were. When there is no article the component 'abstract' becomes active while the opposite 'concrete' remains at bay and vice versa. On the other hand, it should be assumed that in some nouns one element of this opposition is predominant and depending on that some nouns are concrete and others are abstract. The concrete countables are accompanied by a determiner while the abstract are not because of their semantic nature. But for the same reasons, even the latter may appear with the article:

1. *Love* is a feeling. 2. *The love* of a mature person is different.

Love in sentence 2 appears with the article and with a slightly modified meaning apparently due to the presence of the article and this modification

is the connotation of concreteness. What is more, such nouns can even appear in the plural as in 'The *loves* of a blonde' (title of a film).

So that the presence or absence of one element in the semantic opposition concrete—abstract, countable-uncountable depends on the presence or the absence of the article

Items like *John* also appear without the article. But there are cases when they enter a pattern with the article:

1. *The John* of my childhood. 1a. *The John* we were talking about is here.
2. *The Shakespeare* is in blue cover.

Items like *water*, *snow* etc. usually do not appear with the article again due to their semantic structure. But again they can be part of a phrase with the article:

3. *The water* in the glass is cold.
4. *The snow* on the mountain tops is melting.

In 1 and 2 *John* and *Shakespeare* appear with a modified meaning and the degree of modification differs. In 1 it is more similar to the change in the meaning of *water* and *snow* in 3 and 4 while in 2 there is almost a complete shift of *Shakespeare* from the proper to the common. So again these are instances showing how the presence or absence of the article affects the opposition proper-common in the semantics of some nouns.

With sentences 1, 2 and 3 there is a connotation of specification present in the overall meaning of the combination article-noun which is due to the presence of the article.

If we analyze the structure of the above five sentences we shall see that the article forms something like a frame structure with the *of*-phrase, the relative clause, the *in*-phrase and the *on*-phrase within which abstract, personal and uncountable nouns may be inserted. The result is a change in the semantics of the inserted items. It should be pointed out that basically all these items preserve their meaning but only the semantic range is narrowed. This reminds of the change of meaning in a word like *room*:

There is no *room* for you to sit. The *room* is small.

In the first example the semantic range of *room* is very wide while in the second it is very narrow. At the same time the narrowing brings about some additional semantic distinctions—concreteness, countability and specifying.

The first two distinctions are elements in the semantic oppositions mentioned above. In *room* these oppositions are not as flexible as in some other nouns. They are fixed and although co-existent they form two meanings, two separate semantic structures within this one word. This is called polysemy. With all other nouns the above mentioned oppositions are flexible but one element happens to be more active or more fixed than the other. Depending on which one is more fixed one gets the overall meaning of the noun.

All these facts point to a relation between the article and the semantic structure of the noun. What is more important, they point to a semantic sensitivity of the nouns as to the presence or the absence of the article.

One more point should be stressed in order to complete this characteristic. The article forms a frame structure with the noun. This is illustrated by all examples with the article. Typical of this frame is that it can be expanded and any number of items can be placed within it without impairing the relation between the article and the noun. This reminds one of another

frame structure in English — that of *to* and the infinitive of the verb. *To* is a marker of the infinitive as the article is the marker of a noun.

To can be split from the verbal form inspite of the fact that purists do not recommend it. Other items can be inserted between a *to* and an infinitive in the same way as one can insert any number of items between the article and the noun. But here the similarity ends since *to* does not affect in any way the verbal form. In all evidence it is a pure marker in the narrowest sense of this word while this is not the case with the article as was attempted to be made clear in this paper.

Anyway, this is enough to show that in contemporary English there are frame structures.

In conclusion:

1. In contemporary English the article is combined with a noun.
  - a) It is morphologically independent of the noun. Much more than any affix which is part of the morphological structure of a noun.
  - b) The article is related to the semantics of the noun.
  - c) The presence of the article endows with substantivity the semantics of any other item belonging to a different part of speech besides the noun, thus enabling it to function like a noun. In other words, this results in certain grammatical changes of the item too.
  - d) The article affects the semantic oppositions in the structure of the semantics of every noun:
common — proper
countable — uncountable
concrete — abstract
  - e) The presence or the absence of the article provokes one or another member of these oppositions to function so that a noun with one predominant semantic characteristics may function with another one.
2. The article forms a frame structure with the noun which can be expanded by inserting any number of items meeting the requirement of adjectivity.
3. The article forms a frame structure with a relative clause, an *of*-phrase and some other phrases introduced by a preposition within which can be inserted proper, abstract and uncountable nouns.

ИЗ ПРОБЛЕМИТЕ НА ПРОТОИНДООЕВРОПЕЙСТИКАТА

Борис Симеонов

Въпросите за първичния фонемен състав на индоевропейския праезик все повече и повече се обсъждат в научни публикации, списания, конгреси и конференции. Само през последните няколко години броят на заглавията, докосващи тия проблеми или близки до тях, се утрои. Нямаме за задача да правим тук обзор на литературата в тая насока. Ще посочим само, че тя е отразена в последните работи¹, поради което се смятаме за освободени от нея.

Младограматическата и Шлайхерова концепция с нейните представи за класическия идеален тип на индоевропейския праезик във фонетично отношение са все още господстващи в публикациите и ръководствата по сравнително индоевропейско езикознание. По традиция се възстановяват 18 консонанта, 6 вокала, 4 сонанта, 2 полувокала и 1 (2, 3 или 4) ларингала² или общо 31—35 отделни, ясно разграничени звукови единици, до които се свежда цялото фонемно многообразие на индоевропейските езици и чрез които се извеждат различни и често пъти противоречиви закономерности. Така напр. една от най-характерните черти на индоевропейския език, неговият богат и ясно очертан вокализъм, в угода на една или друга априори „открита“ закономерност се свежда до 1, 2, 3, 4, 5, 6 фонем, но най-често до 7? (*a, e, o, ə; ā, ē, ō*). На тия априорно изведени схеми често се правят едни или други корективи за състояния в по-ново време и така обикновено възстановяват 8 или 10 вокала, но все пак в основата си картината остава същата. Колебание предизвиква работата на Ф. де Сосюр, която сведе индоевропейския вокализъм, от една страна, до моновокализъм и наличието на „ларингални“ звукове с особено свойство, от друга, т. е. друг вид, неизвестни единици, които трябвало да съществуват.

¹ Тя се съдържа най-вече в работите на J. Kuryłowicz, *Etudes indo-européennes* I, Kraków, 1935; L. Hjelmslev, *Quelques réflexions sur le système phonique de l'indo-européen*, *Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen*, Acta jutlandica, IX, 1, København, 1937; W. P. Lehman, *Proto-indo-European Phonology*, Austin, 1952; също С. Д. Кацнельсон, К фонологической интерпретации протоиндоевропейской звуковой системы, *Вопросы языкознания*, VII, 1958, кн. 3, стр. 46—59; В. Н. Журавлев, Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка, *Исследования по фонологии*, Москва, 1966, стр. 79—96.

² A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*, Paris, 1953, стр. 40—126; W. P. Lehman, *loc. cit.*; също А. А. Белецкий, Основные линии развития фонематической системы индоевропейских языков и проблема реконструкции доисторических систем, *Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков*, Тезисы докладов, Москва, 1964, стр. 19—21.

уват в първичната им примитивна система¹. Нови съмнения в класическия тип на първичната фонемна система предизвика и статията на Р. Якобсон². Безспорно колебанията и съмненията в характера на първичната система предизвика най-вече дискусиата по наличието или отсъствието на ларингалите в индоевропейския праязык, техния брой и характер. Тя не е приключила³, тъй като съществуват равностойни аргументи за и против тях и изходът от нея за сега е неясен.

В последно време въпросите на индоевропейския вокализъм и консонантизъм отново станаха актуални във връзка с новите сващания за първичност на силабемни⁴, слогафонемни⁵, групофонемни⁶ или протофонемни⁷ в езикотворческия процес на същите езици.

Гласък на тия идеи даде работата на Л. Йелмслев⁸ за първичния характер на фонологичните модели в праиндоевропейски, в които той вижда не отделните класически ясни и открити звукови единици, отделни звукове, както ги интерпретират младограматиците, а звукови комплекси, образувани от CV (консонант + вокал). В тия комплекси, наречани от Йелмслев различно, просодеми, кенемни, гласната и съгласната нямат самостоятелна фонологична значимост, поради което те нямат стойност на самостоятелни единици. Такава синкретическа стойност притежавал звуковият комплекс като цяло, в който CV (консонант + вокал) един спрямо друг се докосвали взаимно в прозодическо и фонологично отношение.

Развивайки идеите на Сосюр и Йелмслев, Ван Гинекен защитава теза, според която на звуковото съобщение е била чужда всякаква вокалност, фонемична и нефонемична, тъй като то било комплекс от съгласни⁹.

Силабемната, слогафонемна и групофонемна теория за първичната фонологичната структура на езиците е постижение преди всичко на руската, съветска лингвистична мисъл и, разбира се, това не е случайно. Фонемната концепция, теорията за основните звукови единици на съвре-

¹ F. de Saussure, *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indoeuropéennes*, Leipzig, 1879.

² R. Jakobson, *Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics*, Reports for the Eight International Congress of Linguistic, Oslo, 1957, Suppl., стр. 9.

³ Срв. A. Martinet, *Les laryngales indoeuropéennes*, Actes du huitième congrès international des Linguistes, Oslo, 1957, стр. 36—53; Т. В. Гамкрелидзе, Анатолийские языки и реконструкция системы „ларингалных“ в индоевропейском, *Проблемы сравнительной грамматики индоевропейских языков*, Москва, 1964, стр. 46—50.

⁴ Е. Д. Поливанов, О. Плетнер, *Грамматика японского разговорного языка*, Москва, 1930, стр. 147 и сл.; Д. В. Бубрих, *Несколько слов о потоке речи*, К вопросу о происхождении речи, *Богла, Лойфун*, вып. 5, 1930, стр. 4—17.

⁵ А. и Е. Драгуновы, *Дунганский язык*, Записки Инст. востоковедения, VI, Москва-Ленинград, 1937, стр. 120.

⁶ В. К. Журавлев, *Формирование группового сингармонизма в праславянском языке*, *Вопросы языкознания*, 1961, кн. 4, стр. 33—45; В. К. Журавлев, *Развитие группового сингармонизма в православянском языке*, Минск, 1963, стр. 3.

⁷ С. Д. Капнельсон, *пос. съч.*, стр. 55.

⁸ L. Hjelmslev, *Quelques réflexions sur le système phonique de l'Indoeuropéen*, *Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen*, Acta jutlandica, IX, 1, København, 1937.

⁹ J. van Ginneken, *La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité*, *Verhandelingen der Koninklijke nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, B. 44, Amsterdam, 1939.

менните езици, едно от най-важните постижения на езиковата наука (Я. Б. Куртене и др.), е също дело на руското езикознание.

Един от учениците на основателя на учението за фонемата Л. В. Щерба¹ още през 1912 г. изказа мнение, че може да съществуват езици, при които всички срички са открити и са образувани от съгласни и гласната *a*, която не се отчита като единица в съзнанието, т. е. фонемите не са *s, k, t, š*, а *sa, ka, ta, ša*. В известно отношение до подобно състояние се приближава според него старояпонският език, което е отразено в структурата и характера на японското писмо.

Тезата на Щерба по-късно детайлно се разработва от Д. В. Бубрих в конкретна връзка с произхода и формирането на човешката реч. Според него първичният, примитивният етап от разволя на човешката реч във филологично отношение бил съставен от силаб еми. Тия силаб еми, от своя страна, били образувани, според него (при очевидното влияние на Щерба), от една и съща гласна и различни съгласни и в тях основната, функционалната роля се поемала от съгласната. Гласната имала характер на придружителен елемент, който улеснявал свободното звучене с гръмкост, височина и дължина и могла да се видоизменя в зависимост от позиционните условия, но няма все още качества на отделна фонема. Тя се преобразува във фонема едва тогава, когато вариациите на гласната получават собствено качество под влияние на обкръжението (съседните съгласни) и ударението².

Теорията за първичност на силабофонемите се разработва по-нататък от Поливанов по материали от японски и китайски език. Според Поливанов в японското езиково мислене се не осъзнава отделният звук като самостоятелна единица, а строго определена сричкова представа на слабема³. В японски език съществуват звукови комплекси, образувани по строго определени модели и правила, а не отделни самостоятелни фонемите.

Силабофонемата⁴ получава названието слогафонема⁵ и по-късно в работите на слависта В. К. Журавлев — групофонема⁶, но като вторична единица, и поради това неговата теза остава встрани от нашите интереси.

Всички тия възгледи и тези са прилагани към индоевропейските езици, освен от Л. Йелмслев, както се посочи вече, но и от К. Х. Боргстрьом⁷, В. Леман⁸ и от С. Д. Кацнельсон⁹ в неговата теория за протофонемата.

¹ Л. В. Щерба, Русские гласные в качественном и количественном отношении, С. Петербург, 1912, стр. 8, заб. под линия; Л. В. Щерба, О диффузных звуках, сб. Академику Н. Я. Марру, XV, Москва—Ленинград, 1935, стр. 451—453.

² Д. В. Бубрих, Несколько слов о потоке речи, К вопросу о происхождении речи, Бюллетень Ленинградского общества исследователей культуры финно-угорских народностей, вып. 5, Ленинград, 1930, стр. 4—17.

³ Е. Д. Поливанов и О. Плетнер, Грамматика японского разговорного языка, Москва, 1930, стр. 147 и сл.; също А. И. Иванов и Е. Д. Поливанов, Грамматика современного китайского языка, Москва, 1930.

⁴ Подобни възгледи развива и Н. В. Яковлев, Грамматика адыгеского литературного языка, Москва, 1948, стр. 318—323.

⁵ А. и Е. Драгуновы, пос. съч., стр. 120.

⁶ В. К. Журавлев, Групофонема как основная фонологическая единица, Исследования по фонологии, Москва, 1966, стр. 79—96.

⁷ С. Н. Borgström, Internal reconstruction of pre-indo-european word-forms, Word, 10, 1954, кн. 2—3, стр. 278.

⁸ W. P. Lehman, пос. съч.

⁹ С. Д. Кацнельсон, пос. съч.

Тезата на Кацнелсон се свежда до следните основни положения. Отчитайки постановките на авторите, писали преди това по тия въпроси, като Сосюр, Йелмслев, Щчерба, Гинекен, Бубрих, Яковлев и др., Кацнелсон твърди също, че индоевропейският праезик или протоевропейски е бил моновокален, какъвто бил австралийският език аранта¹, при който гласовият тон притежавал само недиференцирано темброво оформяне в надгърлените области и можел да служи като основно звучене на всяка сричка². Понеже бил недиференциран гласният елемент на слогофонемата леко могъл да приеме различна темброва окраска под въздействието на съседните съгласни. Следователно, според автора, тембровата характеристика е присъща на съгласните в слогофонемата или на слогофонемата като цяло. Гласните и съгласните признаци в състава на слогофонемата не трябва да се смесват с по-късните самостоятелни гласни и съгласни фонемни (разр. моя — Б. С.), които се учленяват в слогофонемата, в резултат на редица процеси, свързани с пълната редукция на някои съгласни, придвижване на ударението и стабилизация на структурата на корена³. Образоващата специфична фонема или по-скоро протофонемна⁴ сричка може да бъде първоначално и открита, и закрыта.

Фонемната система на индоевропейските езици по такъв начин, според автора, се вижда до изходни състояния, образувани от гутурални, ларингални и неутрални протофонемни, при които консонантното ядро видоизменя тембъра на гласния призвук от неутрален (а) в палатален или веларен. Така се създавали условия и предпоставки за обособяването на гласните фонемни⁵.

II

Основателно би следвало да се постави въпросът във връзка с реконструкцията на предполагаеми индоевропейски форми и фонемни — какво трябва да се предполага, че е съществувало в по-ранния или по-късния период от развоя на индоевропейския праезик? Класическият тип, класическите представи за идеални звукови единици или: силабемни, сричкови звукови цялостни единици? Разработването на проблемите, свързани с вторично възникналите групофонемни единици в праславинския⁶, представя добра теоретична и практична основа за реконструиране на силабемни единици от индоевропейско време. Разработването на проблемите свързани с фонационната дейност на човекоподобни маймуни, на проблемите, свързани с развоя на детската реч в най-ранните й етапи, съществуването на силабемни езици, като японски, дунгански и др., също така дава предостатъчно основание, за да се предположи, че е съществувал продължителен силабемен етап от развоя на индоевропейските езици. Следователно, когато възстановяваме едно по-далечно минало от индоевро-

¹ С. Д. Кацнельсон, пос. съч., стр. 53—55.

² Цит. от него по А. Л. Трахтеров, Основные вопросы теории слога и его определение, Вопросы языкознания, V, 1956, кн. 6, стр. 15.

³ С. Д. Кацнельсон, пос. съч., стр. 49.

⁴ С. Д. Кацнельсон, пос. съч., стр. 55.

⁵ С. Д. Кацнельсон, пос. съч., стр. 59.

⁶ Срв. работите на В. К. Журавлев, посочени по-горе.

пейските езици в унисон с общия езиков развой, трябва да имаме пред вид, че колкото по-назад се връщаме в тяхната история, толкова по-малко ще са очертани като единици отделните фонемни и толкова повече единствено учленими и осъзнавани във фонологично отношение цялости ще бъдат не фонемите, а силабемите.

Наблюденията на редица изследователи върху характера на фонационната дейност на човекоподобните маймуни, като Лодигина-Котс, Войтонис, Роберт Йеркс, Лернед и др., показват, че виковете-призиви у тях са трудно разчленими във фонологично отношение, макар и да се разграничават общо в числово отношение. От приблизителния запис, който е правен в различно време и с различна методология и апаратура, може да бъдат разграничени призиви-крясъци с лабиален „призвук“¹, призиви-крясъци с аспиран „призвук“, призиви-крясъци с палатален „призвук“, призиви-крясъци с ларингално-фарингален „призвук“ и т. н. Тия призвуди обаче нямат стойност на разграничителна характеристика, тъй като в звуковите сигнали при маймуните не могат да бъдат отделени и разграничени нито признаци, нито моменти, нито единици в съвременно-фонологично отношение, тъй като те имат пронизителен и продължителен характер.

В ранните стадии от разволя на детската реч, както е известно, също се наблюдават дифузни във фонемно отношение „срички“ от типа *ьня-ьня* или *ьга-ьга*, *ьда-ьда* и т. н. В тях, както в маймунските викове-призиви, могат да се наблюдават „призвуди“, като палаталност (вж. примерите) и др., но те също така нямат разграничителен характер. Разволят на детската реч от този си стадий напълно наподобява звуковите сигнали у маймуните.

В следващия стадий на детската реч обаче се появяват ясно очертани формантни характеристики. Това дава основание да се мисли, че първите формантни, все още неразграничителни признаци, са били не много на брой. Би могло да се спори, разбира се, за характера на броя на първите формантни признаци, тъй като разволят на детската реч посочва едни — консонантизация, вокализация и лабиализация, а фонацията на човекоподобните маймуни акцентува повече на други — аспирация, палатализация и ларингализация. Повече основание имат втората група формантни признаци, тъй като при детето имаме унаследен, развит фонационен апарат, пригоден към по-богата предна артикулационна дейност. Този апарат безспорно при едно по-напреднало състояние ще произвежда не дифузни крясъци и срички, а обработени, учлени силибемни, а още по-късно и фонемни с ясно очертани разграничителни белези.

III

Следователно от гледна точка на фонационната дейност на детето и маймуната² звуковите съобщения, т. е. дифузните крясъци и призиви постепенно са придобили формантни признаци, които не са изпълнявали службата на разграничители или гранични сигнализатори, а само на конститу-

¹ Вж. Б. Симеонов, *Произходът на езика и религията*, София, 1959, стр. 21.

² Пък и на курioзните остатъци от едно далечно минало в езиците на изостаналите племена и народи като т. нар. „цъкащи звукове“, *ьнць* и др. Срв. Б. Симеонов, *Произходът на езика и религията*, стр. 33.

евтни „призвуци“. В зависимост от още ред други биологични, физиологични и социални съображения формантните признаци не са присъствували едновременно във всяко едно звуково съобщение, а напротив, те са присъствували поединично в границите на съобщението и поради това са се развили постепенно повече в количествен аспект — ларингализация, лабиализация, аспирация, соноризация, палатализация и веларизация. В един по-късен етап тия 6 формантни единични признаци са били съпътствувани от консонантизацията и вокализацията. Постепенно в съществуващата не много богата звуково-съобщителна система в количествено отношение, но с бавна увеличителна тенденция един от формантните признаци започва да се очертава като доминиращ във фонационно отношение, както палаталността в *внѣа*, и по-нататък остава не само основно формиращ, но и главен представител на звуковото съобщение. Така между формантните признаци в първичното бавно развитие на речта се отделя основен формант, който вече става не само основен компонент на неговата веществена структура, но и негов отличителен, характеризиращ белег.

Основните формантни признаци, които могат да бъдат от осемте — четири, и които присъствуват само поединично в съобщенията; постепенно се фонологизират и стават по такъв начин разграничителни, диференциални признаци на звуковото съобщение. Фонологизираните основни формантни признаци, поради явното увеличение на броя на звуковите съобщения, започват да разграничават едни съобщения от други. Дадено звуково съобщение вече се определя от другите не само със статическа и конституентна ларингализация, лабиализация, аспирация, а то влиза в разграничителни двойки и т. н., при което ларингалното се отличава от лабиалното, аспирираното от соноризираното, палатализираното от веларизираното, консонантизираното от вокализираното. По-късната фонологизация на признаците се стимулира от допълнителното дистрибутивно разпределение, което довежда до маркиране на основния формантен признак. Започва не изолираната употреба на звуковите съобщения, а комбинираната, обусловена от усложнената комбинативна трудова дейност на колектива. Комбинираната употреба на звуковите съобщения подсилва фонологизацията на основните формантни признаци, но заедно с това тя довежда и до тяхното кръстосване, при което активна роля придобива вокализацията или тембровата огласовка на вокалния призвук.

Тия бавни, но съществени изменения се движат все още в рамките на несамостоятелен етап, слята реч. Тя именно напомня на дифузното сричкообразуване, сричкотворчество в детската реч от типа *внѣа-внѣа*, където основният формант, прераснал в разграничителен, характеризиращ признак, е палаталността с вокален дифузен призвук и цялото се осъзнава като дифузна силабема с една характеристика и един тембров призвук. Така силабемата се превръща в маркирана. Този период от възникването на човешката реч често се нарича в науката „период на слетите съобщения, слята реч“¹.

В по-нататъшния развой на дифузните, но маркирани силабеми във връзка с общия езиков развой, който води до разчленяване на несамостоятелната реч² в членораделна, се извършва фонематизацията на разграничителните признаци. Фонематизацията на тия признаци превръща силабемата от

¹ Сръ. Б. Симеонов, Религията и произходът на езика, Бълг. език, IX, 1959, кн. 1, стр. 53.

² Б. Симеонов, Религията и произходът на езика, стр. 54.

дифузна в комплексна от два елемента — първичен, разграничителен при знак плюс консонантен или вокален призвук, присъщи на силабемата все още като цяло¹.

Както посочихме по-рано, носител на разграничителния признак е силабемата като цяло, в която започват да играят все повече и повече роля в зависимост от маркирането на вокализацията или консонантизацията формантните признаци. Често тия формантни признаци се фонологизуват във връзка с допълнителната комбинативна употреба на силабемата и маркирането на признаците, в усложнените ѝ позиции и окръжение.

В светлината на силабемната теория хипотезата за наличието на ларингални фонемни придобива друга стойност, тъй като признаци като ларингализацията се фонологизуват само в рамките на силабемата в много по-висока степен, отколкото палатилизацията в съвременния руски език, която се изявява не в отделната фонема, а в сричката². Следва да се предполага, че в индоевропейския праезик са съществували не ларингални фонемни, не дори и ларингални силабемни, а първоначално само ларингален призвук-формант, който вероятно диалектно е бил фонологизиран различно в разграничителен маркиран и немаркиран конституент. Ако носителят на ларингалността е силабемата, което логически следва от общия езиков и фонологичен развой, тогава споровете за броя, характера и антивокалната или поствокалната им позиция остава безпредметен.

Ф. де Сосюр предполагаше, че съществува само един ларингал *h*, по-късно според други изследователи като Хендриксен³ ги увеличи на два *h* и *hh*, които съществували в хетски. Изследователи като Курилович, които А. Мартинет нарича в този случай алгебраисти, заради символните означения, постулират три ларингала a_1, a_2, a_3 , според които $e + a_1 > \bar{e}$, $e + a_2 > \bar{a}$ и $e + a_3 > \bar{o}$, а други смятат, че a_2 в същност се разделя на a_2 и a_4 , т. е. съществуват не три, а четири ларингала, както това допуска Е. Стъртевант⁴ под влияние на Е. Сепир.

Според А. Мартинет системата от четири ларингала е най-разпространена в литературата⁵, но той сам допуска, че те не са четири, а пет, чрез разделяне на a в a_1 и a_5 ⁶.

Постулира се освен това, че поствокалната позиция на ларингала удължава гласната по следния образец $V + H > a$, $V + H_1 > \bar{e}$, $V + H_2 > \bar{o}$, а препозицията на ларингала дава други резултати $H + V > e$, $H_1 + V > a$, $H_2 + V > o$ и т. н. Съобразно тия постулати се предполага, че ларингалните имали следните свойства, следните признаци — дължина, тембър, който може да бъде палатален, лабиален и компактен, сонорност, аспирация, веларност и т. н.⁷ С други думи на ларингала се приписват всички

¹ За това можем да съдим и по експерименталните изследвания на Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, Л. Р. Зиндер и Л. П. Павлова, Различаемые звуковые единицы русской речи, сб. Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков, Москва—Ленинград, 1966, стр. 165—179, и по-специално 178, където се казва: „Най-важното в системата на руския език противопоставяне твърдост — мекост се проявява не в съгласната, а в цялата сричка“.

² Л. В. Бондарко, Л. А. Вербицкая, Л. Р. Зиндер, Л. П. Павлова, цит. съч., стр. 178.

³ H. Hendriksen, Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie, Det Kgl. Danske Vid. Selskab, Hist.-fil. Medd. XXXVIII, 2, Copenhague, 1941.

⁴ E. Sturtevant, The Indo-Hittite Laryngals, Baltimore, 1942.

⁵ A. Martinet, Les laryngales indoeuropéennes, Actes du Huitième congrès international des linguistes, Oslo, 1958, стр. 38.

⁶ A. Martinet, пос. съч., стр. 42.

⁷ A. Martinet, пос. съч., стр. 46—50.

възможни разграничителни признаци, които притежава фонемната система на един съвременен индоевропейски език от вокали и консонанти, взети заедно. Те се превръщат в своего рода вълшебен ключ за решаване на всички трудни въпроси във фонологичното развитие на индоевропейските езици. Само не се казва нищо за техния маркиран дистриктивен, разграничителен признак, който би ги представил като ларингали, а не като всяка и вместо всяка друга фонема.

След това самото ларингално учение е противоречиво. Постулира се, че H_1 или a_2 има палатална темброва окраска, поради което $v+H_1 > a$, но $H_1+v > a$, докато компактният H или a_1 в препозиция дават e , а в постпозиция — a .

По наше мнение тук имаме работа не с вълшебни и чудотворни звукове, които притежават всички възможни признаци, а с различни силабемата. Ако силабемата има общия маркиран разграничителен признак лабиалност при фонематизирането на вокалния призвук или конституент — се получава лабиален вокал (o). Ако силабемата има общ маркиран признак палаталност, то при фонематизирането на вокалността ще се получи палатален вокал (e). Ако силабемата притежава общ маркиран признак неутрално-компактен, то при фонематизацията на вокалността се получава неутрално-компактен вокал (a).

Посочихме по-напред, че както не всички формантни признаци се фонологизират, т. е. стават разграничителни и маркирани признаци, така и не всички разграничителни признаци се фонематизират в рамките на силабемата и още по-малко след преобразуването на силабемата във вокална и консонантна фонема. В пряка връзка с преминаване към по-предна артикулация на индоевропейските езици трябва да се предположи, че ларингализацията е изчезнала твърде рано в техния развой, т. е. тя е стигнала при решетката на фонемния строй само до разграничителен признак в състава на силабемата.

Или другояче казано, тя не е стигнала до фонематизация, т. е. не са съществували отделни ларингални като фонемни единици в системата на тия езици. Ето защо, когато се третират случаи с антевокална или поствокална позиция на ларингалите (H_1, H_2, H_3, H_4), най-много, което може да се предполага, е следното:

1) При случаи като $(H, H_1, H_2)+V$ ларингализацията е конституентен или разграничителен признак на цялата силабема с маркиране на консонанта.

2) При случаите като $V+(H, H_1, H_2)$ ларингалността се отразява върху вокализацията по два начина — или чрез нейното концентриране върху вокалния призвук на силабемата, или чрез изразената налична ларингалност на следващата силабема.

След фонематизацията на разграничителните и маркирани признаци на силабемата тя се разпада и престава да съществува като цялостна единица, тъй като в нея вече се разграничават една или две самостоятелни единици-фонемни. Това, разбира се, не е станало еднократно, а постепенно с отделянето и осъзнаването най-напред на маркирания момент и последвалото фонематизиране и на допълнителния.

След отделянето на фонемите като единици и тяхното самостоятелно функциониране, се създават условия за преобразуване на първична система, за възникване на многобройни звукови комбинации, а така също и на нови звукове.

ТЕРМИНОЗНАНИЕ КАК РАЗДЕЛ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Н. В. Ставровский

Заглавие настоящей статьи содержит неологизм, по всей вероятности несколько неожиданный для языковедов. Естественно начать развитие наших мыслей с его уточнения и оправдания. Мы вводим этот термин, чтобы избежать смешения понятий, неизбежного при использовании одного лишь слова терминология. Действительно, под терминологией мы будем понимать, согласно общепринятому употреблению¹, совокупность слов — терминов, употребляемых в данной области знания или прикладной деятельности или в научной области в целом — математическая, языковедческая, ремесленная, научная терминология. Из этого определения вытекает, что терминология образует определенную лексическую область языка, обозначаемую обыкновенно словосочетаниями *техническая* или *специальная лексика* (о невозможности рассматривать эти понятия как тождественные см. ниже). Под терминознанием же мы будем понимать языковедческое учение о словах-терминах, раздел лингвистики, уже раздел лексикологии как научной дисциплины.

Здесь сразу же возникает вопрос: имеет ли научный смысл говорить о лингвистической теории терминов, интересно ли их языковедческое изучение или же все, что можно сделать в этом направлении, заключается в тех предметных толкованиях, которые им дают при их введении соответствующие специалисты: математики, технологи, языковеды, юристы и т. д. В этом последнем смысле, повидимому, и отвечают на поставленный здесь вопрос современные языковеды. Это вытекает из факта, что в списках рекомендуемых тем для дипломных работ и кандидатских диссертаций фигурируют темы типа „народная, просторечная и пр. лексика в произведениях писателя X“, но мне ни разу не пришлось встречать работы на тему „Техническая (или специальная) лексика в произведениях писателя X“, хотя у некоторых писателей она занимает очень значительное место (у Станюковича — морская, у Гладкова — технологическая, у Ал. Толстого — военная). Я раз предложил подобную тему одной дипломице, но мой выбор не встретил сочувствия ни у дипломицы, ни у руководства кафедры. В болгарской языковедческой литературе существует известное число небольших монографических исследований по вопросам специальной лексики², но они

¹ См. С. П. Ожегов, Словарь русского языка, Москва, 1952, стр. 735.

² Напр. Дренски, Няколко думи за българския медицински език и латинската терминология, Хирургия, 1956, кн. 4, стр. 351—352; К. Костов Из професионалната лексика

носят в общем описательный характер, ограничиваются классификацией и вопросами исторического происхождения и совсем не касаются широких и собственно терминоведческих проблем или самой теории термина. В советской литературе мне не известны крупные и широкие исследования на терминоведческие темы. Повидимому, современные филологи считают, что терминология, за исключением языковедческой, мозаично разбросанная по разным областям знания, не их дело.

Целью настоящей статьи является обосновать положение, что теоретическое изучение терминологии, терминоведение может и должно быть предметом языковедения, в форме или раздела лексикологии или в форме отдельной языковедческой дисциплины — это уже другой вопрос, зависящий от будущих успехов терминоведения и от потребностей общенаучной практики.

Чтобы некая совокупность фактических знаний могла быть объектом научного изучения в рамках данной науки, она должна отвечать следующим условиям:

а) быть объединенной одним предметом, являющимся предметом данной научной системы или близким к нему,

б) предмет этот должен представлять известную специфику, которая бы оправдала выделение данной совокупности знаний в раздел науки,

в) фактические знания должны по природе своей допускать и требовать при своем изучении приложение определенных научных методов,

г) вызывать определенный круг вопросов, представляющих научный интерес, т. е. иметь свою научную проблематику.

Посмотрим, удовлетворяет ли раздел „терминоведение“ этим условиям.

Термин, согласно общепринятому толкованию, — „Слово, являющееся названием определенного понятия какой-нибудь специальной области науки, техники“. Итак первым, родовым признаком понятия термина является понятие слово. А слово — основной объект языковедения. Верно, далее идет признак, придающий термину как слову известную специфичность, но эта специфика, не разрушая основной словарной природы термина, только обосновывает законность выделения терминоведения в особый раздел лингвистики (см. пункт б).

Что касается методов, то их уточнение возможно лишь после обзора проблемного содержания науки, но уже сейчас можно сказать, что поскольку термин является словом, к его изучению могут быть применены методы изучения слова: морфологический и этимологический анализ, семиологическое толкование, историко-компаративное исследование, лингвистическая статистика — все языковедческие методы, что снова роднит терминоведение с языковедением.

Переходим теперь к вопросу о возможном предметном содержании терминоведения, иными словами, к кругу научных проблем, которые оно может охватывать. Возникают ли в связи с изучением терминологии чисто лингвистические проблемы, входящие в научную компетенцию языковеда?

на българските рибари, Бълг. език, 1960, кн. 5, стр. 447—448; Поповски, По въпроса за международната лексика и спортна терминология в български език, Бълг. език, 1957, кн. 4, стр. 355—358; Скорчев, Бележки върху етимологията на някои народни земеделски термини, Бълг. език, 1956, кн. 3, стр. 279—280; А. Спасова, Термини от италиански произход в българската и румънска морска рибарска терминология, ИИБЕз, VIII, 1962, стр. 331—338, и др.

¹ С. П. Ожегов, указ. соч., стр. 735.

Да, возникают. При этом, как почти все лингвистические проблемы, они принадлежат двум планам: теоретически-критическому — изучение термина как явления языка; его природы и познавательной и эстетическо-экспрессивной функции, и прикладному — вопросы терминообразования, терминотворчества.

А. Теоретические проблемы терминологии

1. Учение об общей природе термина как слова-знака. Отношение слова-термина к слову вообще. Степень знаковости и немотивированности термина. Иными словами, развитие и углубление темы, бегло затронутой проф. Звегинцевым в его очерках общего языкознания¹. Здесь, в частности, необходимо выяснить на основании очень широкого материала, проявляет ли современное терминотворчество тенденцию к мотивации или амотивации термина. Пожелания специалистов в этом отношении очень противоречивы².

2. Этимологическое происхождение терминологии в данном языке или вообще в языках развитых народов. Объем международной и национальной терминологии. Тенденции в этой области.

3. История терминологии в связи с историей хозяйственного быта и техники народов.

4. Роль специальной лексики в изящной литературе и ее эстетико-экспрессивные возможности. На первый взгляд ответ на этот вопрос может быть только отрицательным. Но вот, оказывается, что современная литература полна специальной лексикой: профессиональной, технической, научной (Шолохов, Гладков, А. Толстой), что она проникает не только в прозу, но и в лирическую поэзию.

Вспомним

у Блока

... стальных машин,
где дышит *интеграл*... („Скифы“),

у Евтушенко

... идут с *профилактики* прямо... („Ритмы Рима“)
Все самолеты,
ракеты,
эсминцы... („Жара в Риме“).

Пришло время языковеду и литературоведу ответить в отношении этих слов-иммигрантов на вопросы: „почему? зачем? оправдано ли?“

5. Чтобы ответить на этот вопрос, необходим предварительно ряд исследований объема, места и художественной функции терминологической лексики у конкретных авторов и в конкретных произведениях.

6. Раскрытие закономерностей в процессе популяризации термина и в этой связи строго разграничить понятие специальной лексики от понятия терминология. Слова *хирург* и *дерматолог* одинаково суть слова-термины, но в то время как слово *хирург* имеет общенародное бытование: его понимает и употребляет любой колхозник, слово *дерматолог* бытует

¹ В. А. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию, Москва, 1952, стр. 44 и след.

² Так профессор СУ А. Тотев в лекциях, прочитанных им в СССР, выражал убеждение, что наши потомки будут недоумевать, как смог так долго продержаться такой абсолютно неадекватный термин как *статика* (в совр. смысле). Наоборот, один юрист мне говорил, что его очень стесняют прозрачно мотивированные термины.

почти исключительно в медицинских кругах. Здесь антагонистически действуют два фактора: степень популярности данной профессии (с этой точки зрения *хирургия* и *дерматология* находятся приблизительно в одном положении) и наличие или отсутствие просторечного или просто русского дублета (у *хирурга* такого дублета нет, а у *дерматолога* — *накожник*). Итак понятие терминологическая лексика относится к плоскости внутренней природы слова, а специальная лексика к сфере его бытования. Это различные вещи — смешивать их не стоит.

7. Количественный аспект терминологической лексики, а именно:
  - а) общий объем ее в данном языке,
  - б) количество терминов по областям знания,
  - в) их количество по языковому происхождению,
  - г) частотность,
  - д) сравнение в этих планах различных языков.
8. Словообразовательные типы.

Б. Прикладные проблемы терминоведения

Основной прикладной проблемой терминоведения является вопрос о принципах терминообразования. Задача эта совершенно реальная и можно сказать, очень актуальная. Как мы уже отмечали, в наши дни техника и наука развиваются очень бурно, революционно. Все время появляются новые, ранее не известные человеческому уму предметы-понятия, а за ними и новые слова-термины. Эти слова-термины обычно являются неологизмами. Но как выбирать эти неологизмы? Какими принципами руководствоваться при их выборе? Специалисты — ученые и техники обычно затрудняются в этом вопросе и обращаются за советом к филологам. Профессор классической филологии Софийского университета Борис Геров говорил мне, что к нему постоянно обращаются самые различные специалисты по вопросам терминообразования. На то же указывал и преподаватель латинского языка в Высшем медицинском институте. Ко мне обращался представитель Института по вопросам энергетики, гигиены и безопасности труда с просьбой предложить термин, обобщающий все эти три области прикладного знания¹. И это понятно. Отдельные специалисты, специально не думавшие о слове как об явлении окружающего нас мира, затрудняются в его выборе, филологи же, сделавшие из слова основной объект своей науки, до сих пор не располагают не только критериями, для выбора, по которым было бы достигнуто *optio summum doctorum*, но даже терминов систематическим, научно объективным и углубленным их обсуждением. А таких вопросов возникает здесь множество. Укажу на некоторые из них.

1. Следует ли предпочитать мотивированный или немотивированный термин? В пользу первого решения говорят соображения доходчивости, уменьшения риска смешения и экономии (избежания предварительных условных уточнений). В пользу второго — большая свобода, автономность, откуда и гибкость термина. Все это следует обсудить, при этом не только

¹ Я предложил термин энерго-хиги-асфалеология (от греческ. слова *asphaleia* 'безопасность'), термин громоздкий, но отвечающий сложности и, я бы сказал, громоздкости задания. Конечно можно было бы предложить совсем короткое, немотивированное слово, но это уже было бы чистым языкотворчеством, на которое я не решился.

с чисто логической и финальной точки зрения, а и с учетом существующих уже тенденций в международной терминологии, которые следует предварительно установить (см. А, 1).

2. На какой базе должно происходить в этом случае словообразование: на базе ли рецепции иноязычных терминов, при помощи русской суффиксации или калькирования, или на национальной базе, или же на базе возможно легкой интернационализации, т. е. из широко известных народам европейской культуры корней (греческих или латинских, а некоторые, может быть, предложат и эсперанто). И здесь возможные и существующие точки зрения противоречивы. В пользу национальной базы говорят соображения пуристские и дидактические (большая легкость усвоения учащимся средней школы). В пользу интернациональной — большая потенциальная возможность интернационализации термина. Не вдаваясь здесь в углубленное рассмотрение этого не столь простого вопроса, нельзя не отметить, что наше время (и по всем симптомам времени грядущие) характеризуются все большим и большим усилением международных связей. Тогда лучше, чтобы учащаяся молодежь во всех странах располагала бы взаимно близкой специальной лексикой. Чтобы школьники всех стран употребляли, например, термин *биссектрисса*, а не, как болгарские школьники, *ъглополовяща*, хотя кальку эту нельзя не признать удачной и адекватной. С этой же точки зрения терпят критику и многочисленные, чисто болгарские нео-термины академика Теодорова-Балана, несмотря на то, что им очень часто нельзя отказать в остроумии. Но и здесь наших кратких замечаний абсолютно недостаточно — необходимо углубленное научное обсуждение этого вопроса.

3. Далее возникает вопрос о необходимости спецификации термина и его неповторимости. Сторонники абсолютной немотивированности термина сочтут это условие ненужным, раз термин предварительно уточнен. Наоборот, с дидактической и вообще практической точки зрения несоблюдение этого условия нежелательно, так как ведет при малейшей невнимательности к смешению понятий или, во всяком случае, к их недостаточно четкому разграничению. Кроме того они просто шокируют привыкший к строгому логическому разграничению ум.

Возьмем для примера предложенный А. Пешковским для обозначения сложного предложения термин *сложное целое*. Очевидно, что под это понятие подходит, кроме сложного предложения, бесчисленное множество не простых предметов. Конечно, можно поставить предварительное условие „сложное целое в принимаемой нами синтаксической системе = сложному предложению“. Но можно спросить себя: рационально ли введение таких предварительных условий, особенно если таких условных терминов в данной системе много. Не должна ли терминология как и язык вообще своей структурой облегчать, а не затруднять интеллектуальную коммуникацию?

4. С этим подвопросом тесно связан и другой. Следует ли при терминологическом образовании строго соблюдать компонентную оппозицию *-логия*, *-ика* или *-истика*, сохраняя первый компонент для наук теоретических, о закономерностях сущего, а второй — для наук нормативных, практических —

о должном. В научной терминологии европейских народов эта оппозиция то строго соблюдается:

психология — логика
методология (общее учение о методе — *методика*
(приложение метода к частной предметной общности)

то ею явно пренебрегается:

практические науки с компонентом-*логия*

гинекология

технология

теоретические с *-истика* и *-ика*

лингвистика

физика

5. Наконец, более общий вопрос: следует ли обильно вводить новые, неизвестные еще специалистам термины при наличии вполне удовлетворяющих старых или воздерживаться от подобных инноваций? Напр., следует ли широко вводить в русское языкознание термин Балли „монорема“ при наличии вполне рационального русского термина „односоставное предложение“? Думается, что наиболее рациональным ответом здесь может быть следующий: „да, но при условии, что термин „монорема“ стал вполне стабильным и интернационализировался“. В противном случае это будет досадной игрой слов, новым обозначением давно известного и понятного явления. Не могу не признаться, что на меня не всегда, но часто производит именно такое впечатление обильное терминотворчество в трудах языковедов-структуралистов. Конечно, и по этому вопросу нужно широкое и углубленное его обсуждение терминоведами.

Другой областью прикладного терминознания является специальная лексикография, изучающая принципы составления терминологических словарей, их критическое описание и классификацию.

Из этого перечня проблем, далеко не претендующего на их исчерпывание, а тем более на предвидение могущих возникнуть в дальнейшем проблем, как нам кажется, вытекает:

1. Круг терминоведческих проблем даже и в том виде, в каком он здесь нами был представлен, достаточно широк и, думается, оправдывает выделение терминоведения в отдельную дисциплину или во всяком случае в значительный подраздел лексикологии.

2. Во всех намеченных нами проблемах термин неизменно берется не в своем конкретном содержании, а или в самой своей общей форме как тип слова, или со стороны своей формальной словообразующей оболочки. Из этого вытекает, что перечисленные проблемы относятся к компетенции как *ratione materiae*, так и *ratione personae* языковедов, т. е. что намеченная нами дисциплина по существу является языковедческой. Действительно, изучение термина как типа слова и изучение его состава и лингвистического происхождения является: а) предметом науки лингвистики и б) может быть только ее предметом, так как предполагает наличие у исследователя предварительных языковедческих знаний и навыков, которыми другие специалисты, рассеянные по бесчисленным в наше время областям знания не располагают и располагать не могут. Конечно, никакая формализация слова не может вполне его оторвать от его конкретного

семантического содержания, но учет последнего для терминоведа не превышает знания и трудностей иллюстрации, простой словарной справки, не могущей оправдать передачу общего учения о терминах в руки многочисленных и разнообразных специалистов.

Переходим теперь к вопросу метода, тесно связанному, как всегда, с предметом содержания проблематики. Последняя в нашем случае распадается с методологической точки зрения на три сферы: 1) языковедчески-критические и описательные проблемы (общее учение о термине, классификации), 2) историко-языковедческие проблемы (история и этимология терминологии), 3) лингво-статистические и 4) прикладные.

В первом цикле очевидно главное место займут обще-логические методы — дедукция и индукция и метод синхронно-языкового описания и толкования. Во-втором — сравнительно-исторический, компаративный методы и современная методика этимологизации, в третьем — статистический метод, в четвертом — дедукция и, как во всех прикладных науках, методика финального анализа — обсуждение целесообразности. Как видно из этого беглого очерка, методы терминоведения или общенаучные, или специально языковедческие, или, наконец, широко бытующие в современном языковедении (статистический). Отсюда вытекает, что и с методологической точки зрения терминоведение — наука чисто языковедческая. Уточнение же конкретного смыслового содержания термина было и остается делом специалистов по различным частным областям знания, а часто даже индивидуального специалиста, вводящего, предполагающего тот или иной термин. Но это уже не научная дисциплина, а совсем частный научный момент.

*

Наша эпоха является временем бурного роста науки и техники. Насколько позволено говорить о будущем, можно предвидеть усиление в дальнейшем этого роста. А рост науки и техники выражается прежде всего в развитии терминологии. Рациональное терминотворчество и терминоведение — актуальные задачи нашей эпохи. Представители науки об языке не могут, не должны оставаться вне этих проблем. В настоящей статье мы постарались обосновать право на существование специальной научной филологической дисциплины — терминоведения. Она и должна будет ответить на эту потребность времени. Конечно, при всей своей научной автономности терминоведение не сможет обойтись без сотрудничества с различными специалистами. Но это тоже знамение эпохи. Не являемся ли мы уже свидетелями такого сотрудничества языковедов с инженерами связи, с психиатрами, с физиологами и патологами речеобразующих и речепроизводящих органов?

В заключение к нашей статье позволим себе сделать некоторые конкретные предложения. Мы предлагаем:

1. Чтобы в курс лексикологии был включен специальный раздел — терминоведение.
2. Чтобы в институтах языковедения были организованы специальные отделы терминологии, имеющие задачей:
  - а) систематическое изучение проблем, перечисленных нами (см. выше), а также и тех, которые будет выдвигать практика.

б) Широкое консультирование специалистов по вопросам терминологии и особенно по введению новых терминов.

в) Поддержание постоянного контакта с различными специалистами в целях рационализации и унификации отечественной терминологии и в первую очередь языковедческой номенклатуры — мероприятие совершенно необходимое для унификации лингвистического учета.

3. Чтобы в программы международных лингвистических съездов и прежде всего в программу ожидаемого съезда славистов в Праге были внесены проблемы терминознания и в первую очередь вопрос об унификации лингвистических терминов и их предметного содержания в трудах языковедов-славистов.

4. Чтобы чаще появлялись монографические исследования (диссертации, дипломные сочинения и др.), посвященные вопросам терминознания. Когда таких монографических работ будет больше, можно будет говорить о целесообразности выделения терминознания в особую лингвистическую дисциплину.

Думается, что принятие формулированных предложений только обогатит языкзнание, свяжет его новыми узлами с другими науками и будет способствовать успеху этих последних и научно-техническому прогрессу в целом.

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ПО ВЪПРОСА ЗА РОЛЯТА НА ОБЩЕСТВЕНАТА СРЕДА ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО И РАЗВОЯ НА ДЕТСКИЯ ГОВОР

Живко Бояджиев

На проблема за развоя на говора у детето е посветена обширна литература¹. Настоящите бележки имат за задача, като се проследи съвсем накратко този извънредно интересен и безкрайно повтарящ се процес, да се подчертае неговото значение за разкриването на някои страни от обществения характер на езика².

На беззвучното новородено предстои в продължение на няколко години да усвои езика, с помощта на който общуват окръжаващите хора. Тъй като нормално детето живее и се развива в среда на говорещи индивиди, то разполага с необходимите условия за постепенно овладяване на съответния език.

Първата година от живота на детето, а и част от втората се означават като период на подготовка на речта. Началните естествени гласови реакции на детето са плачът, крясъците, хленченето. Те са породени от чисто биологични причини и могат да се разделят на две групи: викове на безпокойство и недоволство и звукове за изразяване на задоволство. И едните, и другите постепенно стават все по-разнообразни, но запазват характера си на съставки на една физиологически експресивна, инстинктивна „реч“.

Известно време след раждането си детето започва да реагира, и то диференцирано, на звуковете, произвеждани в околната среда. С особено задоволство бебето посреща звуковете на човешката реч и преди всичко тези на майчиния си глас, и им отговаря със съответни реакции — физи-

¹ В нашата страна още в края на миналия и в началото на настоящия век с въпросите на детската реч се е занимавал проф. Ив. Георгов (вж. Принос към граматичния развој на детския говор, София, 1906; Развој на детския говор (материали), София, 1908; Словният имот в детския говор, I, София, 1910, II, София, 1911). Синтезирано изложение на проблема за развој на детския говор (и мислене) е дадено напр. у Г. Д. Пиръов, Детска психология с дефектология, III изд., София, 1960 (с богата библиография); В. Манова-Томова, Вече мога да говоря, София, 1965; А. Бънков, Мислене и език, София, 1960; А. Н. Гвоздев, Вопросы изучения детской речи, Москва, 1961; авт. колектив, Психология на децата от предучилищна възраст, превод от руски, София, 1966; M. Cohen, I. Lézine, F. Kocher, A. Brauner, L. Lentin, A. Tabouret-Keller, Etudes sur le langage de l'enfant, Paris, 1962; M. M. Lewis, How children learn to speak, London, 1957; и пр.

² По-нататъшното изложение почива както върху някои основни положения от съответната литература, така и върху собствени наблюдения.

чески (ритане, трептене на цялото тяло) и физиологически (зачестяване на пулса и на дишането). Постепенно детето свиква да разпознава околните хора по гласа и да различава тона, с който възрастните се обръщат към него. То не разбира още какво му се говори (т. е. съдържанието на съобщението), но схваща кога му се карат и кога го приласкават. Това показва, че в неговия мозък се образуват известни нервни връзки, които ще помогнат по-нататък при развитието на неговия говор. Способността на малкото дете да издава звукове, както и да реагира на звукове и на интонацията на речта, представлява само основа, природна предпоставка за преминаването към човешка реч. Решаващият фактор обаче, за да се извърши този преход, е израстването на детето в среда на говорещи хора. За детето тази среда е най-малката колективна единица — семейството, и други близки хора, т. е. в случая обществото е представено в умален вид. Ако това окръжение липсва, никога и в никакъв случай естественото предразположение на детето към говорене няма да се реализира в човешка реч.

Какво би станало с дете, държано в пълна изолация още от рождението си, без никаква възможност за говорно общуване? Отговор на този въпрос дават отделни жестоки опити, извършени преди векове по нареждане на някои източни владетели. След дълги години уединение съответните деца издавали само нечленоразделни звукове, вой и пр., но не можели да говорят. Съвсем сигурни доказателства обаче за това какво би станало, ако детето бъде лишено от възможността да чува около себе си човешка реч и да се учи да говори, ни поднасят случаите на деца, отвлечени и отгледани от диви животни. Не случайно натуралистът Карл Линей обособява в своята прочута работа „Система на природата“ (I изд. 1735 г.) наред с различните човешки раси още една разновидност (въз основа преди всичко на известните тогава случаи на деца, отгледани от зверове), която назовава *Nomo ferus*. Този „див човек“ се определя от Линей като четириноги, няма и косматото същество. Днес се знае с положителност, че децата-храненици на животни не са по-окосямени от връстниците си, израсли в нормална обстановка, но колкото до другите два признака — придвижването на четири крака и отсъствието на членоразделна реч вследствие на развитие, протекло извън човешкото общество — за тях великият естествоизпитател е имал пълно право.

Днес на науката са известни над тридесет случая на малки деца, отгледани от диви животни (вълци, мечки, маймуни, леопарди). Попаднали в такава необичайна среда, тези деца били принудени да усвоят и по-нататък да си служат със съответния животински „език“ (крясъци, вой и пр.). Възвърнати след години в човешко общество, те се оказали носители на съвсем примитивно, зачатъчно мислене. Пропуснали невъзвратимо благоприятния период, през който се усвоява човешкият език, някои от тези същества много трудно, и то обикновено в резултат на специални грижи и обучение, се сдобивали с един твърде беден речник. Тези факти потвърждават по недвусмислен начин решаващата роля на общественото окръжение за формирането на речта у детето.

Гукането и бълбленето на детето представляват преход към пълноценна човешка реч. Детското гукане започва към втория — третия месец и се заключава в произнасянето на някои гласни (*a, á, v, e, é, y*) и съгласни (*g, k, k^x, x*), към които по-късно се прибавят и други звукове

а също и звукосъчетания (напр. *аъ, ау, гаа, gee, гуу, агуу, агъъ, каа, нгуу, дее, даа, гrr* и др.). Наченките на детското бълбене (лепет) могат да се отнесат към края на петия и началото на шестия месец. През този период се наблюдава постепенно изместване на учленението от гърлото и задната част на устата към устните, които наред с езика започват да играят все по-активна роля в звукообразуването. Звуковият арсенал на детето се попълва с нови гласни (*и*) и съгласни (*б, п, м, в, д, т, л*). Детето изговаря все по-често различни срички (напр. *ма-ма, та-та, те-ти, де-де, е-ди-и, а-ди-де* и т. н.), но това представлява само игра със звукове, без те да са свързани с някакво значение. В резултат на все по-умелото подражаване на речта на заобикалящите го хора и на несъзнателното отстраняване на „чуждите“ звукове, детето постепенно се сдобива със система от отчетливи говорни звукове, която с течението на времето се приближава все по-плътнo до фонемната система на съответния език¹. След деветия-десетия месец се формират първите осмислени срички и по-късно думи, т. е. дадени звукосъчетания започват да се свързват с определено значение от страна на детето и на възрастните. По такъв начин детската реч придобива комуникативна функция, започва да служи за връзка между детето и неговите близки. „... Първата дума се ражда от възможността на детето да произнесе определени звукови съчетания и от способността му да ги свързва с образи от околната действителност, за което твърде много му помагат възрастните, които се грижат за него и които го обичат. Помагат му, като му говорят, показват, назовават и пак показват. А детето слуша, вижда, повтаря, свързва думи с предмети и лица и така се научава да говори...“²

Семейството, близките и познатите, другарчетата в игрите, а за част от децата също възпитателките и връстниците в детските ясли са естествената среда, в която се развива детето до навършване на тригодишна възраст. Тази среда е и люлката на неговия говор, който се обогатява и усъвършенствува не с месеци, а с дни. Детето постепенно се научава да свързва даден предмет или явление със съответното название. В този продължителен процес негови учители са възрастните, а негов най-добър помощник е способността му да подражава, вече да разбира и да възприема бързо. Речникът на детето към края на първата и началото на втората му година се състои само от няколко думи. Те, както и новите думи, които се прибавят с времето, не съвпадат виваги напълно в звуково отношение с отговарящите им думи в речта на възрастните (срв. *то* 'топка', *папа* 'пате; да ям', *деди* 'дядо', *тети* 'татко; цвете', *ляля*, *аля* 'леля', *ади* 'хайде', *тичи* 'птиче; чичо', по-късно *абуки* 'ябълки', *ато* 'ето', *кутика* 'кутийка', *нама* 'няма' и пр.). Детето с голямо внимание се вслушва в разговорите на околните, даже когато те не се отнасят до него, и „попива“ нови и нови думи. За затвърдяването на вече научени думи, за запознаването му с нови думи, за развиването на неговата съо-

¹ По някои въпроси на усвояването на звуковете на речта от детето вж. Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Издателство Ленинградского университета, 1960, стр. 240—241, 252—254, 265; А. Н. Гвоздев, *пос. съч.*, стр. 10—13, 34—37, 52—148; авт. кол., *Психология на децата* ..., стр. 151—167; Б. Александров, *Някои особености и закономерности при овладяване на звуковете на родния език от децата на 3—7 години*, *сп. Народна просвета*, 1964, кн. 11, стр. 41—52.

² В. Манова-Томова, *пос. съч.*, стр. 13.

бразителност и на неговото мислене е от голямо значение т. нар. игра на поръчки, напр. „донеси ми мечето“, „дай на мама играчката“, „вземи от кутията автомобилчето и го дай на свако“, „запали (угаси) лампата“ и пр. От първата половина на втората година датират и някои иаченки на общение у детето. Така например то свързва някои предмети или явления по някакъв общ, обаче несъществен признак (напр. Р. Б. към 1 г. 6 м. назовава с думата *кон* — кон, елен, антилопа, жирафа, с *топа* — топка, балон, портокал, слънцето (при залез), кълбо прежда. Към средата на втората година детето знае вече 20—30 и повече думи, но то още не може да ги свързва в изречения, т. е. то предава с помощта на отделната дума цяло съобщение (т. нар. период на думата-изречение). Второто полугодие на втората година донася не само количествено нарастване на детския речник (той наброява вече двеста и повече думи), но и една съществена качествена придобивка — употребата на първите изречения. Това представлява нова фаза в развой на детския говор. Първоначално изречението е съставено само от две думи, а после от три и повече думи, но то е още граматически неоформено, т. е. детето използва простото нареждане на думи, употребени в една почти неизменяема форма (напр. *каци гои!* 'качи ме горе', *тати (мама) убан* 'татко (майка) е хубав(а) = добър', *мама бодйца* 'мамо, дай ми водица', *иди мама* 'чорапите на мама', *тати абота* 'татко е на работа'; Къде е дядо? — *Нама го*, Къде е баба? — *Нама го*; *Уми пише молива* 'Румен пише с молива', *падна там* 'паднах там', *Пъчката бийм кучето. Не суща. Кий дупката* 'С пръчката ще бием кучето. То не слуша. Крие се в дупката'; и т. н. и т. н.). В думите се наблюдава заместване на едни звукове с други (напр. *бечо* вм. мечо, *бако* вм. мляко, *бодя* вм. вода, *фѐбче* вм. хлебче, *песò* вм. месо и пр.), както и изпускане на звукове и на цели срички (напр. *тига* вм. стига, *мон* вм. лимон, *ен* вм. елен, *туши* вм. ботуши, *мунка* вм. маймунка, *бил* вм. автомобил и пр.). С течение на времето, като слушат и подражават на речта на възрастните, като общуват с тях и под влияние на техните поправки и забележки, децата усвояват и граматическия строй на съответния език¹.

„При изследвания върху развитието на говора на децата през първите три години установихме, че едни от най-често повтаряните и най-често срещаните думи в говора на малките деца, особено между 2 и 3-годишна възраст, са: „виж“, „дай“, „искам“, „не искам“, „няма“, „има“. Тези думи ясно показват, че говорят на децата още през първите години на техния живот е насочен към другите. Тези думи показват, че детето търси чрез говор да се свърже с околните хора (курсивът мой — Ж. Б.).“²

Успоредно с говора се развива бързо и детското мислене. Още преди края на третата година детето достига до някои понятия, съждения и дори умозаклучения³. Срв. Г. К. на 1 г. 9 м., като вижда пушек да излиза от комина на съседна къща, заключава: „гои“ (гори); Е. Р. на

¹ Вж. напр. Ив. Георгов, Принос към граматичния развой . . . ; А. Н. Гвоздев, пос. съч., стр. 13 и сл., 25—28, 44—45, 149—467; Т. Шапа-Сазаси, The oblique cases in the evolution of child language, Revue de linguistique, Bucarest, т. VII, 1962, № 1, стр. 71—89.

² В. Манова-Томова, пос. съч., стр. 51.

³ Вж. Г. Д. Пиръов, пос. съч., стр. 167 и сл.; А. Бънков, пос. съч., стр. 157, 185 и сл.

1 г. 10 м. по време на разходка в зоологическата градина нарича гълъбите, фазаните, папагалите *пийе* (пиле), а лебедите, пеликаните, патиците — *пате*; Г. К. на 2 г., като открива раничка на ръката на баща си, казва: „*Татко бои го*“ (татко го боли); Р. Б. на 2 г. 4 м. изброява: *мама, татко, баба, леличка, чичковци*... и завършва: *хѝла* (хора).

С навдзането в предучилищна възраст (3—7 години) детският говор се развива и се усложнява все повече и повече, усъвършенствува се във фонетично и граматично отношение. Разширява се кръгът от хора, с които детето общува. То добива непрекъснато нови знания за околните предмети и явления, интересува се от нещата, които го заобикалят, задава все по-многобройни и все по-разнообразни въпроси¹. Детето не само пита, но и води с нарастващо умение разговори на различни теми с околните. Дори когато си говори самѝ (а това е често явление особено през третата и четвъртата година), то обикновено има пред вид един въобразяем събеседник, изказва се и задава въпроси вместо него, т. е. и тук е налице особен вид комуникация. Следователно не е правилно схващането на някои специалисти (Ж. Пиаже), че детската реч през този период била предимно егоцентрична и поради това имала в сравнително малка степен социален характер, а че социализацията на речта нараствала едва към седмата-осмата година. В действителност монологичната реч, която се наблюдава у децата от предучилищна възраст, е своеобразна разновидност на диалогичната реч; тя е свързана със значителната роля на въображението в детския живот, в детските игри, но в никакъв случай тя не е асоциална². С помощта на специални опити е доказано, че егоцентричната реч намалява или дори изчезва, когато са затруднени или временно прекратени социалните контакти на детето. Оказва се следователно, че и егоцентричната реч има социален характер. Според Л. С. Виготски тя е начална форма на развитие на речта „за себе си“³ и постепенно прераства в т. нар. вътрешна реч.

От непосредствените си впечатления, от разговорите с възрастните, от заниманията в детската градина, от приказките, които му се разказват, детето обогатява своите познания за действителността. Пред него се разкрива един непрестанно разширяващ се многообразен свят, в който то навлиза все по-активно и това естествено довежда до бързо развитие на неговото мислене и на говора му.

През училищната възраст (и особено през горната училищна (юношеска) възраст — 14/15—18/19 г.) индивидът разширява своите социални контакти. Той общува със съученици и учители, с все по-голям брой хора от различни области на материалния и културния живот. Детето, а по-късно юношата, придобива нови знания и умения, в него се формират и укрепват чувствата на колективизъм, на дълг към обществото, на другарство и взаимопомощ. Подрастващият индивид свиква да подчинява личните интереси на обществените, включва се активно в живота на колектива, упражнява както умствен, така и физически труд.

¹ В. Манова-Томова е записала за един час 113 въпроса, зададени от дете на около 3 години. Според други изследвания децата от предучилищна възраст (3—7 г.) поставят средно повече от 400 въпроса дневно.

² Вж. А. Бънков, пос. съч., стр. 208—209; Авт. кол., Психология на децата... стр. 113—127.

³ Л. С. Виготский, Избранные психологические исследования, Москва, 1956, стр. 351—353.

През училищната възраст езикът се доусвоява не само под постоянно действащото влияние на съответната социална среда, но преди всичко чрез системно обучение на роден език, което се далага от потребностите на съответното общество. Овладяването на писмената реч е извънредно важна брънка във веригата на разволя на детския говор. Чрез книгата очите на детето се отварят за нови светове, речникът му се попълва с нови думи, а последните — с нови значения. Заниманията по различните учебни дисциплини, както и съответната литература внасят в словния имот на ученика и голям брой научни термини. Според някои изчисления речникът на един четиринадесетгодишен индивид наброява средно девет хиляди думи. Важни са обаче не само количествените изменения в говора на ученика, но и качествените — разширява се и се уточнява значението на редица думи; думите играят все по-обобщаваща роля; речта става все по-свързана, по-изразителна и по-правилна в граматично отношение.

Такъв е, накратко предаден, изумителният път от естествения вик на новороденото до поривистата младежка реч. От изложеното дотук става ясно колко е важна и съдбоносна ролята на човешкото окръжение, на социалния фактор за разволя на детския говор особено в периода на ранното детство и в предучилищната възраст. Не случайно в основни трудове по детска психология изрично се подчертава, че „развитието на говора на малкото дете зависи в голяма степен от това, доколко околните му говорят и общуват с него“¹. „От това, дали се дава възможност на детето да общува с деца и възрастни, дали му се говори на правилен език, зависи кога ще започне да говори детето и колко богат речник ще усвои“². Богатството и правилността на детската реч са функция на същите тези качества в речта на околните (семейна среда, близки, възпитатели). Това неусетно езиково обучение е валидно за целия живот на индивида и е толкова съществено за неговото умствено развитие, колкото е важно храненето на детето за нормалното му физическо развитие.

Видяхме вече, че детската реч, подобно на речта на възрастния човек, е предназначена за общуване и че дори т. нар. егоцентрична реч има несъмнена социална насоченост. Детето се приспособява постепенно към онази структура от звукови сигнали, която изпълнява комуникативна функция в съответния колектив. Българче, попаднало от рождение в среда например на французи, ще говори и мисли на френски и обратно — за дете от родители-французи, израсло сред българи, българският език ще бъде едновременно средство за общуване и средство за формиране и изразяване на мислите. Ако около детето се говори на диалект, то ще усвои именно дадения диалект, а не книжовния език.

¹ Г. Д. Пиръов, пос. съч., стр. 139.

² Пак там, стр. 184.

ЗА ИЗПОЛЗУВАНЕТО НА ЕЛЕКТРОННИТЕ СМЕТАЧНИ МАШИНИ В ЕЗИКОВЕДСКИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Александър Людсканов

Наред с редица други фактори, прогресът на една научна дисциплина се обуславя както от характера на методите на изследване, така и от съвършенството на използваните помощни средства. Това положение получи особено ярка илюстрация в последните две десетилетия, когато използването на принципиално нови помощни средства — електронни сметачни машини (ЕСМ) — доведе до неவிждан разцвет редица отрасли на науката.

Съвременното езикознание навлезе в нов етап на развитие и достигна забележителни успехи в значителна степен благодарение на въвеждането на точни методи на изследване (срв. Л. 1, 2). Но докато през последните десетилетия се наблюдава едно интензивно обновяване на методите на изследване на езика, помощните средства, които използват нашите (а и не само нашите) езиковеди в своята изследователска работа [като оставим настрана експерименталната фонетика и използването на някои механиграфически и автоматични (срв. напр. Л. 12) средства в лексикографските работи], са все още на равнището едва ли не на края на XIX в. Това положение изпъква особено ясно на фона на дискусиите, които се водят във връзка с използването на ЕСМ в областта на такива хуманитарни, или по-точно нематематически дисциплини (срв. Л. 9, 7) като литературознанието (срв. напр. Л. 3, 4), социологията (срв. напр. Л. 24), икономиката и правото (срв. напр. Л. 23). С оглед на това се поставя въпросът защо след като в теоретическото езикознание се въвеждат нови методи на изследване, да не се използват в него и най-новите помощни средства? При това поради качествено новите свойства на ЕСМ (срв. напр. Л. 8) този въпрос¹ се поставя по качествено и принципиално нов начин, който се свежда към следното. Както е известно, ЕСМ могат да моделират някои умствени дейности на човека; поради това те по принцип биха могли не само да помагат на лингвиста в, така да се каже, техническото боравене с езиковия материал, но и да го заменят в определена част (срв. напр. Л. 6) от неговата творческа из-

¹ Да подчертаем, че става дума за използване на ЕСМ непосредствено в самите лингвистически изследвания, а не за такива изтъквани с пълно основание факти (срв. напр. Л. 5), като този, че МП създава обективна експериментална база за реализиране и проверка на моделите и концепциите на теоретическото езикознание.

следователска работа. Но освен тази пряка помощ в областта на лингвистическото изследване (както и на всяко друго) ЕСМ биха могли да окажат извънредно важна косвена помощ, тъй като моделирането на един процес и неговото машинно реализиране предполагат формализиране и математизиране на неговото описание и, ако това е необходимо, усъвършенстване на съответните теории и създаване на нови.

Това ни кара да поставим въпроса за използването на ЕСМ в теоретическите лингвистически изследвания. Не е мъчно да се види, че този въпрос в същност се свежда към въпроса дали изобщо може да се автоматизира (напълно или в известна степен) процесът на научното изследване. Обаче, въпреки обстоятелството, че ЕСМ вече доста отдавна се използват с успех в научните изследвания в редица области на знанието, проблемата за автоматизиране на процеса на научното познание почти не е подлагана на обсъждане.

Научното изследване е един творчески процес. От това следва, че въпросът за възможностите да се използват ЕСМ в лингвистическите изследвания се свежда в последна сметка към общата проблема за автоматизирането на творческите процеси. Тази проблема е била многократно обсъждана в теоретическата литература (срв. напр. Л. 11 и посочената там литература); при което са били формулирани предпоставките и описани пределите на възможностите на автоматизирането в тази насока. Въпреки това този въпрос продължава да бъде предмет на обсъждане, главно сред представителите на хуманитарните дисциплини (срв. напр. Л. 3).

С оглед на всичко това, дотолкова, доколкото това е възможно в едно кратко изложение, ще се постареем да напомним предпоставките на автоматизирането на творческите процеси (I) и в тази светлина да разгледаме въпроса за възможностите да се използват ЕСМ в научното и на първо място в езиковедското изследване (II). На края ще бъдат описани някои случаи на такова използване на ЕСМ (III).

I

Без да сме в състояние да излагаме що-годе подробно как и защо може да се автоматизира един творчески процес, ще скицираме само някои основни положения, необходими за по-нататъшното изложение.

Известно е, че за разлика от другите типове машини, ЕСМ преработват информация, т. е. моделират съответните умствени дейности на човека. Това преобразуване се свежда към получаване на определен отговор (или множество отговори) на определен въпрос чрез извършване на някакви операции върху някакви изходни данни. По начало такъв тип преработване на информация е напр. решението на една математическа или логическа задача, преводът от един език на друг, създаването на произведения на изкуството и пр. (всички тези дейности могат да се означават с обобщения израз „решаване на задача“). Също така е известно, че ЕСМ могат да вършат определен брой строго определени математически и логически операции. Обаче сама по себе си тази способност не е достатъчна за решаването на каквато и да било задача: машината (както и човекът) трябва да знае (или сама да установи) кои операции трябва да извършва в дадения случай и в каква последователност, т. е. да разполага със съответното ръководство за действия. При

това процесът на решението трябва да бъде представен в такъв вид, който да позволява неговото машинно реализиране. Такова представяне се нарича алгоритмизиране, а съответното ръководство за действие — алгоритъм. Поради това проблемата за автоматизирането на творческите процеси се свежда към проблемата за тяхното алгоритмизиране.

Не е необходимо да се подчертава, че може да бъде алгоритмизиран само един осъзнат умствен процес. Следователно, точното научно познание на даден процес е първата предпоставка за неговото алгоритмизиране. При това се алгоритмизира не решението на дадена конкретна задача (напр. превод на еди-кое си произведение на еди-кой си автор), а даден клас задачи (напр. намирането на логаритъм от x), поради което процесът на решението трябва да бъде представен в обобщен вид. Следователно формализирането на даден осъзнат умствен процес е втората предпоставка за неговото алгоритмизиране („може да бъде алгоритмизирано всичко, което може да бъде формализирано“ — Л. 10).

Един и същ резултат може да бъде постигнат чрез извършване на различни по своята природа и характер операции (напр. чрез повдигане на степен, умножение, или събиране; структурата на едно изречение може да бъде установена чрез прилагането на една НС-граматика или на една граматика на зависимостите). Следователно разлагането на процеса на решението на дадена задача на една последователност от такива операции, каквито може да върши ЕМС, е следващата предпоставка за неговото алгоритмизиране.

Анализът на процеса на решението на различни типове задачи (математически, логически, „творчески“) показва, че това са едни и същи от логическо гледище осъзнати умствени процеси, свеждащи се в последна сметка към последователности от избори (напр. избиране на начина на решението и на операциите; на преводни съответствия; на тема образна система, художествен метод и изразни средства). Следователно, алгоритмизирането на един творчески процес се свежда към разлагането му на една последователност от избори и тяхното алгоритмизиране.

Всеки избор представлява елементарна логическа операция, която може да върши ЕМС (импликация), при която, въз основа на някакви причини, се приема една от няколко дадености. При това са възможни две ситуации: еднозначната връзка (т. е. правилото за избор) между дадена причина (или група причини) и съответната даденост, която трябва да се вземе, е предварително неустановена, или предварително установена. В първия случай имаме нерегламентиран, а във втория — регламентиран избор¹. Фактът, че за този, който осъществява даден процес, съответните избори не са предварително регламентирани, показва, че той не знае как се решава този клас задачи и обратно. Следователно, друга основна предпоставка за алгоритмизирането на един творчески процес е предварителното регламентиране на нерегламентираните избори, от които той се състои, чрез формализирано описание както на причините, така и на правилата за избор.

¹ За разлика от съществуващата традиция да се определя творческият или нетворческият характер на един процес чрез анализ на неговия резултат, този характер трябва да се дедуцира от предварителната нерегламентираност или регламентираност на съответните избори.

Такива са в най-общи линии, наред с точното формулиране на задачата и описанието на изходните данни, формализирането на езика на описанието и съставянето на правилата за боравенето с правила, условията, предпоставките, трудностите и границите на алгоритмизирането на един творчески процес.

II

Както следва от изложеното, първата предпоставка за алгоритмизирането на процеса на научното, в това число и на езиковедското, изследване, който е един творчески процес, е съзнаването на този процес, т. е. научно познание на процеса на научното познание и неговото формализиране. Възможно ли е това? Въпросът за същността на научното познание поставя един извънредно широк и сложен комплекс от философски, гносеологически, логически, математически, психологически и др. проблеми, с които учените и философите са се занимавали в продължение на много векове, но интересът към тях се активизира извънредно много в последно време (срв. напр. Л. 14, 9) във връзка с развитието на кибернетиката и с използването на ЕСМ. В резултат на това постепенно започна създаването на отделна научна дисциплина за решението на научните проблеми — т. нар. евристика (срв. напр. Л. 13). Разбира се, ние не сме в състояние да засягаме тези въпроси, а ще се постареем само да разгледаме в най-общи линии логическата схема на процеса на научното познание, което ще покаже възможностите за неговото алгоритмизиране.

Под наука ще разбираме съвкупност от теории, хипотези, принципи или модели (т. е. формализирани логически описания или схеми на даден процес), от които могат да се дедуцират следствия, позволяващи да се възпроизвеждат (и обясняват) повече факти от онези, които са били наблюдавани, за да се изведат тези принципи или модели (срв. Л. 14). С оглед на това под научно изследване ще разбираме дейност, поставяща си за цел създаването на такива модели. Всеки модел представлява една абстракция и, следователно, повече или по-малко опростено представяне на реалните процеси. Верността (адекватността) на даден модел се проверява от практиката, а неговата мощност — от множеството факти, които той позволява да се възпроизвеждат (и обясняват)¹.

От интересующото ни гледище изграждането на съответните модели може да се представи така: въз основа на някаква предварителна хипотеза ученият анализира някаква съвкупност от факти, съставя определен модел, реализира го и го проверява чрез факти. Ако фактите не потвърждават модела, той се коригира или замества с друг, а ако го потвърждават — той се приема. Ако практиката потвърждава верността на няколко модела, избира се най-мощният. Новият модел позволява да се възпроизвеждат повече факти и по-добре да се обясняват. Това на свой ред позволява да се правят нови наблюдения, които водят до възприемането на нови модели, и т. н. Графически този процес може да се представи в следния обобщен вид, от който се вижда, че това е един

¹ Това между другото показва логическата несъстоятелност на твърде разпространеното становище, че изключението потвърждава правилото. Изключението от даден принцип или модел е само плод на недостатъчната адекватност и мощност на модела.

типичен кибернетичен процес с обратна връзка, който по принцип може да се моделира от ЕСМ:

От логическо гледище тези три етапа — наблюдение, изграждане и проверка на модела се свеждат към следното. Наблюдението или анализът на фактите предполага избор на предварителната хипотеза, на множеството факти, които ще се анализират, на признаците, по които ще се анализират, и на методите, чрез които ще се анализира. Създаването на модела предполага избиране на отговаряща на получените от наблюдението резултати логическа структура и тип на решението. Проверката на модела се свежда към избор на отговор на въпроса доколко „изкуствените“ факти, получени чрез реализиране на модела, отговарят на „естествените“. Това показва, че процесът на научното изследване се свежда в последна сметка към една последователност от предварително нерегламентирани избори.

Тази констатация дава възможност да се направи следният извод: щом като процесът на научното изследване се основава върху една съвкупност от предварително нерегламентирани избори, той е творчески процес в определения по-горе смисъл, от което следва, че по принцип той може да бъде алгоритмизиран и че това алгоритмизиране (с всичките посочени ограничения) предполага и всичко онова, което беше изложено в т. I.

III

Тук, въз основа на опита на някои научни езиковедски колективи ще се постареем да покажем практическите възможности и предимствата от използването на ЕСМ при трите основни етапа на научното лингвистическо изследване.

Наблюдението и анализът на езиковите факти (практически техният брой е неограничен) са основа на всяко лингвистическо научно изследване. От логическо гледище, наблюдението и анализът на езиковите факти в най-общи линии предполагат следното: определяне на целта на изследването (1); наличие на предварителна хипотеза (2); установяване на типа на фактите, които ще се наблюдават и на параметрите (и на техните стойности), които ще се анализират и съпоставят (3); установяване на достатъчно репрезентативен *corps de texte* (4); извличане на подлежащите на анализ факти от *corps de texte* и тяхното регистриране, фиксиране и адресиране (5); обработка на избраните факти — класификация, всевъзможни статистико-квантитативни наблюдения, анализ на структурата и др. (6); формулиране на определени изводи (7). Твърде големият брой факти, които обикновено трябва да се наблюдават (напр. 15 000 000—20 000 000. словоупотреби при съставяне на голям честотен речник на даден език — срв. Л. 12, стр. 5) и твърде продължителното време, необходимо за тяхното извличане и фиксиране, доста отдавна накараха езиковедите да използват в своята работа някои механични помощни средства, които обаче поради принципиалната ограниченост на техните възможности (отсъствие на памет, неспособност да вършат логически операции, неотчитане на обратната връзка, недостатъчно бър-

зодействие и пр.), можеха да вършат само, така да се каже, най-черната работа. На този фон ясно излъкват качествено новите възможности, които се създават от използването на ЕСМ.

Като оставим настрана предварителните (срв. по-горе т. 1—3) и заключителните (срв. по-горе т. 7) операции, всички останали фази на научното наблюдение могат да се извършват самостоятелно от ЕСМ, тъй като от логическо гледище те се свеждат към съпоставяне на параметрите на зададените факти с параметрите на анализирания факти. Възможностите да се използват ЕСМ при тази фаза на лингвистическото наблюдение се осигуряват не само от техните логически, анализиращи способности, но и от техните, така да се каже, технически данни и на първо място от огромния обем на паметта и тяхното бързодействие¹. Ето няколко примера. За осигуряване на необходимия материал за твърде разнообразни лингвистически изследвания е важно да се има под ръка зафиксирани, адресирани и достатъчно репрезентативни *corps de texte*. С оглед на това редица колективи предварително са „натрупали“ в паметта на машините и адресирали съответни изходни материали. Така, освен посочения в заб. към тази стр. пример, лингвистическата група при Ренд корпорейшън в САЩ е зафиксирала като изходен материал за лексикографически и структурно-семантически проучвания за целите на МП около 700 000 словоформи и съчетания; за установяване на неологизмите в съвременния френски език и за други семантически и стилистически изследвания групата по Приложно езиковедие при филологическия факултет в Безансон и Института *Trésor de la langue française* в Нанси въвеждат в паметта на машината речника на Литре и многотомния Ларус; в Математическия институт на БАН е въведен в паметта на машината текстът на „Под игото“ и се подготвя въвеждането на един руски математически текст.

Във основа на зафиксиранияте по този начин данни и неособено сложни програми, машините самостоятелно вършат следното: сегментират текстовете, установяват броя на думите, средната им дължина, двузачните, тризначните и четиризначните буквени съчетания и определят тяхната честота; намират неологизми, устойчиви съчетания, определени типове изречения (напр. всичките изречения с „*ne ... pas*“ от съчиненията на Волтер); установяват авторството и автентичността на древни текстове (напр. на „Божествената комедия“ — IBM), инвентаризират всички възможни окръжения на дадена словоформа или съчетавис, при което под окръжение се разбира цялото изречение (срв. Л. 20); съставят микроречници към определени текстове и дават количествени характеристики на морфолого-граматическите особености в даден език (напр. в ЛГУ —

¹ Дори най-„техническата“ част от лингвистическото наблюдение, като прочитането на *corps de texte*, записването и фиширането на извлечените факти, тяхното класиране, възстановяване на контекста, сравняване и пр., отнема извънредно много време. Благодарение на разработваните днес автоматични четящи и печатащи устройства, с които ЕСМ може самостоятелно да чете, да записва в паметта си, да извлича от нея и да печата на изхода всякаква графическа информация с бързина около 5000—6000 символа в минута, се осигурява огромна икономия на сили, време и квалифицирана умствена работа. Така напр. опитите, проведени в групата за Научно развитие при Парижкото отделение на IBM, показват, че записването на цялото 20-томно събрание на съчиненията на Волтер в дълго-временната памет на машината, инвентаризирането на всички словоупотреби, тяхното класифициране и адресиране (което би отнело около 20 години човешки труд) може да се извърши от машината за около 30 часа (срв. напр. Л. 15).

срв. Л. 12, стр. 11); съставят словоуказатели и пр. Особен интерес представлява провежданата от към 1964 г. работа на групата „Библейски текстове“ при Института по история на древните текстове на CNRS (Франция), която изрично си е поставила задачата да проведе редица исторически и филологически изследвания на древноеврейски текстове на Библията и квантитативни, структурни, синтактични и семантически изследвания на езика на тези текстове чрез последователно и системно използване на ЕСМ (срв. Л. 16). Освен това ЕСМ се използват с успех и при провеждането на много по-сложни наблюдения: установяване на дълбочината на структурата на извода при пораждаща граматика от даден клас; установяване на т. нар. „семантични разстояния“ в даден клас текстове за получаване на тяхната смислова характеристика (напр. изследванията, които се водят във ВИНТИ на АН на СССР — срв. Л. 17) и др.

*

След като ученият е получил необходимите експериментални данни и направил съответните изводи, той пристъпва към най-мъчната фаза на процеса на научното изследване — изграждането на съответните модели. В езиковедските колективи, използващи ЕСМ, тази фаза на научното изследване се осъществява от самите лингвисти. Обаче от това не следва, че използването на ЕСМ е по принцип невъзможно и на този етап. В същност тази проблема се свързва с разработваната твърде интензивно и довела вече до положителни практически резултати проблема за автоматизиране, т. е. за алгоритмизиране на самия процес на алгоритмизирането. Подобни опити са правени и в областта на езиковедското изследване. Напр. в МИ на АН на СССР по анализиран от човека текст, в който той е отбелязал синтактичните връзки, машината сама е трябвало да състави алгоритъм (т. е. модел) за синтактичен анализ на подобни текстове и последователно да го подобрява (срв. Л. 18). Правени са и опити за автоматично трансформиране на модела на една генерираща граматика в една разпознаваща граматика.

*

Последният етап от процеса на научното езиковедско изследване е етапът на проверката на модела чрез факти. Не е мъчно да се покаже, че това предполага поне три групи операции: реализиране на модела; съпоставяне на получените чрез неговото реализиране „изкуствени“ факти (изводи) с „естествени“ факти и преценка на неговата вярност (адекватност) и мощност.

Стига моделът, изграден в резултат на съответно лингвистическо изследване, да е научен модел, т. е. формализирана логическа схема, възможността за реализирането му от ЕСМ е ясна сама по себе си. Тъкмо с оглед на това в практиката на редица езиковедски колективи ЕСМ се използват за пораждане на всички изводи (т. е. белязани изречения) от даден модел на една генеративна граматика; за реализиране на модели на словообразуване и формообразуване в даден език; на модели за фонетична транскрипция на писмен текст и неговото сегменти-

ране на срички (срв. Л. 21); на модел за пораждање на осмислени изреченија (напр. IBM); за изјавување на структурата на изреченијата од даден текст чрез реализирање на модел на една распознаваача граматика (срв. Л. 22; вж. Приложение 1) и пр.

Още тук треба да отбележим голямото принципиално значење и незаменимите предимства за развој на теоретичкото езикознание и за преврштањето му в точна наука од експерименталното реализирање на неговите модели од ЕСМ. Верноста и ефективноста на резултатите на научното истражување зависат в значителна степен и од објективноста на проверката на соодветните модели. В неопходната степен таа објективност не може да се осигури од човека (срв. напр. Л. 19). Освен тоа реализирањето на моделите предполага такава стриктност и главно такава изчерпателност (напр. изводите на една генеративна граматика НС можат да бидат десетки милиони), обем на запомнување и брзина, които се недостижими за човека и се по силите само на ЕСМ.

След реализирањето на соодветниот лингвистически модел, т. е. след получаването од него на всички „изкуствени“ факти, тој треба да се провери чрез спороставяњето на тези факти с „естествените“ факти. Од логическо гледиште това спороставяње не представлява трудност за машината и практическото исползување на ЕСМ в тази насока зависи од това, дали „естествените“ факти, с които треба да се споростават изводите на модела, са зададени в паметта на машината (или од това, дали са и зададени правила за тяхното намирање в даден *corps de texte*).

Проверката на модела създава предпоставки за преденка на неговата адекватност и моќност и, следователно, за неговото приемање или не. За сега, доколку ми е известно, тази част од научното езиковедско истражување се извршава од самите езиковеди.

Такива са в нај-общи линии принципиалните възможности, практическите опити и предимствата од исползувањето на ЕСМ в научното езиковедско истражување. Од изложено, обаче, далеч не следва, че в наше време, както и в едно обозримо бъдеще, ЕСМ може изобщо да замести езиковедот. Комплексноста на езиковите факти, тяхната социална природа, непрекъснатиот исторически развој на езиковите системи и диалектическото взаимодействие междусвета и езика неизбежно предполагаат неговата творческа работа. Но при исползувањето на ЕСМ в езиковедското истражување се получава, както видяхме, една своеобразна система: човек — машина — човек. При функционирањето на тази система машината, благодарение на својата сигурност, објективност, брзо действие и аналитично-логически възможности, все повеќе отнема езиковедот при оствестувањето на по-нисшите форми на творческиот труд и му дава възможност да насочи усилијата си към все по-висши форми на тој творчески труд (срв. Л. 6), откривајќи пред него още по-широки перспективи.

ПРИЛОЖЕНИЕ I

За нуждите на разработваната система на МП от руски на френски колективът на СЕТА (Grepoble) е разработил един модел на разпознаваща граматика (с 246 правила) за установяване на синтактичната структура на руските изречения. Сега този модел се експериментира на машина IBM 7042. В момента е въведен текстът на една руска научна книга по атомна физика. Реализирайки модела, машината анализира пълно руско изречение и на изхода печата във вертикална последователност думите на изречението и представя неговата структура във вид на дърво, на всеки възел на което е отбелязан номерът на приложното правило. Това изглежда така (примерът се дава така, както е получен на изхода на машината):

000111
 DEBUT 'DEBUT DE PHRASE'
 PHRAS
 ADVGO НИЖЕ
 VERBO
 VERBO БУДЕТ
 VERBO
 VERBO РАССМОТРЕН
 VERBO
 GNOMO СЛУЧАЙ
 VERBO
 COCOO
 VERBO
 PARTO КОГДА
 VERBO
 ADVGO В
 GNOMO
 GNOMO КАЧЕСТВЕ
 GNOMO
 GNOMO ПРОДУКТОВ
 GNOMO
 GNOMO РЕАКЦИИ
 VERBO
 VERBO ПОЛУЧАЮТСЯ
 VERBO
 GNOMO ДВА
 GNOMI
 COCOO ИЛИ
 GNOMO
 GNOMO НЕСКОЛЬКО
 GNOMO
 GNOMO НУКЛЕОНОВ
 VERBO
 ADVGO С
 GNOMO
 VERBO КИНЕТИЧЕСКОЙ
 GNOMO
 GNOMO ЭНЕРГИЕЙ
 GNOMO
 COCOO
 VERBO
 VERBO МАЛОЙ
 VERBO
 ADVGO ПО
 GNOMO
 GNOMO СРАВНЕНИЮ
 VERBO
 ADVGO С
 GNOMO
 GNOMO ЭНЕРГИЕЙ
 GNOMO
 GNOMO ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
 PHRAS
 TERMN
 000143
 000001 STRUCTURES IDENTIQUES

```

*****
N180
*
V065**
** * *
V750* *
** *
V210*****
*****
V030**
*****
S010*
*****
S161**
*****
M272*
*****
N121**
** * *
N122*
** *
V580**
*****
V210****
** * *
N024*
** * *
N019**
*****
N483****
*****
V570*
*****
M271**
** *
N061*****
** *
N070*
*****
V700**
*****
V570**
** * *
M271*
** *
V570*
*****
M271**
** *
N121*
**
H021*
*****

```

ЛИТЕРАТУРА

1. В. Георгиев, Методически въпроси на езиковедството, Ново време, 1965, кн. 7.
2. И. Леков, За някои съвременни черти на езиковедската теория и практика, Език и литература, 1960, кн. 4.
3. Сб. Возможное и невозможное в кибернетике, М., 1964 (под редакцией акад. А. Берга и акад. Э. Колмана).
4. М. Филипьев, Творчество и кибернетика, М., 1965.
5. О. С. Ахманова и др., О точных методах исследования языка, М., 1963.
6. Г. Клаус, Кибернетика и творчество, М., 1963 (превод от немски).
7. А. Людсканов, За „лингвистическия модернизъм“, „дехуманизицията“ на езиковедството и точните методи на изследване, СпБАН, 1967, кн. 4 (под печат).
8. Г. Грениевски, Кибернетика без математика, М., 1964 (превод от полски).
9. С. К. Шаумян, Структурная лингвистика, М., 1965.
10. М. Таубе, Computers and Common Sense, N.-Y., 1961.
11. А. Людсканов, Превеждат човекът и машината, изд. „Наука и изкуство“, С., 1967.
12. Л. Н. Засорина, Автоматизация и статистика в лексикографии, ЛГУ, 1966.
13. А. Полнкарров, Евристика, в. Народна култура, 1967, бр. 5.
14. Ф. Франк, Философия науки, М., 1960 (превод от английски).
15. R. Moreau, Les équilibres linguistiques, Paris, Palais de la Découverte, 1966.
16. G. Weil, F. Chénique, Prolégomènes à l'utilisation des méthodes de statistique linguistique pour l'étude historique et philologique de la Bible, Vetus Testamentum, XIV, Leyde, 1964, стр. 344—366.
17. Ю. А. Шрейдер, Об одной модели семантической информации, Проблемы кибернетики, 1965, вып. 13.
18. О. С. Кулагина, Использование машин в исследованиях по машинному переводу, Проблемы кибернетики, 1963, вып. 10.
19. A. Martinet, Eléments de linguistique générale, P. A. Colin, 1960, стр. 40.
20. R. Moreau, L'ordinateur dans les sciences humaines, IBM, Etude 0077, 1966.
21. L. Montmeja, R. Moreau, Sur la décomposition en syllabes par ordinateur d'un mot écrit, IBM, Etude 0001, 1966.
22. V. Vauquois, G. Veillon, J. Veranes, Syntaxe et interprétation, CETA, Grenoble, 1965.
23. В. С. Немчинов, Экономико-математические методы и модели, М., 1962.
24. И. Новик, Кибернетика и философские и социологические проблемы, М., 1963.